

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

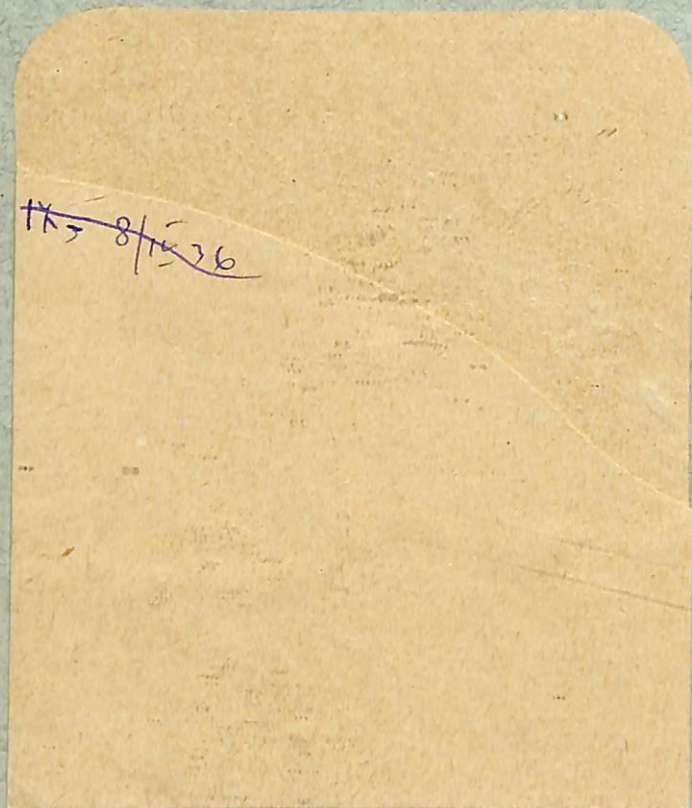
Adapt — remix, transform, and build upon the material

20.225

329.14*

3-85

9/14/41

~~TK-8/14/36~~

329.111
Z-85

115 JAN 2010
05 FEB 2007

№ 28 «Յ Ա Ռ Ա Ջ»-ի Գ Ի Ա Դ Ա Ր Ա Ն № 28

300
1514-30

ՄԻԳՈՅԷԼ ԵՈՎ ՀՍՆՆԻՍԷՐՆԵՐ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ՆՐԸ

1003
12208

ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐԸ

(ԾՐԱԳԻՐ ԵՒ ՏԱԿՏԻԿԱ)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
1906

239

13 JUN 2013

20.225

Թ Ի Զ Լ Ի 2

Ելեհրապարտ Տպարան «ՀԵՐԱՄԵՍ» ԲՅՈՒՆ. Մաղաքեան փողոց. № 5

12 20 8 x

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹԻՒՐԲԱՀԱՅ ԴԱՏԸ *)

Մեղադրանքների Շարանք

I

Թիւրքահայոց հարցը և հայ վերածնութեան ռահվիրաները.—
Բաֆֆի, Պատկանեան, Արծրունի, Վարժապետեան—մեղադրեալների
հաստատանի վրայ.—Մարգարէութիւններ post factum.—Տաճկահա-
յաստանը և կապիտալիզմի «ոէալ շահերը».—Քաղաքական երե-
կաններ:

Մեր հակառակորդները այնպիսի ձև են տալիս բանա-
կութիւններին, որ անկարելի է վիճաբանել արդասաւոր կեր-
պով: Չեն քննադատում, այլ միայն յարձակւում են, ամ-
բաստանում, արատաւորում: Արատաւորում են ոչ միայն
հակառակորդին, այլ և իրանց, այլ և տպագրական խօսքի
վեհութիւնը, նրա մաքրութիւնը:

Ո՞վ է մեղաւոր, որ այժմեան ծանր, հանդիսաւոր օ-
րերում մեր մամուլը զբաղւած է այնքան գծով հաշիւ-
ներով, անձնաւորութիւններով, ինսինուացիաներ ու ստեր
չրերով: Ո՞վ եղաւ խթանը, նախաձեռնողը այժմեան զազ-
րելի, բինոտ ու թունոտ բանակութիւնների: Ինչպէ՞ս պահ-
պանել բարձր, արժանաւոր տոն, երբ լօգիկայի և արդա-

*) Տես նաև գրքոյի վերջում զետեղւած մեր տեսութիւ-
նը՝ «Հայ ազատագրական շարժումը անկախ» «Գատախաղի
տոջն»:

րամիտ վայելչութեան տեղ՝ դուք տեսնում էք ձեր հա-
կառակորդների մէջ վայրենի իմպուլսների բռնկումներ
միայն, որոնք իջեցնում են անհատին մինչև անբարեխղ-
ճութեան ամենամոթալի աստիճանը: Ինչպէս ապահո-
վել գրողի անխռով անդորրութիւնը, երբ ձեր շուրջը
տեսնում էք ամեն օր սիստեմատիկ պրօփօկացեաներ,—
ցած, անտեղի, անժամանակ մարտահրաւէր... այնպիսի
մարդկանց, խմբումների, կուսակցութիւնների կողմից, ո-
րոնք մի յանցաւոր թեթեամտութեամբ աչքերը գոցում
են մեր անօրինակ իրականութեան վտանգների ու պա-
հանջների վրայ և իրենք ոչինչ չը ձեռնարկելով, ոչինչ
ձեռնարկելու ընդունակ լինելով՝ ձգտում են ջնջել, վար-
կաբեկ անել ուրիշ աւելի կենսունակ ուժերը, մեր սեւա-
ւոր գոյութեան և մեր ցաւոտ առաջագիմութեան միակ
դրական փակտօրները: Ինչպէս չը համակուէք տխրու-
թեամբ, ինչպէս չը բռնէք ցասումով...

Յարձակումներ, յարձակումներ... Ճիշտ է, անատամ,
անոյժ, ապարդիւն,—բայց դարձեալ գրգռիչ ու մտա-
տանջող:

Ի՞նչ են ուզում մեր հակառակորդները:

—Դուք ծրագիր չունէք, դուք անակզբունք էք, ան-
դաւանանք:

—Սխալ է ձեր տակտիկան, սխալ ու յանցաւոր, քանի
որ սկզբից դուք չը կշռեցիք բոլոր հանգամանքները, չը
նախատեսաք գալոց աղէտները, չըմբռնեցիք քաղաքակա-
նութիւնը և Տաճկահայաստանը առաջնորդեցիք դէպի
կործանում:

—Դուք հօմօժէն կուսակցութիւն չէք, դուք չունէք
որոշ աշխարհայեցութիւն. ձեր մէջ.—բուրժուազիա, կը-
դեր, վաշխառուներ:

—Ձեր մէջ—միլիտարիզմ, ձեր մէջ ասիական, բըռ-
նապետական բիւրօկրատիա...

Դաշնակցութիւնը—մի «կօնգլօմերատ», աւագակնե-
րի մի ընկերակցութիւն...

Եւ այլն և այլն:

Եւ ուստիւսում են յաղթական տրամադրութեամբ
մեր փոքրոգի ախոյանները և «Դաշնակցութեան» արհա-
մարհոտ անտարբերութեան դիմաց՝ միշտ աւելի ամբար-
տաւանանում ու աքլորանում:

—Ձեր տակտիկան թիւրքահայաստանում — սխալ,
կործանիչ...

Քայց մենք մենակ չենք այդ սարսափելի ամբառ-
տանութեան տակ: Մեզ հետ են Րաֆֆի, Պատկանեան,
Արծրունի: Մեզ հետ է Վարժապետեան, մեզ հետ են նո-
րադոյն հայկական պանթէօնի ամենափայլուն դէմքերը:
Նրանք ևս մեզազրւում են դօնքիշօտութեան, քաղաքա-
կան խակութեան, տիրացւութեան մէջ: Նրանք ևս կոր-
ծանել են, հէնց նրանք են կործանել տաճկահայ ժողովր-
դին իրենց խենթ ու խելառ քարոզներով. Պատկանեանը՝
իր հրաշունչ ոտանաւորներով, Րաֆֆին՝ իր պրօէկտ—վե-
պերով, Արծրունին՝ իր «մետաֆիզիկ» հրապարակախօ-
սութեամբ:

Յանցաւոր են նրանք, յանցաւոր է և Վարժապետեա-
նը, որ միջազգային դիւանագիտութեան սեղանի վրայ
դրեց հայկական հարցը, խմբագրել տւեց 61-րդ յօդւածը.
նրանք բոլորը՝ դօնքիշօտներ, կեանքից տգէտ տիրացու-
ներ, բօմանտիկ-երազողներ...

Անէ՛ծք թեթեամիտ, տհաս ու մոլար քարոզիչներին,
— աւամայ պիտի ճշար մորթոտուող տաճկահայը, եթէ
ունինգրէր մեզ այդ արսուրդ դատախազներին...

Օստրակիցմ հայկական վերածնութեան պատկառելի սիւների դէմ: Դէն շարտէք այն կարմրավառ փառապսակը, որ զօրդարում է նրանց գլուխը....

Ինչո՞ւ այնպէս խանդավառ երգեցին նրանք Հայաստանի ազատութիւնը:

Ինչո՞ւ նրանք սնունդ աւին յեղափոխական կօմիտէներին, ինչո՞ւ նրանք հողի աւին խիզախ, անմիտ ըմբուսացումներին...

Նրանք պէտք է ընդհնդմարէին ապագայի մառախլապատ անյայտութեան մէջ դիպլօմատիական նենգ դաւերը, նրանք պէտք է նախատեսէին Ռուսաստանի բռնելիք դիրքը, նրա ապագայ volte-face-ը հայերի դէմ, նոյն իսկ այնպիսի մի շրջանում, երբ հիւսիսի հօօր «քրիստոնեայ հովանաւորը» նպաստաւորում էր հայկական կուլտուրայի առաջադիմութիւնը կովկասում և Տաճկաստանում: Նրանք պէտք է նախատեսէին Լօբանօվեան հայաշինջ քաղաքականութիւնը և նրա հետ կապած, նրա ծնունդ-աղէտները...

Տեսնում էք՝ որպիսի անագորոյն պահանջներ...

Եւ ովքեր են այդ խստապահանջ, ալդ մոլեգնոտ մարգարէները:

Ի՞նչ էին անում նրանք այն ժամանակ, այն եռուն, խանդավառ էպօխայում, երբ հայ երիտասարդութիւնը Արարատեան ստորոտներից մինչև Վան ու Էրզրում ցընցւում էր ու ողջունում նոր օրերի արշալոյսը:

Ի՞նչ էին անում նրանք, երբ նորակազմ յեղափոխական բանակը դիմում էր դէպի մարտադաշտ՝ ի կատար ածելու Րաֆֆիների նւիրական կտակը:

— Նրանք հէնց այդ յեղափոխականների, այդ գաղափարական մարանչողների շարքերում էին, ապրում էին նրանց կեանքով, ուրախանում էին նրանց աջողութիւններով, վշտա-

նում էին նրանց պարտութիւններով, բայց և միշտ վառ, անխախտ հաւատով, որ գաղափարական այդ կռիւլ՝ թէկուզ և անբաւ զոհողութիւններով՝ պիտի աջողէր, որ ազնիւ դատը պէտք է յաղթանակէր:

Այո, այն ժամանակ մեր այդ անողորմ խարազանողները իրանք էին տրւում ժողովրդական ամենակարող հոսանքին, այն ժամանակ նրանք ևս սրբազան պարտք էին սեպում մկրտել «դօնքիշոտական», «տիրացուական» ոգեւորութեան աւազանում, այն ժամանակ նրանք չէին մըտնում գուշակութիւնների մէջ՝ դիւանագիտական կօմբինացիաների վերաբերմամբ, երազի մէջ անգամ չէին տեսնում Լօբանօվներ, Հանօտօներ ու մասսային հեկատօմբներ...

Ո՛հ. մի զւարթ ու վարդադոյն լաւատեսութեամբ համակած՝ նրանք գրոհ էին տալիս հայ բուրժուազիայի անտարբերութեան դէմ և տարիների ընթացքում աղաղակում էին. «ի դէն, ի կռիւ»:

Ի՞նչ է պատահել: Ինչո՞ւ այս արմատական փոփոխութիւնը՝ մտքերի, զգացումների: Ինչո՞ւ այս զարմանալի, անըմբռնելի խեղաթիւրումը՝ անցքերի իրողութիւնների: Դիւրին է, այո, յետին հաշուով, post factum մարգարէ հանդիսանալ, բայց նոյնքան դիւրին չէր թւում՝ ոտնահարել, պրօֆանացիայի ենթարկել այն նւիրական սրբութիւնները, որոնց երէկ երկրպագում էին կրօնական երկիւղածութեամբ:

Ահա թէ որպիսի արժէք ունի հայ ազատագրական բանակի դէմ ուղղած մեղադրանքը՝ դօնքիշոտութեան և քաղաքական խակութեան համար:

Յեղափոխական գործիչներից—մի կողմն եւ թողնում վարժապետեաններին ու Արծրունիներին—պահանջում են անհնարինը, պահանջում են, որ նրանք ութսունական

Թւականների վերջերում նախատեսնէին այն՝ ինչ որ չէին կարող նախատեսնել անգամ՝ դիւահանճար Մակիա-վէլներն ու Մետերնիխները:

Ուրիշ կարգի հակառակորդներ էլ ունենք, որոնք այլ կարգի նկատումներով են ուզում հաստատել մեր քաղաքական տհասութիւնը, մեր ամբողջ տակտիկայի սխալը: Դրանք էլ այն շարքերից են, որոնք ամեն տեղ խօսում են «ռէալ յարաբերութիւններից», «գասակարգային անտափօնիզմներից», «բուրժուազական դիպլոմատիայից» ու «համաշխարհային վաճառանոցից»:

Դրանք այն բանակից են, ուր ծաղկում է քաղաքագիտական կուրիօզը, ուր, օրինակ, լսում էք կարծիք՝ թէ Ամերիկան նոյնքան ազէտաբեր դեր է խաղացել հայոց հարցի մէջ, որքան և Ռուսաստանը, քանի որ նա անթիւ բարբարոսութիւններ է գործել Ֆիլիպպինեան կղզիներում և Կուբայում... Ճիշտ այդպէս, առանց չափազանցութեան:

Սօցիալ-դեմօկրատ նորընծայի կարծիքով բուրժուազական պետութիւնը՝ ով որ էլ լինի նա, ինչ պայմաններում էլ լինի, չէ կարող ազատարար միջամտութիւն ունենալ մի ստրուկ, հպատակ ժողովրդի կեանքում: Այդպէս և Ռուսաստանը. նորընծայի ասելով՝ նա հայոց հարցում դեկավարել է միշտ իր «ռէալ շահերով» և արել է միշտ, ինչ որ պէտք է անէր անհրաժեշտաբար... Հայ պրօֆան յեղափոխականներն են միայն, որ չեն կարողացել հասկանալ այդ պարզ, տարրական իրողութիւնը...

Որքան յաճախ ենք լսում այդ թոթովանքը մամուլի մէջ, հրապարակական ժողովներում:

Ռուսաստանը պէտք է այդպէս վարւէր, նրա իրական, կենսական շահերը պահանջում էին իբր թէ դէմ կենալ բարենորոգման ամեն մի փորձի՝ Տաճկահայաստանում,

խորտակել ուրիշ պետութիւնների արած ճիգերը, որոնց նպատակն է եղել մի փոքր ապահովութիւն հաստատել այդ դժբախտ ու վէրան երկրում. Ռուսաստանի իրական շահը իբր թէ պահանջում էր քաջալերել Մեծ Մարդասպանին, թոյլ տալ յօրինել մեծ կոտորածները և Հայաստանը դարձնել գերեզմանոց...

Անհեթեթութիւն: Մենք վստահանում ենք կարծել, որ Ռուսաստանի, նոյնիսկ միապետական Ռուսաստանի իրական շահը այլ բան էր թելադրում և եթէ նրա գլուխ կանգնած լինէին խելացի, հեռատես քաղաքագէտներ և ոչ Լօբանօվների ու Գօլիցինների պէս կիսախելագար թշուառականներ, ապա «հիւսիսային կօլօսը» ուրիշ դերք կը բռնէր— իր կենսական շահերից իսկ մղւած— դէպի մի ժողովուրդ, որ մատուցել է նրան անգնահատելի ծառայութիւններ, որ ոչ մի սեպարատիստ, ոչ մի անշատական ձգտում չէ ունեցել, որ իբրև ճշմարիտ կուլտուր-տրէզեր, յանձին իր ինտելիգենտ ու վաճառական— առևտրական տարրի՝ հանդիսացել է միշտ մի տեսակ պատւար ռուսական ազդեցութեան հարեւան երկրներում, մի տեսակ աւանգարդ ռուսական կուլտուրայի առաջադիմութեան՝ ամբողջ մահմեդական Արևելքում:

Հեշտ է, անշուշտ, սիմպլիստ դատողութեամբ տեսնել ամեն տեղ միմիայն կապիտալիզմի ճակատագրական, «ռէալ շահերը» պետութիւնների քաղաքականութեան մէջ, հեշտ է ջնջել, tabula rasa անել պատմութիւնը, հէնց մօտիկ անցեալի իրողութիւնները, եւրօպական միջամտութեան և ժողովուրդների ազատագրութեան ծանօթ փաստերը...

«Կապիտալիզմի «ռէալ շահերը» այլ ևս չը դիմացան, երբ փոքրիկ Կրէտէն իր մշտնջենական ապստամբութիւններով շատ արդէն ձանձրոյթ, դիտադաւանք պատճառեց

ալևեր Եւրօպային, և սա հարկադրւեց ի վերջոյ միջամտել յանձին միայն չորս պետութիւնների, հակառակ Գերմանիայի ու Աւստրիայի ձեռնպահութեան—և Կրէտէն ազատւեց:

«Կապիտալիզմի ուժալ շահերը» այլ ևս չը դիմացան, երբ Մակեդօնիան իր պարբերական ցնցումներով դարձաւ մի խոշոր պատուհաս միջազգային խաղաղութեան համար. Ռուսաստանն ու Աւստրիան միջամտեցին և Միւրցաէզլի նախագիծը եթէ պահանջւած գոհացումը չը տւեց մակեդօնացիներին, դէթ բարենորոգչական գործունէութեան սկիզբը դրեց այդ կիսանահատակ երկրի մէջ:

Վերջապէս, ի՞նչ են պահանջում կապիտալիզմի ու բուրժուական վաճառանոցի «ուժալ շահերը»... Թւում է թէ նրանց այնքան էլ ձեռնտու չէ՝ տեսնել մըշտապէս բարբարոսութեան, արեան տեսարաններ, թւում է թէ մի կապիտալիստ պետութեան համար, մի Գերմանիայի, մի Ռուսաստանի, մի Անգլիայի կամ Ֆրանսիայի բուրժուազիայի համար շատ աւելի շահաւէտ է՝ ապահովութիւն ու խաղաղութիւն տեսնել այն երկրներում, որոնց հետ նրանք ունեն առևտրական շփումներ—որքան են տուժել բուրժուա պետութիւնների առևտրական և այլ կուլտուրական ձեռնարկները հէնց միայն հայկական ու մակեդօնական խռովութիւնների միջոցին—թւում է թէ վերջապէս, կապիտալիզմի և վաճառանոցի կենսական շահը պահանջում է բացի կեանքի, գոյքի ու պատւի ապահովութիւնից՝ նաև փոքր ինչ նիւթական բարեկեցութիւն, որ նա սովորաբար ուզում է բարձրացած տեսնել իր կլիէնտ—ժողովուրդների սպառողական կարողութիւնները և այլն և այլն:

Բայց մեր հակառակորդ դօքտրինեօրնների համար ի՞նչ պատճառական լուսաբանութիւն: Կեանքից ու պատմու-

թիւնից անտեղեակ և երջանիկ իրենց թանձր տգիտութեան մէջ՝ նրանք շարունակ հողովում են միայն. կապիտալիզմ, դասակարգերի անտագօնիզմ, բուրժուազիայի ուժալ շահեր, վաճառանոց, Մարքս և Էնգելս...

Քաղաքական երեխաներ:

ՍԿԶԲՈՒՆՔ ԵՒ ՏՍԿՏԻԿԱ

Սօցիալիզմի Դաճակցութեան ծրագրի մէջ

II

«Նացիօնալիզմի» մեղադրանքը.— Թէօրիա և պրակտիկա.— Կարլ Մարքսի խօսքը.— Գործնական նպատակ և տեսական աշխարհայեցութիւն.— Պատմութեան հրահանգը.— Սօցիալիզմը իբրև հեռանոր իդէալ.— Ոչ մի հակասութիւն սկզբունքի և տակտիկայի մէջ.— Ո՞ւր է նացիօնալիզմը:

— Դուք ծրագիր չունիք, դուք աշխատաւորներին կուսակցութիւն չէք. դուք յեղափոխական կուսակցութիւն էլ չէք:

«Շանթում են» և պապանձում: Ապացոյցներ...

— Ձեր ծրագիրը ազգային է, նացիօնալիստ. դուք բուրժուազական շահեր էք պաշտպանում. դուք բռնապետութեան դէմ էլ չէք կուռում, դուք յեղափոխական կուսակցութիւն չէք:

Եւ կրկնում է հազար ու մի վարիացիաներով այս ողբալի տիրադը, ուր ցոլում է մեր հակառակորդների թէ կլասիկական անբարեխղճութիւնը և թէ անյոյս խակութիւնը:

Իզուր դուք կասէք, որ ծրագիրը հրապարակի վրայ է, որ նա 15 տարւայ կեանք ունի արդէն, որ նրա մէջ յստակ նշանակւած են և նպատակը և նրան հասնելու մի-

ջոցները. որ կայ Կովկասեան Նախագիծը, պարտագիր Կովկասեան մարմինների համար, որը մասամբ իրագործւում է արդէն...

Իզուր. մօնօտօն արձագանքի պէս՝ հակառակորդների բանակից հնչում է միշտ նոյն յանկերգը— և սակաւաթիւ բացառութիւնները, որոնք բարեհաճում են գէթ յեղափոխական կուսակցութիւն ճանաչել մեզ— նրանք էլ միայն հաստատում են ընդհանուր օրէնքը: Ինչպէս կիրքը, հակառակորդութեան զգւելի ախտը կարող է ապականել բարքերը:

Մենք չենք վշտանում, քանի որ ճանաչում ենք ամբաստանողներին, նրանց բարոյական պատկերը, նրանց գլորական ազնւութիւնը: Գրում ենք մեր կուռղ շարքերի համար. գրում ենք և այն տակաւին անվթար ու անգիտակից բազմութեան համար, որ տարուբերւում է գաղափարական պայքարների այս տենդոտ շրջանում, միշտ ճշմարտութեան ծարաւի և միշտ նրան հետամուտ:

Ոչ, մենք շատ չենք տանջւում: Դա նոյն մարդկանց կատէգորիան է, որոնք ուրիշ տեղերում ևս, կայսրութեան բոլոր երկրներում՝ ներկայացնում են միջնադարեան թանձրամած աղանդականութիւնը և որոնք ձգտելով ամբողջ յեղափոխական շարժումը մենաշնորհ դարձնել, աշխատում են ամեն գնով տապալել, սևացնել ասպարէզում գտնուող բոլոր «այլադաւան» յեղափոխական կազմակերպութիւնները:

Դա նոյն մարդկանց կատէգորիան է, որոնք դեռ երէկ իրենց շանթառատ պրօկլամացիաների և կուսակցական օրգանների մէջ թափում էին իրենց քոյր-կուսակցութեան, սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան վրայ անորակելի զրպարտութիւններ, որոնց նմանը գուցէ չի տեսել ամբողջ աշխարհի յեղափոխական տարեգրութիւնը... Այն ժամանակ, երբ հռչակաւոր «Բօյէվայա օրգանիզացիայի»

անդամները ճշմարիտ հերոսական ակտեր էին կատարում ի տես ամբողջ հիացած մարդկութեան, երբ ռազմիկները ճոճում էին կախաղանի վրայ կամ նետում էին Շլիսսել-բուրգի մահաշունչ նիւղները, երբ նրանց ուրիշ բազմաթիւ ընկերները Ռուսաստանի խուլ ու խաւար անկիւնները ընկած, քարոզում էին գիւղացիներին սօցիալիզմի գաղափարը,—այդ նոյն ժամանակ նրանց բովանդակ կուսակցութիւնը ենթարկւում էր ռուսական սօցիալ-դեմոկրատների կողմից ամենածանր ինսինուացիաների, ամբաստանւում էր, իբրեւ բուրժուական շահեր պաշտպանող, բայց այդ դեռ ոչինչ. ասում էին և այն, որ սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան համար պրօլետարիատը, աշխատաւոր դասակարգը մի սոսկ գործիք է միայն, իր բուրժուական նպատակների համար, կամ ինչպէս իրենք, սօց. դեմօկրատներն էին ասում, պրօլետարիատը սօցիալ-յեղափոխականների ձեռքում թնդանօթային միս է միայն, *пу-шечное мясо...* Սրանք բոլորը իրողութիւններ են, որոնք ժամանակին ցասման ու զղանքի փոթորիկ են հանել բոլոր ճշմարիտ յեղափոխականների շրջանում:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բաժանում է այսօր սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութեան ճակատագիրը: Միշտ ամբաստանւած, թէև միշտ գործի վրայ, յորձանուտ հոսանքում, պարտականութեան դաշտում...

—Դուք ծրագիր չունիք...

Թողնենք դեռ մի կողմ նոյն իսկ Կարլ Մարքսի հռչակաւոր խօսքը. «Ein jeder Schritt wirklicher Bewegung ist wichtiger, als ein Dutzend Programme» *): (Իրական շարժման իւրաքանչիւր քայլը աւելի կարևոր է,

*) Այդպէս գրում էր: «Կապիտալի» հեղինակը բրակէին, 1875 թւին: Մ. Յ.

քան մի տասնեակ ծրագիր): Թողնենք մի կողմ այդ իմաստուն, կեանքի թելադրած ասացւածքը, որ այնպէս շեշտակի յատկանշում է հէնց «Դաշնակցութեան» անցեալ ու այժմեան գործունէութիւնը: Նայենք, մի քիչ մօտիկից դիտենք իրական արժէքը այն յախուռն ամբաստանութիւնների՝ որոնք ամեն օր ուղղւում են «Դաշնակցութեան» հասցէին, նրա իբր—անծրագիր, «անսկզբունք», «անդաւանանք» էութեան դէմ:

* * *

Իւրաքանչիւր մի կուսակցութեան ծրագրի մէջ կայ գործնական և թէօրական մաս, մինը՝ իրագործելի համեմատաբար մօտիկ ապագայում, միւսը—իբրեւ հեռաւոր իրէալ:

Այդպէս է և Դաշնակցութեան ծրագիրը, այն, որ ձեւակերպւեց դեռ 90-ական թւականների սկզբներում: Այդտեղ կայ զուտ գործնական մասը—տաճկահայոց քաղաքական դատը, նրա իրագործելու միջոցները: Կայ և թէօրական մասը—ընդհանուր ծանուցումներ, սկզբունքներ, *credo-ն*, հաւատաւոր:

Գործնական ծրագիրը արդիւնք է հայ կեանքի իրական պայմանների, այն ծայրայեղ ճնշման և անորակելի բռնակալութեան՝ որ վաղուց ի վեր թագաւորում է Օսմանեան Հայաստանում: Թէօրական մասը ծնունդ է ոչ անմիջապէս հայ ժողովրդի կացութեան, այլ համաշխարհային կեանքի ու մտքի էւօլիւցիայի:

90-ական թւերի սկզբում հայ ինտելիգենցիան, յանձին իր արմատական տարրերի, չէր կարող չենթարկել եւրօպական և ռուսական առաջադէմ ինտելիգենցիայի ազդեցութեան: Նա կրել է մասնաւորապէս աշխարհահո-

չակ «Նարոդնայա Վոլիայի» ազդեցութիւնը: «Նարոդնայա Վոլեան» դեռ 70-ական թւականներէ սկզբներէց յայտարարել էր իրան՝ յեղափոխական—տերրօրական կուսակցութիւն, որի անմիջական նպատակն էր՝ վայր գլորել բռնապետութիւնը:

Բայց նա իր դուռ քաղաքական դատի հետ՝ ունէր և իր սօցիալիստական հաւատամքը:

Սօցիալիզմը լայն ու անմիջական պրօպագանդի առարկայ չէր, քանի որ անսանձ բռնութեան երկրում խոշոր կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը դեռ զարգացած չէր, պրօլետարիատը գտնուում էր համարեա իր սաղմի մէջ:

Եւ չը նայած այդ անբարեյաջող պայմաններին, «Նարոդնայա Վոլեա»-ն այնուամենայնիւ հարկ էր համարել՝ դնել իր ծրագրում սօցիալիզմը. նա դրել էր այն, իբրեւ ղեկավարող մի սկզբունք, որ վաղ թէ ուշ պիտի արծարծէր ու տարածէր, իբրեւ հեռաւոր մի իդէալ, իբրեւ մի փարոս, որը պիտի առաջնորդէր ժողովրդին դէպի այն իդէալական հասարակութիւնը, որը ապագայում պէտք է յաջորդէր քաղաքակիրթ երկրներում կապիտալիստական կարգերին և դէպի ուր մղում են համաշխարհային տնտեսական զարգացումը, մարդկային մտքի էւօլյուցիան, ամբողջ քաղաքակրթութիւնը:

Ի՞նչ է սօցիալիզմը: Նա հէնց այդ հասարակութեան ձևակերպումն է, նա տիեզերական այն շարժումն է, որ ձգտում է մարդկանց ճշմարիտ հաւասարութեան ու եղբայրութեան: Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը չը տւեց նրանց: Ֆէօդալիզմ, կղեր և այլ խաւար ոյժեր ընկան նրա անողորմ հարածների տակ, բայց մնաց, յարատեւեց ամենակուռ շղթան,—փողի, կապիտալի բռնակալութիւնը: Մեծ Յեղափոխութիւնը չը կարողացաւ ոչնչաց-

նել այն— և դա մի ծանր հիասթափանք էր, յեղափոխականների համար:

Այնուհետեւ—մի երկար շարք յեղափոխութիւններ՝ ազգային-քաղաքական հողի վրայ. ազատագրւեցին մի ահադին շարք մանր ու խոշոր ազգութիւններ: Բայց դա կատարեալ ազատագրումն չէր, այլ մասնակի: Մընում էր ծանր անողոր փաստը, այն՝ որ ազատագրւած ազգութիւնների, պետութիւնների մէջ բուրժուա, ունեոր դասակարգն էր իրօք օգտուում նորահաւ իրաւունքներից, որ նա էր միշտ իր ձեռքը գցում քաղաքական ղեկը, ծառայեցնելով այն իր սեփական դասակարգային շահերին,—մինչդեռ անագին մասսաները, ժողովրդական, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը՝ թէեւ իրաւատէր ու հաւասար օրէնքի առաջ՝ բայց շարունակում էր ապրել թշուառութեան ու անճարութեան մէջ:

Ահա այդ իրողութեան ծնունդն էր սօցիալիզմը: Նա եկաւ բարձրաձայն յայտարարելու, որ աշխատաւոր մարդը ժամանակակից կարգերի մէջ չի վայելում իր աշխատանքի բովանդակ արդիւնքը, որ նա՝ կամ իբրեւ պրօլետար, վարձու աշխատաւոր, ծախում է իր միակ սեփականութիւնը—միանների ուղեղի ոյժը—կամ իբրեւ արհեստաւոր, իբրեւ գիւղացի, մանր, գաճաճ սեփականատէր, քարշ է տալիս մի կիսաքաղց, խղճուկ գոյութիւն, որովհետեւ չէ կարող մրցել զրամատէրերի ու կալաժատէրերի հետ:

Այդ մեծ իրողութիւնն է, որ տիրում է, կարելի աւել, ամբողջ 19-րդ դարի սօցիալական պատմութեան վրայ: Անկարելի էր, որ նա այս կամ այն ձևով չանդրադառնար Ռուսաստանի յեղափոխական կուսակցութիւնների, նրանց մտածողութեան ու բովանդակ աշխարհայեցութեան վրայ:

Նա իբրև հետևանք այդ անդրադարձման՝ «Նարոզնայա Վօլեան» իր հիմնադրութեան օրերից ի վեր ընդունել է քաղաքական ծրագրի հետ և սօցիալիստական դաւանանքը:

Նա ասում էր, խրատւած Արեմուտքի պատմութիւնից, որ բաւական չէ բռնապետութիւնը տապալել, որ անհրաժեշտ է այժմից արդէն անտեսական հաւասարութեան պահանջներ ևս դնել:

Այդ վաղաժամ ըմբռնումների ու մտահոգութիւնների շնորհիւ է մասամբ, որ ալսօրւան ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը մի օրիգինալ շեշտ է կրում. նա նման չէ Արեմուտքի յեղափոխութիւններին, նա չի առաջադրում միմիայն քաղաքական լծի բարձումը, այլ և տնտեսական խորունկ բէֆօրմներ, արքունական, վանքական, կալածատիրական և այլ հողի տէրութեան, էքսպլոատացիայի օգուտ դիւղական ազդաբնակութեան. մի պահանջ, որ գօրեղ պաշտպանութեան տակ՝ զրեց Դոմայում և մասամբ պատճառ եղաւ նրա փախելուն:

Նոյն համաեւրօպական իրողութիւնը արձագանքել էր և հայ արմատական ինտելիգենցիայի մէջ, որը «Նարոզնայա Վօլեայի» նման՝ չը սահմանափակեց իր ծրագրում քաղաքական ազատութիւնների պահանջներով, այլ և առաջադրեց իր սօցիալիստական credo-ն, իդէալը, ազդարարեց այն հասարակական կարգերի մասին, ուր և միայն աշխատաւորը հնարաւորութիւն կունենայ վայելելու իր աշխատանքի լիակատար արդիւնքը, ազդարարեց, որ այդ կարգերը վաղ թէ ուշ պէտք է իրականանան՝ պրօլետարիատի, աշխատաւոր դասակարգի յեղափոխութեամբ:

Ահա սօցիալիզմի հիմնական սկզբունքների շեշտումը «Դաշնակցութեան» ծրագրի մէջ, դեռ 90-ական

թւերի սկզբում, այն ժամանակ՝ երբ սօցիալ-դեմօկրատեան տակաւին նոր էր սկսում իր մասսային պրօպագանդը Ռուսաստանում, իսկ մեզ մօտ, Անդրկովկասում, նա դեռ գոյութիւն անգամ չունէր:

Չը նայած սօցիալիզմի գործնական կիրառման մի քանի մանրամասներին, որոնց վրայ մասնանիչ է արւած այդ ծրագրի մէջ, — սօցիալիզմը մնում էր այդտեղ իբրև սոսկ սկզբունք, իբրև դեկլարող հեռաւոր իդէալ: Նա ինչպէս կը բարենաճէր սօցիալիստական պրօպագանդ սկսել, դասակարգային կռիւ մղել մի երկրի մէջ, ուր քրդի գնդակը խտրութիւն չէր դնում հարստահարւածի ու հարստահարողի միջև, ուր այնքան նսեմանում էր դասակարգերի անհաւասարութիւնը ջարդի և աւերածի մշտնջենական կօշմարէ տակ... Դեռ մի կողմն ենք թողնում այն հանգամանքը, որ ճաճկահայաստան կոչւած դժոխքում գործարանների և կապիտալիստական արդիւնագործութեան հետքն իսկ չը կար, որ կանոնաւոր շօսէներն անգամ մասների վրայ կարելի էր համարել, որ ընդհանուր, համատարած անապահովութեան և խժգոնութիւնների մէջ՝ առեւտրական կեանքը իսպառ մարած էր, անդամալուծւած և այլն և այլն: v

Սօցիալիզմը կարող էր քարոզել միայն ինտելիգենտ շրջաններում և այն էլ արիւնոտ կրկէսից հեռու դանդաղ շրջաններով: այդպէս էլ արեց Դաշնակցութեան մէջ, — «Դրօշակի» ու այլ հրատարակութիւնների միջոցով: Նա իր առաջին օրերից սկսած՝ յայտարարեց իրան կենդանի գործի կոստակցութիւն, որի համար իւրաքանչիւր գործնական քայլը (երկիրը զինելու և յեղափոխականապէս պատրաստելու) աւելի կարևոր էր, քան տասնեակ ծրագրների ու ֆորմուլաների անկենդան բազաժը:

Նրեան էր եկել մեր կեանքում մի ուրիշ կոստակցու-

թիւն, — Հնչակեանը — որ ինքզինքը յայտարարեց սօցիալ-դեմօկրատ և կուրօրէն հետեւելով ռուսական երիտասարդ սօցիալ-դեմօկրատիային՝ շեշտեց, որ Տաճկահայաստանում ինքը պիտի կանգնի դասակարգային հողի վրայ, պիտի յենւի իր յեղափոխական պայքարի մէջ հայկական պրօլետարիատի վրայ և այլն: Բայց այդ բոլորը մնացին մեռած տառ, անոյժ ֆօրմուլներ, պարապ ծանուցումներ... Նըրանք զարնւում էին անողորմ իրականութեան ապառաժին և օգը ցնդում սապնի փշտիկներէ պէս: Հնչակեան կուսակցութիւնը ևս սօցիալիզմը բարոզեց միայն թէօրիս-պէս — օրգանի մէջ ու բրօշիւրներով — իր ամբողջ յեղափոխական գործունէութեան ընթացքում, մինչև իր գոյութեան վերջալոյսը (1896 թ.):

Հարց՝

Ելէ՞լ է արդեօք հոկտոմբին Դաշնակցութեան սօցիալիստական հաւատածքի և նրա գործունէութեան միջև, Տաճկահայաստանում: Ելէ՞լ է արդեօք այն խոր, անվերածելի դաշիւղով, երկուութիւնը, որի վրայ յաճախ մատնացոյց են լինում մեր հակառակորդները:

Համարձակւում եմ պնդել — ոչ: Ոչ միայն չի եղել հակասութիւն, այլ եղել է ակներև համապատասխանութիւն մեր թէօրիական աշխարհայեացքի և մեր գործնական տակտիկի միջև: Եթէ նսդ մտքով Դաշնակցութեան գործունէութիւնը չի եղել սօցիալիստական, եթէ նա զրւած չի եղել դասակարգային կռիւի, բուրժուա-պրօլետարական անտազօնիզմի հողի վրայ — մի բան, որ բացարձակապէս անհնարին է եղել, ինչպէս շեշտեցինք — դա զեռ չի նշանակում, թէ այդ գործունէութիւնը հակասօցիալիստական բնոյթ է ունեցել:

Ընդհակառակը. եթէ կամենանք իրերը որակել ժամանակակից տերմինօլօգիայով — Դաշնակցութեան այդ աշ-

խատանքը, նրա վարած դատը, նրա մղած պայքարը եղել են աւելի շուտ սօցիալիստական, քան թէ բուրժուա-հեղինալիստական, ինչպէս որ բարեհաճում են անւանել գօրծրինեօրութեան տառամոլները:

Ի՞նչ է արել Դաշնակցութիւնը 15 տարուց ի վեր Տաճկաստանում: Նա կռիւ է մղել յանուն այնպիսի մարդկային տարրական իրաւունքների — կեանքի, գոյքի, պատւի ապահովութեան — որոնք գոյութեան ու առաջադիմութեան խարխիւն են կազմում, որոնք խարխիւն են և սօցիալիզմի ու դասակարգային պրօպագանդի: Եւ հայ մարտական կազմակերպութիւնը՝ յանձին իր կարող, նւիրւած, սօցիալիստ վարիչներին՝ ձգտել է միշտ համախմբել հայութեան բոլոր կենսունակ տարրերը, առանց խտրութեան դասակարգերի՝ հայ ժողովրդական այդ դատի շուրջը, — ամենագիշտ, ամենաողբերգական դատը, որ իր արհաւիրքներով եզակի է մարդկութեան ամբողջ տարեգրութեան մէջ: Վարիչները...

Մեր վետերանի անունն են յիշում երբեմն-երբեմն մեր հակառակորդները և ուզում են բոլորովին առանձնացնել նրան, հակադրել նրան ամբողջ Դաշնակցութեան, փիլիսոփայում են նրա դաւանած սկզբունքների ու տակտիկի մասին. ոմանք պնդում են, հմայւած Քրիստափորի անձնաւորութեամբ, թէ նա իսկական ու միակ սօցիալիստն էր, դասակարգային հողի վրայ կանգնած, ուրիշները՝ թէ նա գործիք էր Դաշնակցութեան մէջ ամուր բուն զրած բուրժուազիայի...

Մեծ պրօպագանդիստը շուտ է գալիս գերեզմանի մէջ այդ վայրիվերոյ գնահատութիւններից...

Քրիստափորը սօցիալիստ էր, այո, միայն նա դաւանում էր սօցիալիզմը փոքր ինչ այլ ձևով, բան մեր այն թոթովախօս առաքեալները, որոնք բացականչում են շա-

բունակ՝ «Ի՞նչ շահ ունի ուսանայ ժողովուրդը Տաճկա-
հայաստանի ազատագրումից», «Ինչո՞ւ ուսանայ աշխա-
տաւորները, սօցիալիստները պէտք է զբաղւին տաճկահայ
դատով»... Դաշնակցութեան առաջնորդը ջերմ, խանդա-
վառ սօցիալիստ էր, դեռ 80-ական թւականներէից. նա իր
թէօրիական կօսմօլօլիտիզմի մէջ ջնջում էր նոյնիսկ՝ զա-
ւոյց, հեռաւոր ժամանակների համար—ազգայնական խրա-
ւորութիւնները և երևակայում էր ապագայ մարդկու-
թիւնը, իբրև միաձոյլ ամբողջութիւն, ուր պիտի չքանան
բոլոր՝ անշատող կապանքները, լեզւի, բարբերի, կուլտու-
րայի տարբերութիւնները...

Բայց ապագայի վերաբերմամբ լինելով հանդերձ ջերմ կօսմալուիտ, աշխարհաքաղաքացի՝ նա իր ճիգերով, ձրդատուններով, իր ամբողջ էությունամբ պտոյտ էր գալիս ներկայի շրջանակներում--և այդտեղ նա նոյնքան ջերմ հայրենասէր էր, մինչև մոլեռանդ յափշտակութիւն։

Չափազանց զգաստ ու ուշադիր՝ նա յառել էր իւր վշտոտ աչքերը դէպի սահմանի այն կողմը, դէպի երկրաւոր տարտարոսը, լաւ գիտակցելով և միշտ քաւորոգելով ու ներշնչելով, որ հայ ամբողջ մտաւորականութիւնը պիտի տանէ իր ուսերի վրայ, իբրեւ պատմական, ճակատագրական մի բեռ, այդ մշտահալած ժողովրդի դատը, որ լքւած է ամբողջ տշխարհից։ Նա դիտէր փորձից, գիտէր պատմութիւնից, որ իւրաքանչիւր մի ազգի ինտելիգենցիա, սրբան էլ նա տոգորւած լինի ծայրայեղ, արմատական վարդապետութիւններով, որքան էլ նա լինի կոսմոպոլիտ իր թէօրիական դաւանանքով, զործում է անհրաժեշտաբար իր ազգային միջավայրում, որի հետ կապւած է անխզելի կապերով, անջնջելի համակրութիւններով։ Նա դիտէր, որ իւրաքանչիւր մի սօցիալիստական ինտելիգենցիա պիտի ձգտէ ամենից առաջ բարձրացնել իր

հարազատ ժողովուրդը, զուգար քերել նրան համաշխարհային պրօգրէսի ճանապարհը, որ այդ ինտելիգենցիայի առաջին, կարգինալ հոգսը պիտի լինի՝ ասեղծել իր ազգի, ժողովրդի, համար մի տանելի, նօրմալ միջնորոս, առաջադիմութեան տարրական երաշխաւորութիւններ:

Շւ նա վաղաժամ գատեց սկզբունքը տակախկալից. սօցիալիզմը նա դաւանեց միշտ, իբրեւ սկզբունք, բայց միաժամանակ համակերպեց անողորմ իրականութեան պահանջներին, յետ մղեց առժամապէս դասակարգային մտահոգութիւնները և իր ամբողջ գործունէութիւնը կենտրոնացրեց ամենահրատապ սոցիալական վրայ—հայի ազգային զոյլութեան կռիւ պրօպագանդէի վրայ:

Այդպէս էր Քրիստաֆորը և այդպէս լինելով, նա մի նշանախեց անգամ չէր հակասում սօցիալմի վարդապետութեան:

Եթէ այսօր իրերի բերմամբ պատերազմ ծագի Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև, սօցիալիստների պարագլուխ Բէքէլ, ինչպէս յաճախ յայտարարել է, պիտի առնէ հրաշմանը և բուրժուաների ու իւնկերների հետ միացած, Մօլաթկէների ու Բիւլօջների հրամանատարութեան տակ, պիտի գնայ պատերազմելու Ֆրանսիացիներին, հէնց գուցէ իր սօցիալիստ ընկերների գէմ, պիտի գնայ պաշտպանելու իր հայրենիքի անկախութիւնը և նա կը համարէ այդ՝ սօցիալիստական դործ, թեպէտև արօլխտարիատի շահերի հետ անմիջական կապ չունեցող։ Այդպէս կը վարւէ Բէքէլը, այդպէս կը վարւեն և՛ գերմանական սօցիալ-գէմօկրատեան և՛ բոլոր երկրների սօց. կուսակցութիւնները, չընայած այստեղ և այնտեղ (Ֆրանսիայում) հնչող «կոսմօպօլիտական» աղաղակներին, չընայած հէրվէյիզմին ու հէրվէներին, որոնք ապրելով ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս, մի քիչ այլ կերպ են հասկանում քաղաքացիական պար-

տաւորութիւնները, բողոքում են Բէբելի ու բոլոր նրա պէս մտածողների դէմ, յայտարարում են, որ «հայրենիք», «ազգ» կատէգորիաները ըստ ժողովրդական կատէգորիաներ են, որ չարժէ նրանց համար պրօլետարիատի արիւնը թափել, որ իրանց համար, բուն, «իսկական» սօցիալիստների համար միեւնոյն է՝ իշխէ Ֆրանսիայում մի Լուբէ, թէ մի Վիլհելմ II...

Այդպէս է իրաւականութիւնը, դառն, ֆատալ իրականութիւնը: Լաւ, թէ վատ, վշտալի, թէ ուրախալի—այդ ուրիշ հարց է. մենք միայն փաստն ենք արձանագրում:

Եթէ գերմանական հայրենիքի այդ ձեռք պաշտպանութիւնը ֆրանսիական գերիշխանութիւնից՝ Աւգուստ Բէբել համարում է սօցիալիստի մի անհրաժեշտ ու նւիրական պարտականութիւն,—ապա ևս առաւել մեր հայկական դատը պիտի մտնէ հայ սօցիալիստ կուսակցութեան ամենաստիպողական պարտաւորութիւնների շարքը: Ֆրանսիայի գերիշխանութեամբ՝ գերմանական ազգը կը կորցնէր միայն իր քաղաքական անկախութիւնը, բայց ոչ երբէք իր ռամկավարական ազատութիւնները... Այնինչ՝ մեր հայկական տարտարոսում ամենանախնական ազատութիւնն անդամ չըկայ—ապրելու և աճելու ազատութիւնը: Տարօրինակ ու հակասօցիալիստական ոչինչ չկայ, ուրեմն, որ հայ սօցիալիստ պարագլուխները ձգտել են համախմբել բոլոր դասակարգերը՝ մի յօշոտող ազգութիւն փրկելու համար: Եւրոպական սօցիալիստների կեանքում այդ տեսակ «համախմբումները» կարող են լինել հազաւազիտ ու բացառիկ էպիդոդներ միայն, իսկ մեր դժբախտ, յաւերժօրէն տագնապալի կեանքում՝ նրանք կանոն են, օրէնք, սխառէմ, նրանք կազմում են նորմալ վիճակ:

Ահա պարզ, յստակ իրողութիւնը: Ողբալի է, որ ստիպւած ենք այսքան տարրական բաների համար էլ՝

առաջ բերել երկար ու բարակ պատճառաբանութիւններ, ու մեկնութիւններ:

Կրկնում ենք. Հ. Յ. Դաշնակցութեան տաճկահայկական գործունէութիւնը իր խոշոր դժերով, իր ծով-էնթեամբ, ոչ միայն չի հակասել նրա ծրագրին, ոչ միայն համապատասխանել է նրա լաւագոյն, ղեկավարող մասի սօցիալիստական աշխարհայեցութեան, այլ և նա ուղղակի մտնում է մի սօցիալիստ կուսակցութեան ստիպողական պարտաւորութիւնների մէջ: Դաշնակցութեան հոգսի առարկան, նրա յեղափոխական պաշտամունքի առարկան եղել է միշտ աշխատաւոր և տառապող ժողովուրդը,—ոչ բուրժուազիան, ոչ կղերը և ոչ ուրիշ ցեղ—գասակարգերը:

Իսկ սովեր են եղել յեղափոխական շարժման կրողները:

—Նոյն ժողովուրդը:

Ովքեր են կազմել Դաշնակցութեան մարտական շարքերը 15 տարուց ի վեր:

—Ժողովրդի մարդիկ:

Որտեղից են դուրս եկել նրա զինուորական առաջնորդները, նրա մտաւոր ղեկավարները:

—Նոյն ժողովրդից:

Ո՞ւր է արդեօք հակասութիւնը, խոր անվերածելի դուալիզմը:

Դաշնակցութեան գործունէութիւնը համաձայն է եղել իր ծրագրում դրւած աշխարհահայեացքին նաև ուրիշ տեսակէաներով:

Նա կուէլ է, որքան ներել են պայմանները՝ և վերը յիշած ցեղ-գասակարգերի դէմ, կուէլ է վաշխառուների ու կղերի շահատակութիւնների էֆենդիների դէմ որոնք միշտ ձգտել են խոչնդոտ կանգնել յեղափոխական շարժը:

ման առջև: Դասակարգային կռիւ արտայայտութիւններ են դրանք, թէպէտ և չեն մղուում ժամանակակից ձեւերով:

Նա վարել է ազգերի համերաշխութեան պրօպագանդ: Թէ իր օրգանի և թէ բուն երկրի իր մարմինների միջոցով՝ նա ձգտել է միշտ լուսաւորել շրջապատող խուժուժ ցեղերի գիտակցութիւնը, արծարծել նրանց մէջ ատելութիւն դէպի ընդհանուր տիրող ռէժիմը, եղբայրական ձեռք է մեկնել և՛ երիտասարդ թիւրքերին և՛ երիտասարդ քրքրեւերին: Մեղաւորը նա չէ, որ համարեա բոլոր այդ ջանքերը խորտակել են, որ բարեկամութեան յորդորներին դրացիները միշտ պատասխանել են ատնամների կրճատցներով ու նրբացրած դադանութիւններով: Ո՛րքան ահագին մտքի և հոգու բարձրութիւն էր հարկաւոր և սրբան պաղանդորրութիւն՝ որպէսզի մի հայ յեղափոխական կազմակերպութիւն այնուամենայնիւ շարունակէր իր համերաշխութեան քարոզը մի այդպիսի ամայի և ահելի միջավայրում, որպիսին է Տաճկաստանը...

Այո, բանի՛ բանի անգամ Դաշնակցութիւնը պաղատագին կոչեր է ուղղել և՛ տաճիկներին և՛ քրդերին՝ յանուն ընդհանուր, համերաշխ կռիւ, յանուն ընդհանուր ազատագրութեան: Եւ սրպիսի խանդաղատանքով նա հիւրնկալել է իր շարքերում այն հազաւազիւ մահմետականներին—մի երկուսը խանասօրում, մի քանիսն էլ Սասունի վերջին կռիւների մէջ—որոնք արձագանք են տւել Դաշնակցութեան յորդորներին և նրա հետ միասին նետւել են կռիւ դաշտ...

Ո՛ւր է արդեօք անշատական նացիօնալիզմը, բուրժուականութիւնը, ո՛ւր է հակասութիւնը աշխարհահայեացքի ու տակտիկի մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԴԱՏԸ

Ազգային և Դասակարգային

III ա.

«Հակայեղափոխութեան» մեղադրանքը.—կռիւ երկու ֆրօնտի վերայ.—Յունիսի 12-ի Ուկրաին.—Ինքնապաշտպանութեան կռիւը.—Յանկարծակի դադար.—Թուրքական դրոշմ.—Միջկուսակցային համերաշխութիւն.—Պարիզի Սորհրդաժողովը.—Թուրքերի յարձակումները և սօցիալ-դեմօկրատական բեղունօրութիւնը:

Ինչո՞ւ մենք չը կուեցինք Ռուսաստանում, ուս երբեք նապետութեան դէմ—այս առարկութիւնն էլ են բարձրացնում մեր դէմ:

—«Եթէ դուք իսկական յեղափոխականներ էիք, ինչո՞ւ երկար տարիների ընթացքում, երբ Գօլիցինեան ռէժիմը իր բոլոր քաջաւիկ օրէնքներով ծանրացել էր Անդր-կովկասի հայութեան վրայ, —ինչո՞ւ չէիք կազմակերպում ժողովրդական բողոքը, ինչո՞ւ բէակցիայի, հակազգեցութեան ոչ մի նշան չէիք ցոյց տալիս»...

—«Եթէ դուք իսկական սօցիալիստներ էիք և ձեր կազմաթիւ ձեւաւորութիւններն ունէիք Անդրկովկասում, ինչո՞ւ չէիք մղում դասակարգային կռիւ, ինչո՞ւ չէիք կըրթում ձեր մասսաներին սօցիալիզմի ոգով, այլ սահմանափակում էիք լոկ ազգային քարոզ մղելով, հայ մասսաների դասակարգային ինքնազիտակցութիւնը մթնացնելով»...

Այսպէս, ճիշտ այսպէս և դեռ աւելի բիրտ ու գուն-
հիկ ձևով յաճախ լսում ենք մեր հակառակորդներից զան-
գատ—հարցումներ, որոնք այնքան լուրջ, այնքան անար-
կու և սպանիչ են թւում նրանց...

Խելահաս, քիչ թէ շատ զարգացած մարդիկ ճանաչ-
ւում են իրենց մի անհրաժեշտ յատկութեամբ. նրանք գի-
տեն հարցները ղնելու եղանակը. գիտեն, թէ ի՞նչ հարցեր
ու պահանջներ պէտք է դնել և կարելի է դնել աւելի
պայմաններում:

Մեր հակառակորդների խելահասութեան վերաբեր-
մամբ սովորել ենք փոքր ինչ սկեպտիկ լինել, բայց ոչ այն
աստիճան, որ լսելիք նրանցից այնպիսի հարցումներ ու
պահանջներ, որպիսիք կարող են դնել մի բրազիլիացի, մի
պատագոն, բայց երբէք հայի իրականութեանը տեղեակ
մի անհատ:

Ինչո՞ւ մենք չէինք կուռում Գօլիցինեան բռնակալու-
թեան դէմ...

Թող իրանք, այդ հարցման քաջ հեղինակները ապացու-
ցանեն մեզ, որ նպատակայարմար էր երկու ֆրոնտի վրայ
կռիւ մղել մի այնպիսի սև պատմական շրջանում, երբ ռու-
սական բռնապետութիւնը, միահեծան տէր ու հրամանա-
տար Արևելեան թատերաբեմում, առանց այն էլ իր շա-
հերին թշնամի էր դիտում ամբողջ հայութիւնը, ձգտում
էր անդամալուծել նրա առաջադիմութեան, նոյն իսկ գո-
յութեան օրգանները. թող ասեն մեզ, թէ խելացի բան
էր՝ կռիւ մղել երկու ֆրոնտի վրայ մի այնպիսի ժամա-
նակ, երբ Գօլիցինեան խենթ մոլեգնութիւնը մի յարմար
առիթ էր թերևս որոնում՝ տալու վերջնական, վճռական
հարւածը «ատելի» ժողովրդին, երբ մորթոտուող թիւրքա-
հային օգնել ցանկացող կօմիտէներն ու պարզ անմեղ
քաղաքացիները ենթարկւում էին երկարամեայ հալածանք-

ների, բանտարկութեան ու աքսորի, երբ Գօլիցինեան
նոյն համաճարակ խենթութիւնը աւելիչ հողմի պէս փը-
չում էր ամբողջ կայսրութեան վրայ, երբ մի խօսքով,
«Կօլօսը», հզօր ու ամբարտաւան, հեզնում ու խեղդում
էր ազատագրական ամեն մի թռիչք և երբ բովանդակ
Ռուսաստանը, յեղափոխական տեսակէտից գրեթէ գէրօ
էր, սոսկ պօտէնցիալ մի կարողութիւն, առանց հուժկու
արտայայտութիւնների ու ցնցումների...

Վիթխարի, ժանիքաւոր և ճիրանաւոր մի զազանի...
Եւ հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը,— թոյլ, փոք-
րաթիւ, զուրկ նիւթական ու ֆիզիկական միջոցներից...
պիտի ըիսկ անէ՞ր ապստամբել՝ այդպիսի մի ոյժի
դէմ... Այդ տեսակ մի ըիսկ կարելի էր անել միայն,
երբ հրապարակ զար մի force majeure, մի ստիպողական
անհրաժեշտութիւն: Դաշնակցութեան ղեկավարները արե-
ցին այն, ինչ որ Դաշնակցութիւնը նպատակայարմար էր
ու ժամանակայարմար: Ուղղեց իր համեստ ոյժերը
այն բռնապետութեան դէմ, որ համեմատաբար շատ աւե-
լի թոյլ էր. նա կենտրոնացրեց իր ուժերը այնտեղ, ուր
ապրում էր ազգայնութեան ամենագոյնի հատւածը,
ենթակայ ամենափայրենի ասիական ըէժիմին, շրջապատ-
ւած ամեն կողմից մարդակերներով: Դաշնակցութիւնը
այնտեղ ուղղեց իր ուժերը և այն կարողինալ պատճառով, որ
հրապարակի վրայ կային միջազգային յանձնարարութիւն-
ներ, կար Բերլինի դաշնագրութիւն, կար իրաւաբանական
այն դժբախտ յօդւածը, որը եւրօպական պետութիւննե-
րին իրաւունք էր տալիս և պարտաւորեցնում էր՝ միջա-
մտել ու տնօրինել հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Այո, արեցինք, ինչ որ կարելի էր անել ուժերի
իրական յարաբերութիւնների մէջ: Անդրկովկասում դաշ-
նակցական ինտելիգենցիան առաջապահը եղաւ գուտ կուլ-

տուրական ազգային պայքարի, պրօպագանդ մղեց ռուսացման դէմ, մայրենի լեզւի անհրաժեշտութեան խնդիրն արծարծեց, հսկեց մի կօսքով, որ ազգայնութիւնը չը կորչի, չը լուծւի այն սև ու դաժան ժամանակներում, բռնի ռուսացման յորձանքի մէջ: Այդ էլ գործ էր, անհրաժեշտ և օգտակար գործ: Դրանով, սակայն չը սահմանափակեց պրօպագանդը: Պէտք էր փոքր ինչ դուրս դալ պատիւ, կրաւորական դիմադրութեան սահմաններից, պէտք էր հակազդել աւելի ուժեղ կերպով կոմկասուժ ստեղծւած սատրապական բէժիմի դէմ, այն բացառիկ, դրակօնական օրէնքների դէմ, որոնք արճիճային ծանրութեամբ ընկած էին յատկապէս հայ տարրի վրայ. պէտք էր, մի կօսքով, արթուն պահել ժողովրդի գիտակցութիւնը և թոյլ չը տալ, որ երիտասարդութիւնը, տեղացող հարւածներէ տակ մատնւի լքման ու դէմօրալիզացիայի... Նև ահա Դաշնակցութեան ամենահեղինակաւոր օրգան — «Դրօշակը», որ մինչ այն լուել էր կոմկասուժ կատարուող բռնութիւնների մասին, լայն բաց արեց իր էջերը նաև ռուսահայի բողոքի համար: 1898 թւից սկսեցին տպւել Ակնունու յօդւածները, որոնք անթիւ ու անվիճելի փաստերով լուսաբանում էին Անդրկովկասի վարչական մեխանիզմի ամբողջ էութիւնը և դրանով իսկ արծարծում էին դժգոհութեան խմորը: Այդ բոլորը, այնուամենայնիւ, դեռ նեղու էր, բուն յեղափոխական գործի պրօպագանդից, ակտիւ շարժումից, որի վերաբերմամբ մեր կոմկասեան մարմինները ֆուում էին դեռ չէզօք, ձեռնպահ՝ վերը յիշատակած պատճառներով:

Սակայն այդ սպասողական ձեռնպահութիւնը ևս ի վերջոյ խզւեց... Վրայ հասան 1903-ի օրերը իրենց ցաւագին անակնկալներով: Բաժակը լցւել էր, սկսւեց ակտիւ կուի շրջանը:

Յունիսի 12-ի չարաշուք ուկազը աւելի ծանր էր,

աւելի անողորմ, աւելի վայրագ, քան բոլոր նախորդ ուկազները:

Հարւածը տեղում էր ազգային խղճուկ ինքնուրոյնութեան վերջին ֆնացորդներին. ահա թէ ինչու հայ մարտական կազմակերպութիւնը որոշեց խզել երկար տարիների իր ձեռնպահութիւնը և ժողովրդի հետ զրկախառնւած՝ նետւեց կուի դաշտ, պարզեց ինքնապաշտպանութեան դրօշակը և հերոսաբար կուրծք տւեց սէրներին:

Արիւնը հոսեց և այդ արեան մէջ սրբագործւեցին կազմակերպութեան առաջին հրամարձակ դիմադրական քայլերը ռուսական բռնապետութեան դէմ:

Հայ ժողովուրդը — պատիւ նրան — ցոյց տւեց այդ ծանր օրերում քաղաքացիական մեծ արիութիւն: Բիւրօկրատիայի անխիղճ, ցինիկ ընթացքի հանդէպ՝ նա արհամարհեց չափաւորութեան ու խոհեմութեան ասպետների աղաղակները, արհամարհեց իր առջև կանգնած բոլորահաւոր խոշրնդոտները, անտես առաւ այն հանգամանքը, որ ինքը՝ մի բուռն անդէն ժողովուրդ՝ ըմբոստանում է հոկայական մի բռնապետութեան դէմ և այն՝ մի այնպիսի ժամանակում, երբ Պլէվէի պէս գազանն էր նստած Ռուսաստանի գլխին, երբ լայնարձակ կայսրութեան մէջ դեռ ևս տիրում էր անգործութիւն, երբեմն-երբեմն խանգարւած ռուսանորդական ցոյցերով, բանւորական դործադուլներով և քաղաքական մահափորձերով...

Ռուսաստանի կուսակցութիւնները հրճանքով էին դիտում այդ անակնկալ և գեղեցիկ ըմբոստացումը, այդ զինւած, ճակատամարտները — և արտասահմանեան ռուս յեղափոխական օրգանները ոգևորւած յօդւածների մէջ յայտնում էին իրենց անվերապահ համակրանքը փոքրիկ, խիզախ ժողովրդին:

Անակնկալ էր այդ ըմբոստացումը օտարների համար,

բայց ոչ մեզ համար—մենք, որ գիտէինք, թէ որքան ռազմական էներգիա էր ամբարւած հայ ժողովրդի, հայ երիտասարդութեան մէջ, մի էներգիա, որ մնում էր երկար ժամանակ սոսկ կարողական, պօսէնցիալ վիճակում, և որ միայն սպասում էր մի ցնցող առիթի՝ կատարութեամբ դուրս ժայթքելու համար:

Որտեղից էր գալիս նա... Ո՞ւմ ջանքերի ծնունդ էր նա, այդ կենդանի յեղափոխական տրամադրութիւնը՝ եթէ ոչ նոյն այն մարտական կազմակերպութեան, որ 12 տարուց ի վեր իր գրաւանութեամբ, իր կօմիտէներով ու ենթակօմիտէներով ծաւալւած ամբողջ հայ գաւառի մէջ, քաղաքից-քաղաք, գիւղից-գիւղ, խրճիթէ-խրճիթ մղում էր շարունակ յեղափոխական, ազատագրական կռիւ պրօպագանդը, վառում էր սրտերը ժողովրդական տառապանքների, դուռ ու ագնիւ ըմբոստացումների նկարագրութիւններով, արծարծում էր սրբազնագոյն ատելութեան անհաշտ կրակը ոչ ուղղակի ուսուցանողութեան դէմ, այլ նրա ազգակից օսմանեան բռնակալութեան դէմ:

Եւ մի անգամ ընկնելով ինքապաշտպանողական կռիւների ճանապարհ, «Դաշնակցութիւնը» միշտ աւելի և աւելի աճեցրեց իր թափը, մղումն տւեց տէրրօրական ամենակատարի գործունէութեան, մին միւսի ետևից շանթահարեց բռնակալութեան այն մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին, որոնք առանձնապէս փայլել էին իրենց հայահալած գործունէութեամբ:

Պաշտպանողական իր դիրքից Դաշնակցութիւնը միշտ աւելի և աւելի անցաւ յարձակողականի, և երբ հասաւ համառուսական փոթորկի շրջանը, երբ կայծակի պէս պայթեց եսպօնական պատերազմը—այն հօգի ֆակտորը, որ մի տարւայ մէջ աւելի յեղաշրջեց հակայ կայսրութիւնը, քան տասնեակ տարիների ներքին պրօպագանդը—երբ կու-

սակցութիւնները դաշն կռեցին ընդհանուր, ներդաշնակ հարւածների համար, երբ մի խօսքով ժայթքեց ընդհանուր, համայնատարած յեղափոխութիւնը—այն ժամանակ բոլորովին անակնկալ կերպով լոյս ընկաւ Կովկասեան կռիւների արիւնոտ կրկէսում մի սև, յետագէմ ոյժ, մի այլանդակ հրէշ—թուրք հակայեղափոխական խուժանը, Կովկասեան Վանդէան.,.

Ասես մէկէն իմէկ թեւերը կտրեցին յեղափոխական կազմակերպութեան, նա դարձրեց իր ուշադրութիւնը բուն ազատագրական պայքարից դէպի այդ հրէշը, դէպի մի գազիր, անպատիւ գործ, որ սակայն ցցւած էր նրա առջև իբրև պատմական անհրաժեշտութիւն, իբրև անխուսափելի մի չարիք, որի յաղթահարումը պիտի հարթէր ճանապարհը համակովկասեան ազատագրութեան:

Եւ անա 20 ամսից իվեր Դաշնակցութիւնը կռիւ է մղում այդ անգիտակից խուժանի, հակայեղափոխական այդ աղտոտ յորձանքի դէմ, որ ռուս բիւրօկրատիայի սատարանքով, նրա բարձր հովանաւորութեամբ՝ եկել է ջնջելու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, եկել է խեղդելու հայ ժողովրդի մէջ ազատագրական ամեն մի թռիչք:

«Դաշնակցութեան» այդ պաշտօնը, ըստ արժանւոյն գնահատելու համար անընդունակ ու ապիկար գտնեցին մեր ժամանակի հայ և օտար հրապարակախօսները: Ապագայ պատմութեանն է մնում այդ գնահատութիւնը:

Որ «Դաշնակցութիւնը» չի խուսափել կռիւից, որ նա սիրով հանդէպ է գնացել Ռուսաստանի մէջ նոր բռնկող ազատագրական շարժումներին, որնա ձգտել է անկեղծօրէն, առանց վերապահութեան ու սակարկութեան միացնել իր համեստ ջանքերը բոլոր պայքարող կուսակցութիւնների հետ—դրան ապացոյց հէնց այն՝ որ նա դեռ մեծ յեղա-

փոխութիւնը բռնկելուց առաջ, 1904-ի աշնան, երբ Ֆինլանդական ընդդիմադիր կուսակցութիւնը կոչ արեց Ռուսաստանի բոլոր ուժերին՝ գումարել Պարիզում Խորհրդաժողով՝ ընդհանուր սկզբունքներ ձևակերպելու և ընդհանուր, գէթ ժամանակաւոր, տակտիկա որոշելու համար, երբ Ֆինլանդացիք դիմեցին «Իրօշակի» խմբագրութեան միջոցով նաև Հ. Յ. Դաշնակցութեան, — վերջինս շտապեց իր համաձայնութիւնը տալ, Պարիզ ուղարկեց իր ներկայացուցիչին, որը համերաշխ սօց.~յեղ. կուսակցութեան, լեհական P.P. S-ի (սօցիալիստական ամենաբուժեղ կուսակցութեան), լեհ ազգային — դեմօկրատ կուսակցութեան, ռուսական սահմանադրականների (նրա ամենահեղինակաւոր շէֆերի), Ֆինլանդական օպպօզիցիայի, լատիշական սօցիալիստների և վրացական ֆեդերալիստների ներկայացուցիչների հետ ստորագրեց, երկար, ինտիմ խորհրդաժողովներից յետոյ, մշակած ընդհանուր մանիֆէստի տակ, որ ռուս կայսրութեան այլ և այլ սօցիալիստ ու յեղափոխական կուսակցութիւնների անդրանիկ համագումարը *) հրատարակում էր ի լուր ռուսական բռնապետութեան և ամբողջ աշխարհի, մի խորհրդաւոր պատմական վայրկեանում:

Մենք մասնակցեցինք և ուրիշ նման միջկուսակցային համաժողովներում, որոնք նպատակ ունէին անօրինել ընդհանուր ձայնարկի ձակատագիրը, միջկուսակցային ու միջազգա-

*) Սօց.~դեմօկրատական կուսակցութիւնը, որի շէֆերը — Պլեխանով, Աքսէլրոդ, — սկզբում սիրով ձայնակցել էին Ֆինլանդացիների հրաւերին, յայտարարեցին վերջին ժամին, թէ հրաժարւում են մասնակցութիւնից. վախենում էին, ըստ սովորութեան, մի գուցէ խախտէր ղօգմայական իրենց կուսութիւնը՝ ուրիշ, ոչ — մարքսիստ կուսակցութիւնների հետ նոյն իսկ ժամանակաւոր դաշն կռելուց:

բիւրօների մէջ՝ մշակելու համար ընդհանուր համերաշխ դործակցութեան նախագիծ. ճիշտ է, սակայն, մեր մասնա-նակցութիւնը այդ վերջինների մէջ յարատե չհղաւ, մենք շուտ հեռացանք, դառնացած, զգւած մեր դաշնակիցների ստնձգութիւններից, հակադիօցիալիսական արարքներից ու դաւերից:

Յամենայն դէպս, մեր խիղճը մաքուր է պատմութեան առջև, ժողովրդի առջև: Մենք առաջ ենք գնում հպարտ դիտակցութեամբ, որ կատարել ենք անցեալի մէջ մեր բովանդակ պարտականութիւնը, որ կարողացել ենք մեր ույժերի չափ արձագանք տալ ցաւոտ, հրատապ այժմէութեան բոլոր անագորոյն պահարջներին, մենք գնում ենք, առանց ուշք դարձնելու, թէ ինչ են ասում շահախնդրած ու աշառոտ հակառակորդները, առանց շատ մտա-տանջելու, թէ ինչպէս նրանք ձգտում են ամեն կերպ վարկաբեկել մեզ նոյն իսկ Կովկասեան սահմաններից դուրս, Ռուսաստանի այն կուսակցութիւնների առաջ, որոնք վաղուց հետէ սովորել են պատկառանքով վերաբերել Հ. Յ. Դաշնակցութեանը:

— Ազգային դատ և դասակարգային դատ...

Այս խօսքերի զուգաւորումը արդէն հէգնական ժպիտ է յարուցանում մեր հակառակորդների շրթունքներին:

Եւ ինչ զարմանք: Մենք վաղուց համոզւել ենք, որ դրանք սովորական, բանալ մարդիկ չեն, որպէսզի մեզ պէս զուլխ կոտորեն անթիւ ու անիծեալ հոգսերի շուրջը, ոչ նրանք լուծում են այդ անիծեալ հարցերը, հայկական իրականութեան ամենաբարդ, ամենակնճռոտ պրօբլէմները նրանք լուծում են այնքան դիւրութեամբ, և այնքան պարզութեամբ...

Բաւական է միայն, որ արտասանեն կախարդական փորձուկան, հոշակաւոր պանացէումը, «բոլոր երկրներէ պրօլետարներ, միացէք»... Ո՞վ է ասում, թէ մեր սօցիալ դէմօկրատները չեն օժտւած նիշչէական Գերմարդու, Uebermensch-ի յատկութիւններով...

Ինքնապաշտպանութիւն—fi donc!—գոհիկ, պրօզայիկ մի բան, որ բարձր թուիչքներ չի պարունակում, որ ընդհակառակը ընդունում է միշտ «ազգային բուրժուական» գոհնաւորումն... Արժէ միթէ ուժեր տալ նրան, արժէ գոհաբերել նրա անունով: Աւելի լաւ չէ ընտրել գուտ, անխառն յեղափոխական կուռի ճանապարհը—կարմիր, բոցավառ պրօկլամացիաներով ու լօզունգներով—կուռի հեշտագոյն ճանապարհը... Ի՜նչ կայ աւելի բարձր, աւելի վեհանձն, քան սօցիալիզմի և համամարդկային եղբայրութեան քարոզ հնչեցնելը,—թէկուզ խօսքով միայն—այն ժամանակ, երբ վայրենի հրոսակները նախապատմական ախորժակներով տոգորւած՝ մահ ու աւերած են սփռում հայաբնակ դաւառներում...

Այդպէս չը մտածեց «Դաշնակցութիւնը»—և պատիւ նրան, որ այդպէս չը մտածեց: Նա պինդ գրկել էր՝ յանձին իր գիտակից, վարիչ տարրերի՝ սօցիալիզմի աւետարանը, բայց երբէք չը հետևեց ուրիշ կուսակցութիւնների ըէզօսնօրութեան: Նա էլ հանդէս եկաւ սօցիալիզմի, համերաշխութեան քարոզներով, բայց երբ տեսաւ, որ իր դիմացինը, իր անգիտակից հակառակորդը այդ համերաշխութիւն բառի տակ հասկանում է միայն մահաոխի գլխակը,—նա զէ՛նք աղաղակեց, ինքնապաշտպանութեան յորդոր կարգաց և քարոզեց «հարւածին հարւած»: Եւ «հարւածին հարւած» քարոզելով, Դաշնակցութիւնը իր ամբողջութեան մէջ երբէք չը լքեց համերաշխութեան դատը: Ամեն անգամ, զինադադարը հաստատուելով, նա սրը-

բուժեամբ կատարում էր հաշտութեան համար տւած իր խոստումները, բայց և ամեն անգամ խոստմնադրուժ հակառակորդի նախապարձակը գալիս էր վերստին մղելու նրան դէպի կռիւ...

Մեր հակառակորդները չըմբռնեցին այդ:

Նրանք մի բերան պնդեցին միայն, որ Դաշնակցութիւնը նացիօնալիստ է, քանի որ թուրքի արիւն է թափում:

Նրանք շարունակ կրկնեցին միայն, թէ Դաշնակցութեան սօցիալիզմը կեղծ է, թէ նրա դասակարգային տեսակէտը կեղծ է, քանի որ նա մղում է կռիւ յանուն ազգային ինքնապաշտպանութեան: Այստեղ ևս—նոյն «անտի-թէզը», նոյն հակադրութիւնը, որ մենք շեշտւած տեսանք մեր հակառակորդների կողմից Տաճկահայկական մեր ծրագրի նկատմամբ: Ինչպէ՞ս հաշտեցնել դասակարգային դատը ընդհանուր ազգային դատի հետ: Բոլոր եւրօպացի սօցիալիստները կը հաշտեցնեն այդ, իսկ մերոնք միայն կը պոռան շարունակ. անհաշտելի է, անտիթէզ կայ... Այդպէս չէ՞ արդեօք: Այդ է վկայում մեզ մինչև օրս նրանց բռնած դիրքը թէ դէպի թիւրքահայ ազատագրական դատը և թէ դէպի հայ ինքնապաշտպանութեան կարգինալինգիբը Անդրկովկասում:

Երբէք չը փորձեցին մեր ըէզօսնօրները «ազգային ինքնորոշման» դատարկ ֆօրմուլի մէջ դնել մի կօնկրէտ, մի շօշափելի բովանդակութիւն, իսկ դրա հակառակ՝ նրանք ապրօմբով յայտարարեցին, որ իւրաքանչիւր դատ, որ հիմնւած է ոչ դասակարգային, այլ ազգային հողի վրայ, ոչ մի դասակարգի, այլ մի քանի դասակարգերի գործակցութեան վրայ—անհրաժեշտաբար հակայեղափոխական է և սօցիալիզմի սկզբունքին հակառակ:

Մեզ բնաւ չեն շփոթեցնում այդպիսի խաղ և շարունակ դարձած առարկութիւնները: Մենք հետևում ենք նոյն հրա-

հանգներին, որոնցով զեկավարւում են լեհ, չեխ, ըսլաւէն և այլ արեւմտեան երկրների սօցիալիստները: Մեր համոզմունքով, ազգային իրաւունքների պաշտպանութիւնը ոչ միայն չի հակասում սօցիալիզմին, այլ նա ինքը սօցիալիստական մի գործ է ընդարձակ մտքով:

ԲԻՒՐՕԿՐԱՏԻԶՄԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ապակենսօրնացում եւ զեղծումներ

IV

Ո՞վքեր են բիւրօկրատները.—Մտաւոր-բարոյական հեղինակութիւն.—Դաշնակցութիւնը և կենտրոնացման սխառէմը.—Ապակենտրոնացման լաւ և վատ կողմերը.—Ենիշերիններ, լրտեսներ, դաւաճաններ.—Ի՞նչ զարմանք.—Հսկողութիւն և պատիժ:

«Դաշնակցական բիւրօկրատիան» ևս անվերջ խժբըծանքների առարկայ է: Բայց դա մի ողորմելի ֆիկցիա է, մի չեղած գոյութիւն:

Եթէ բիւրօկրատիա ասելով հասկանում են մտաւոր ու բարոյական հեղինակութիւն ունեցող որոշ անհատների ղեկավարութիւն, —այո՛, այդ մտքով մենք ունեցել ենք և պիտի ունենանք միշտ «բիւրօկրատիա»:

Բայց աշխարհիս ո՞ր գաղափարական, քաղաքական կուսակցութիւն զերծ է այդ տեսակ բիւրօկրատիայից: Անգամ, ծայրայեղ անիշխանականները ընդունում են մտքի ու մօրալի հեղինակութիւն:

Ամեն տեղ, ուր կայ գաղափարական գործ, ուր կայ մարդկանց որոշ յարատե համախմբում՝ մի որոշ դատաւար մղելու համար — կան անհրաժեշտաբար և որոշ անհատներ, որոնք շնորհիւ իրենց մտաւոր պատրաստակաւութեան ու բարոյական բարձր յատկութիւններին, վայե-

լում են և աչքի ընկնող ժողովրդականութիւն ու հմայք, և դրանով իսկ խոշոր տեղ են բռնում գործի գերագոյն զեկավարութեան մէջ:

Եթէ մի Լիբէրալստ իրրեւ հիմնադիր գերմանական սօցիալ-դէմօկրատիայի, իբրեւ նրա ճակատագրի ամենախոշոր դարբիններից մինը, ահագին կշիռ ունէր այդ կուսակցութեան մէջ և գերակշռող ազդեցութիւն էր գործ դնում բոլոր արծարծող ու կարգինալ խնդիրների վերայ ինչ կայ աննօրմալ անսովոր ու անպատեհ, որ մեր խղճուկ հայկական կեանքում, ուր ժողովրդական ինքնագիտակցութիւնը և քաղաքացիական հասունութիւնը դեռ համարեա իրենց սաղմային դրութեան մէջ են,— ինչ կայ աննօրմալ, որ այսպիսի մի խոսքի իրականութեան մէջ մի Քրիստափոր իր հեղինակաւոր անձնաւորութեան բոլոր հմայքով ծանրանար կուսակցութեան բոլոր հարցերի, նրա բովանդակ գործունէութեան վրայ:

✓ Ինչքան էլ զարգանայ, հասունանայ մարդկութիւնը՝ մասսաները միշտ կարօտելու են զեկավարների— լինի գրչի և հրապարակագրութեան, լինի խօսքի և հրապարակախօսութեան, լինի պէնքի և ռազմագիտութեան մէջ, լինի ուրիշ աշխարհներում: Մարդիկ հաւասար են և հաւասար չեն: Նրանք հաւասար են իրաւունքի առաջ, բայց անհաւասար բնութեան առաջ, իրենց ձիրքերով, ընդունակութիւններով ու բնազդներով: Չը գիտեմ, կը գտնայ մի ժամանակ, երբ երկրագնդի վրայ մեր սերունդները լրագործւած կը տեսնեն մարդկանց կատարեալ հաւասարութիւն— չեմ կարծում... Մինչ այն՝ մտքի ու բարոյականութեան հեղինակութիւնները պիտի ունենան միշտ իրենց յատուկ տեղը ժողովուրդների հասարակական կեանքում, իբրեւ զեկավարներ, պիտի միշտ սիրեն կամ պիտի յարգեն:

— «Անշնչոտ» — բացականչում է մեր ընդդիմախօսը

բայց մեր խօսքը այլ տեսակի բիւրօկրատիայի մասին է, մենք խօսում ենք այն աւտօրիտետների ու բիւրօկրատների մասին է, որոնք յենւում են բռնի ոյժի վրայ, ուրիշներին ճնշող ու հալածող արտօնութիւնների վրայ: Մեր խօսքը բռնապետական բիւրօկրատիայի մասին է, և այդպիսին է, որ մենք տեսնում ենք Դաշնակցութեան մէջ...»

Դաշնակցական կազմակերպական սխտեմի առթիւ մենք տարբեր տեսակի մեղադրանքներ ենք լսել:

Տասներկու տարի շարունակ մեր ուրիշ կարգի հակառակորդները յանդիմանում են մեզ մեր չափազանց աստիճանատրօնացման համար, այսինքն մի այնպիսի յատկութեան՝ որ տրամագծօրէն հակառակ է բռնապետական բիւրօկրատիգմին:

Երկու ծայրայեղութիւնները հաւասարապէս սխալ են: «Սխալ» — քիչ է ասւած: Խօսել բիւրօկրատական բռնութեան մասին Դաշնակցութեան վերաբերմամբ — առնւազը թեթեամտութիւն է: Աւելի քան այդ, երբ մարդիկ այդքան փափուկ խնդիրների մասին ճշգրտաբանում են, առանց տարրական ծանօթութիւն ունենալու Դաշնակցութեան և յեղափոխական շարժման պատմութեան մասին, — դա մի յանցաւոր, մի եպերելի թեթեամտութիւն է:

Բիւրօկրատիգմը սերտ կապւած է կենտրոնացման հետ, իսկ կենտրոնացման սխտեմից Դաշնակցութիւնը հրաժարւել է վաղուց, համարեա իր գոյութեան արշալոյսին:

Նա շատ շուտ տեսաւ, որ այդ սխտեմով անկարելի է ահագին տարածութեան վրայ զեկավարել մի ահագին գործ:

Եւ նա վաղաժամ (1892-ին) ընդունեց ապակենտրոնացում, որով տրւում էր ցիր ու ցան բազմաթիւ մարմիններին իրաւունք՝ վարելու իրենց սեփական, տեղական

գործերը, կապ պահպանելով փոխադարձաբար:

Եւ 12 տարուց ի վեր Պաշնակցութեան այսպէս ան-
ւանւած կենտրոններն ու բիւրօները կատարել են գուցէ
աւելի շուտ բեգուլեատօրի, կանոնաւորիչ գործօնների
գեր, ունեցել են, իհարկէ, և իրենց բաժին մասնակցու-
թիւնը ղեկավարութեան մէջ, առանց, սակայն երբէք ա-
պօրինի ճնշում գործ դնելու որևէ մարմնի վրայ, Տաճ-
կահայաստանում, Պարսկաստանում, Կովկասում թէ Ամե-
րիկայում: 15 տարւայ գործունէութեան ընթացքում չեն
կարող ցոյց տալ մեզ և ոչ մի ձեռնարկ, ոչ մի յեղափո-
խական նախագիծ, որ Պաշնակցութեան այս կամ այն
բիւրօն արտաքուստ, հրամայականօրէն հարկադրած լինի
Տաճկահայաստանի մարմիններին, հակառակ սրանց դիմա-
դրութեան կամ նոյն իսկ ձեռնպահութեան:

Սասուն, Վան, Մուշ, Դերսիմ, Կարին, Պօլիս և այլն
բոլոր կարևոր կենտրոններում՝ Պաշնակցութեան մարմին-
ները վարել են իրենց ներքին գործերը բոլորովին ան-
կախ, համաձայն, ի հարկէ, ընդհանուր ժողովների որո-
շումներին, յղացել, կազմակերպել ու իրագործել են յե-
ղափոխական այլ և այլ ձեռնարկները միանգամայն ան-
կախ, կապ պահպանելով և ընկերական մշտնջենաւոր
խորհրդակցութիւն ունենալով դրսի ձեռնհաս մարմինների
հետ:

Եթէ կայ մի հանգամանք, որ կարելի է ցաւել, ափ-
սոսալ դա բիւրօների բռնակալութիւնը չէ, այլ գուցէ նը-
րանց ընկերական, չափազանց ներողամիտ տրամադրու-
թիւնը:

Եթէ մի կողմից ապակենտրոն սխառեմը անգնահատե-
լի օգուտներ է տւել, զարգացնելով տեղական ինիցիատի-
ւը և ազատ պահելով կազմակերպութիւնը այնպիսի պա-
ռակտումներից ու չարիքներից, որոնք սովորական են կեն-

տրօնական կուսակցութիւնների կեանքում—ապա միւս
կողմից, պէտք է խոստովանել, որ նա տեղ տեղ ունեցել
է նաև աննպաստ հետեանքներ, շնորհիւ մասամբ այն ա-
զատութեան, որ տրւել է տեղական կօմիտէներին:

Այն լայն ընկերական սկզբունքը, որ Պաշնակցութիւ-
նը 1892-ից ի վեր դրել է իբրև խարխիս իր գործունէու-
թեան, այն մեծ դէմօկրատական նշանաբանը, որով իւրա-
քանչիւր մի դաշնակցական մարմին ազատ, անկախ, ինք-
նավար էր հռչակուում իր գործունէութեան միջավայրում
—այդ բոլորը երբեմն, այո, ի չարն է գործ դրւել այնպի-
սի անհատների կողմից, որոնք—բազմաթիւ, աւանդ, մեր
բիրտ ու կոշտ իրականութեան մէջ— «ապակենտրոնացում»
ասելով հասկացել են՝ անիշխանութիւն և «իրաւունք» ա-
սելով, հասկացել են՝ սանձարձակ կամայականութիւն:

Եւ անա—զանցառութիւններ, զեղծումներ ու ոճիր-
ներ... կատարւած դաշնակցական անհատների ձեռքով,
թիւրբիայում, Կովկասում և ամեն տեղ: Ննիշերութիւն,
մարդասպանութիւն, դրամագողութիւն, մասնութիւն...

Իայց ում կրգարմացնէք դրանցով:

Ո՞ր կուսակցութիւն գերծ է մնացել այդ ներքին չա-
րիքներից:

Ազգերի, նոյն իսկ բարձր արևմտեան ազգերի յեղա-
փոխական տարեգրութիւնը լի է այդ տեսակ զեղծումնե-
րով ու ոճիրներով: Այսօր Ռուսաստանի հզօր և հեղինա-
կաւոր մարմինների ծոցից, անգամ կենտրոնական կօմի-
տէներից դուրս են գալիս մատնիչներ, դաւաճաններ և
դեռ քանի քանի ուրիշ տեսակ զեղծարարներ...

Յեղափոխական Նեմեզիդան պատժում է նրանց,
պատժում է չարաչար, բայց յանցանքների թիւը չի նւա-
զում:

Որքան հրահանգիչ է այդ տեսակէտից մասնաւորապէս հայ ազատագրական շարժման պատմութիւնը:

Քանի՛ զեղծարարներ, քանի՛ կուսակցութեան դրամ շորթողներ, քանի՛ դաւաճաններ նոյն իսկ յեղափոխական շարժելիք՝ զո՞ն են գնացել տերրօրիստի վրէժխնդիր գնդակին...

Բայց թիւրքահայաստանի յատուկ մթնոլորտը, բէժիմի ստեղծած յոռի բարքերը արտադրել են միշտ, արտադրում են և այսօր նոյնպիսի այլապէս ու ալականւած տիպեր, որոնք ամեն մի քայլափոխում խոչընդոտ են կանգնում հայ ռազմիկի գործունէութեան:

Ե՛կ ու հսկիր:

Եկ ու թողիր բուն կռիւը, բուն յեղափոխական պրօպագանդը և կռիւի շարունակ ենիչերութեան, զեղծարուրութեան դէմ...

Եւ քարձեալ, այո, այդ հսկողութիւնը շարունակաբար գործադրւել է Դաշնակցութեան մարմինների կողմից և միշտ վտարւել են կուսակցութիւնից, միշտ անողոք պատժի են ենթարկւել բոլոր նրանք, որոնք օգտւելով կազմակերպութեան ապակենտրոն սիստեմից, ի չարը գործ դնելով իրենց տրւած լայն իրաւունքները, այս կամ այն ձևով մեղանչել են յեղափոխականի կոչման դէմ, արատաւորել են կազմակերպութեան դրօշակը:

ՄԻԼԻՏԱՐԻԶՄԸ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Դաշնակցութիւնը եւ «Ինքնապաշտպանութիւնը»

V

«Կօնզլօմերատը».— Ժամանակաւորապէս անխուսափելի.— Ընտրութեան ժամանակ չըկայ.— Ինքնապաշտպանութիւնը ժողովրդի ձեռքը.— Փարիսեցութիւն կամ բանտագուշանք.— Ժողովուրդը անպատրաստ է.— Զեղծումներ և բռնութիւններ.— Դաշնակցութիւնը պատասխանատու:

Մի կազմակերպութիւն, որ ունի իր ոյժի գիտակցութիւնը, չի թագցնի իր ներքին պակասութիւնները: Նուրազնակցականները երբեք չեն ունեցել թագցնելու այդ մտահոգութիւնը: Ընդհակառակը:

Թերթեցէք «Իրօշակ»-ը և կը տեսնէք թէ որպիսի զայրոյթով նրանք արշաւել են յեղափոխական ենիչերութեան դէմ, թէ ինչպէս նրանք նշաւակել են, անարգ սիւնին մեխել այն տխուր հերոսներին— Դաշնակցութեան և այլ մարմինների պատկանող— որոնք խաղաղ և նօրմալ ժամանակ, օգտւելով զինւորի իրենց տիպոսից՝ կեղերիչներ և բռնակալների դեր են ստանձնել խեղճ, անմոռնչ, համբերատար ժողովրդի դիմաց:

Ոչ,— Դաշնակցութիւնը երբեք չի սպասել հակառակորդների մերկացումներին, որպէս զի ըստ արժանւոյն գնահատի այդ արատները և յեղափոխական ու հասարա-

կական դատաստանին յանձնի յանցագործներին:
Բազմաթիւ են այդ յանցագործները նաև այստեղ,
Անդրկովկասում...

Ո՞վ չը գիտէ, որ այսօր Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակի տակ գործող ինքնապաշտպանութեան քանակը կազմած է շատ խայտաբղետ տարրերից, որոնց մէջ յաճախ սպրտում են բացասական բնազդներով հարուստ անհատներ: Ո՞ւմ համար գաղտնիք է այդ: Եւ ո՞ւմ համար է սիւրպրիզ, անակնկալ:

Ո՞ր կուսակցութիւնն արդեօք—որքան էլ նա իր մէջ գործադրէր կռու, երկաթէ զինքիպլին—կարող էր այս եռուն, տենդային ժամանակում, երբ աջ ու ձախից շարունակ գնտակների տարափ է տեղում՝ թր կուսակցութիւնն արդեօք կարող է ազատ, անարատ պահել իր շարքերը և ներս չը թողնել կասկածելի, բացասական տարրեր... որոնք խաղաղ ժամանակ մերկանում են իրենց ճշմարիտ էութեամբ և ենիշերական սխրագործութիւններով երբեմն նոյն իսկ պատուհաս են դառնում գաւառական ժողովրդի համար...

Ի՞նչ արած: Յոյց տւէք լաւագոյն ելք, ցոյց տւէք միջոց՝ ազատելու այդ նորատեսակ միլիտարիզմի շարիքներէն...

Ժողովրդական միլիցիան...

Ինքնապաշտպանութիւնը—ժողովրդի ձեռքը... Սքանչելի խորհուրդ և որքան ուրախ կը լինէին դաշնակցականները, եթէ հայ ժողովուրդն ընդունակ լինէր հրոսակներին ինքնագլուխ ու սխտէմատիկօրէն զիմադրելու. որքան ուրախ կը լինէր Դաշնակցութիւնը ազատել այդ զարհուրելի բռնից և զբաղւել իր զուտ յեղափոխական միասխայով...

Բայց իրենք, միլիցիայի ու ժողովրդական ինքնա-

պաշտպանութեան այդ խանդավառ կողմնակիցները շատ լաւ գիտեն, որ այդ գեղեցիկ խորհուրդները, որ նրանք տալիս են տաք տեղերից, անմիջապէս իրագործւելու բաներ չեն, այլ ապագայի հեռանկարներ, որ ներկան իր ահաւոր խորհրդաւորութեամբ ժամանակ չի տալիս առ այժմ լրիւ ընտրութիւն անելու կռուող ոյժերի մէջ, որ հայ ժողովրդի գոյութեանն սպառնացող վտանգները պահանջում են շտապով գործել, հրապարակ հանել բոլոր ընդունակ, առնական ոյժերը, դասաւորել նրանց կազմակերպութեան շրջանակներում, արդէն փորձած դեկավարների հրամանատարութեան տակ և պատենէշ կանգնել բարբարոսութեան գահավիժող հոսանքի դէմ:

Յանցաւոր փարիսեցութիւն է կամ միամիտ բանդագուշանք՝ յայտարարել՝ որ հայ ժողովուրդը այժմից արդէն կարող է ինքնագլուխ հոգալ իր զինւած ինքնապաշտպանութեան գործը:

Ո՞ւր էր, թէ այդպէս լինէր... Բայց ո՞վ չը գիտէ, թէ որքան անճար, անօգնական է մեր ժողովուրդը—չնչին բացառութեամբ—վերահաս վտանգի դիմաց, մանաւանդ այնպիսի մի անաւոր վտանգի, որպիսին է թուրքական միահամուռ, համաճարակ պօզրօմը...

Դաշնակցական խմբապետների ու հրամանատարների ներկայացրած գեկուցումները չափազանց հրահանգիչ են այդ տեսակէտից: Կան դրաւոր դօկումենտներ, որոնք կը հրատարակւին պատեն հանգամանքներում, և այն ժամանակ հասարակութիւնը հնար կունենայ արժանաւորապէս գնահատելու մեր հակառակորդների անիրազեկ մեղադրանքները:

1. Ժողովուրդը, մասսան գործում է սովորաբար առանց սխտէմի, անում է յաճախ, ինչ որ չը պէտք է անել, և չի անում, ինչ որ պէտք է:

2. Վտանգաւոր քաղաքներին, երբ թշնամին վրայ է հասնում ճնշող բազմութեամբ,— ժողովուրդը զուրկ է լինում վճռականութիւնից: Առանց փորձած, յանդուգն դեկավարներին՝ նա յուսահատուում է ամենափոքր ձախորդութեան դէպքում: Դա մի կարգինալ հանգամանք է: Տեղացիներն չունին և չի կարող ունենալ այն բիսկին ու համարձակութիւնը, որ անհրաժեշտ պայմանն է ամեն մի արիւնոտ կուրի աջողութեան: Տէր ու խնամատար մի ամբողջ ընտանիքի, կապած գոյութեան բարդ կապանքներով իր միջավայրի հետ, կաշկանդւած արիւնակցական ու այլ շղթաներով, տեղացի առհասարակ չի ունենում յանդուգն թռիչքներ, այլ յաճախ փայլում է պահպանողականի երկշոտ բնագոյններով,— բնագոյններ, որոնք բացակայում են եկւոր տարրի մէջ («եկւոր» ասելով չը պէտք է անպատճառ հասկանալ արտասահմանից եկողներին. եկւորի դերում են հէնց Կովկասի որևէ անկիւնից, իրենց ծննդավայրից զուրս բերածները,— սովորաբար կուսակցական դպրոցում մարզւած ու կտրիճ անհատներ):

3. Առանց դրսի փորձած դեկավարների, ընդհանուր ինքնապաշտպանութեան գործը կարող էր խալառ վտանգւել, քանի որ հայ գիւղերը ունեն որոշ անջատակամ հակումներ. իւրաքանչիւրը տրամադիր է սահմանափակել իր գիւղը միայն պաշտպանելով. այդպիսով փոքրիկ հայ գիւղօրայքը շատ դէպքերում կը կործանւէին:

4. Զը մոռանանք և այն, որ գիւղերը լինելով հանդերձ յաճախ ետական, ունենալով յաճախ միայն իրենց լօկալ, տեղական շահերի դիտակցութիւնը, միաժամանակ իւրաքանչիւրը նրանցից ունի իր ներսում հակամարտ տարրեր, կուսակցութիւններ, թայֆաներ, որոնք առհասարակ արգելք են լինում միաբան, համերաշխ գիմադրութեան:

5. Որքան անհրաժեշտ է միւս կողմից մի հեղինակաւոր զաղափարական ոյժ այդ խաւար ու դժբախտ զաւառներում, զսպելու համար բիրտ, տմարդի ախորժակները, թալանի ու սպանութեան ծարաւը, որոնք երբեմնապէս կարող են երևան գալ մասնաւոր հայ անհատների մէջ... Այդ դերն է նաև կատարում Դաշնակցութիւնը, որքան ներսւմ են իր սեփական ոյժերը:

6. Աւելացրէք և այն՝ որ մեր գիւղերում ընդհանրապէս դժւար է լինում ներսից ընտրել առաջնորդներ. պատճառը՝ մասամբ հայի հասարակական բնագոյնների թոյլ զարգացումն է, մասամբ էլ այն ծանօթ հոգեբանական իրողութիւնը, որ ամփոփւում է յայտնի առածի մէջ. «մարգարէ ի գաւառի իւրում ոչ ունի պատիւ»:

Եւ բազմաթիւ ուրիշ նկատումներ, դժւարութիւններ, խոչընդոտներ... Այո, միամիտ բանտագուշանք... ժողովուրդը կարօտ էր ամենաազդու դեկավարութեան, աջակցութեան: Նա կարօտ է Դաշնակցութեան առաջնորդներին և զինւորներին:

Այդ, ի հարկէ, չի նշանակում, թէ այդպէս պիտի լինի յաւիտենօրէն: Մեր մասսաները վարժուում են հետզհետէ և կը գայ ժամանակ, երբ իրենք իրենց բաւարարութիւն կը տան:

Եւ «Դաշնակցութեան» հիմնական մտահոգութիւններից մէկն է եղել, կոիւնների սկզբնաւորութիւնից ի վեր, հասունացնել ժողովրդին գիմադրութեան տեսակէտից, կրթել նրան անկախ, ինքնուրոյն ինքնապաշտպանութեան դպրոցի մէջ, պատրաստել ձեռնհաս խմբապետներ:

Այդ յամառ, տենդային ջանքերի շնորհիւ այսօր արդէն հնարաւոր է լինում որոշ վայրերում փոխարինել Դ. զինւորները որոշ տոկոսը՝ բնիկ, տեղացի զինւորներով:

Մի քանի վայրերում Դ. ռազմիկների սկզբնական

թիւը այսօր իջած է պատկառելի 0/0-ով, որը հետեւապէս փոխարինւած է տեղական ուժերով:

Կը գայ ժամանակ, երբ այդ փոխարինութիւնը կը լինի կատարեալ, ամբողջական: Դա կը լինի միլիցիայի մեծ սկզբունքի իրագործումը:

Այն ժամանակ, անտարակոյս, կը վերանայ մի խոշոր մասը այն դժգոհութիւնների, որոնք բղխում են պրօֆէսիօնալ զինւորականութեան ներկայ անխուսափելի սխառտմից:

Հայ ժողովրդի քաղաքացիական հասունութեան աստիճանն էլ բարձրացած կը լինի: Այժմեան դժգոհութիւնները մասամբ ծագում են հէնց հայ գիւղացու անպարտաճանաչութիւնից, տհասութիւնից: Որքան յաճախ կազմակերպութիւնը ստիպւած է լինում խիստ վերաբերել գէպի այն թուլամորթ գիւղացիները, որոնք պաշտպանւելու անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնն անգամ չուենն և յաճախ մերժում են բաւարարութիւն տալ ամենահրամայական պահանջներին *):...

Բայց երբեմն, իրաւ է, լինում են դատապարտելի կամայականութիւններ, գեղծումներ «դաշնակցական» անունը կրող անհատների կողմից:

Եղել են ամենազգւելի դատաւրութեան դիպածներ, նոր զինւորագրւած ուժերի շարքերում: Եղել է, օրինակ, որ Շուշու անալին ընդհարման միջոցին, կռիւ ամենատաք ժամանակ, այդ նոր զինւորագրւած շարքերից դուրս են եկել թալանչիներ, որոնք հրապուրւած անտէր մնացող հարստութիւններով, թողել են կռիւը և գիմել են կողոպտում...

*) Ասկեարանի անցքը վաւելու ժամանակ, ինչպէս և շատ ուրիշ գէպերում կազմակերպութիւնը, տեղ-տեղ բռնութեամբ է բռնել հայ գիւղացիներին գէպի կռիւ...)

Ո՞վ է այն անմիտը, որ այդ թշուառականների արարքների հանդէպ յայտարարէ թէ՛ «դաշնակցականների մի մասը Շուշու կռիւի միջոցին թալանով էր զբաղւած», ներանք թնշ դաշնակցականներ են, ասացէք խնդրեմ:

Անթիւ են կուսակցութեան անունը շահագործողները...

Եւ ո՞վ է մեղաւոր, որ հայ իրականութիւնը չի ծրնում բաւականաչափ կրթւած ու գաղափարական տարրեր, որոնք կարողանային հակակշիռ լինել այդ բախտախնդիր շահագործողներին, տեղն ու տեղը խափանել ամեն մի ոտնձգութիւն: Կուսակցութիւնը չի կարող ամեն տեղ ծաւալել իր հսկողութիւնը: Նա անցնում է յաճախ շտապով հայ գաւառներից, ընտրում է ժողովրդից մարմիններ, յանձնում է նրանց որոշ գործերի ժամանակաւոր դեկավարութիւն—ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ:

Այնտեղ, հայկական խուլ գաւառներում, տիրապետող իրողութիւնն է՝ հայ գիւղացու բիրտ, անմշակ բնազդը: Այդ վերջինը աւելի ևս սանձարձակ է դառնում, երբ այսպէս թէ այնպէս նրա կրողները առնում են իրենց վրայ մի մեծ կազմակերպութեան անունը:

Եւ անա մերթ ընդ մերթ բռնութեան տեսարաններ: Մի տեղ գանակոծում են տղամարդուն գողութեան կամ ուրիշ յանցանքի համար, մի այլ տեղ հրապարակով ծեծի են ենթարկում մի կին արարած՝ «ուղիղ ճանապարհից» շեղւելու համար:

Ո՞վ է այդ վայրենի տեսարանների հեղինակը:

Դա ինքը ժողովրդական դատաստանն է, որը կարող էր նոյնիսկ Լինչի օրէնքով պատժել իր կարծած յանցաւորներին: Այդպէս են մեր բարքերը: Դուք պահանջում էք, որ Դաշնակցութիւնը, թողած իր ցաւոտ, այրող հոգսերը, գնայ զբաղւի մեր դարաւոր բարքերը աղնւացնելով...

Եւ այնուամենայնիւ տխուր գործերը ոչ միայն չեն

խրախուսում, այլ սովորաբար կրում են իրենց արժանաւոր պատիժը ինքնապաշտպանութեան մարմինների ու ղեկավարների ձեռքով:

Թող, եթէ կարող են, բողոքեն այդ ղեկավարների դէմ:

Թող վստահանան պարսաւանքի մի խօսք արտասանել նրանց հասցէին, որոնք այս սեւի ու արիւնի օրերում հայ ժողովրդի հետ գրկախառնւած, բաժանում են նրա տառապանքները, սիրում են նրան, սիրում են նրանից...

Թող նրանք համարձակեն պարսաւանքի մի խօսք արտասանել այն հարիւրաւոր ռազմիկների մասին, որ Դաշնակցութիւնը պատրաստել է հայ ժողովրդին թե ու թիւ կունք լինելու համար...

Անբարեխղճութիւնը և անպատկառութիւնը սահման ունեն. մարդիկ, արդարեւ, չեն կարող չը գգալ, թէ ինչպէս աշկարայ խեղաթիւրում են իրողութիւնը, երբ մի կարգ բախտախնդիրների արարքները վերագրում են ամբողջ կազմակերպութեան:

Մեր հակառակորդների աչքում ամեն բան լաւ է, տեղին է, միայն թէ հասցնէ իրենց նպատակին, արատաւորէ թէ Դաշնակցութեան ռազմիկ շէֆերին և թէ մտաւոր ղեկավարներին, իրենց ատելի «բիւրօկրատիային»:

Բայց դաշնակցական այդ «բիւրօկրատիան» կանգուն կը մնայ միշտ, չը նայած բոլոր ռմբակոծումներին ու նշաւակումներին: Մենք կուզէինք, որ բոլոր բիւրօկրատները նրա նման լինէին: Կուզէինք, որ մեր հակառակորդ շարքերը տողորւած լինէին նոյնքան անշահախնդիր ժողովրդասիրութեամբ, ինչպէս Դաշնակցութեան «բիւրօկրատները»:

Այդ կռու ու կենսալի կուսակցութիւնը իր երկար ու մրրկոտ գոյութեան ընթացքում փորձութիւններ շատ է

ունեցել, և եթէ ամեն անգամ նա յաղթանակով է դուրս եկել, եթէ ամեն անգամ կարողացել է ի դերեւ հանել վրնասակար ուժերի նիւթած դաւերը, այդ հէնց շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նրա ղեկավարող շրջաններում տիրել է միշտ ազնիւ ու առողջ մի մթնոլորտ, որ նա միացրել է գէթ մի քանիսը հայ ժողովրդի ամենամաքուր, ամենազաւգափարակաւ դաւաճներից:

Ուրիշ կուսակցութիւնները հէնց ձկան պէս գլխից են փախել... Նրանք փթել են, որովհետեւ չեն ունեցել առողջ ու շիտակ «բիւրօկրատներ», ժողովրդական դատին նւիրւած մաքուր, անկաշառ մտաւորականութիւն:

Դաշնակցական «բիւրօկրատիան» որքան էլ թերի, պակասաւոր՝ այնուամենայնիւ կոյր, շահախնդիր քննադատութիւններից շատ ու շատ բարձր է, և նրա գոյութիւնն իսկ գրաւական է արդէն, որ կուսակցութիւնը այսօր էլ, ապագայում էլ պիտի կարողանայ գտել իր շարքերը բոլոր կասկածելի, փաստակար տարրերից և մղել ինքզինքը դէպի բարձր կատարելագործում ու բարգաւաճում, յօգուտ աշխատաւոր ժողովրդի:

ՄԻ ՅԱԻԱԳԻՆ ԹԻԻՐԻՄԱՅՈՒԹԻԻՆ

VI

Բուրժուազեան եւ Թիւրքահայ դասը

Սոցիալեան անտարբերութիւն.— Պատկանեանի գանգատը.— Դը-
րամի պակասը և յեղափոխական շարժումները.— «Վստա-
հելի» չին.— Փողի դասակարգը և հսկայական աղէտը.— Լէզալ
ձեռնարկներ.— Pro Armenia.— Դաշնակցութեան առաջնորդը և
նէմէզիդան:

Ապրիլմբը կանգ չի առնում և ոչ մի փաստական ա-
ռարկութեան, ոչ մի բանաւոր պատճառաբանութեան առջե-
նա գիտէ, որ պէտք է հակաճառել, «Չարդել», սեպտեմ-
բերական Երկր, պէտք է հռչակել Դաշնակցութիւնը,
նրա ամբողջ կազմը, նրա ամբողջ գործը, իբրեւ բացա-
սումն սօցիալիզմի և աշխատաւոր ընդհանրութեան շահե-
րի: Եւ ահա նա տեղի, թէ անտեղի շարժում է ծանօթ
ու շարժում բառերը:

— Բուրժուազիան օգնում է Դաշնակցութեանը, տա-
լիս է նրան իր զբաղմունքը և ծառայեցնում է նրան իր դա-
սակարգային շահերին: Բուրժուազիան ամուր նստած է
Դաշնակցութեան շարքերում, նրա ղեկավարող շրջաննե-
րում. դաշնակցականները բուրժուաներ են կամ բուր-
ժուազօրէն մտածողներ... Եւ այլն և այլն:

Որքան նողկալի են այդ ստալօդ աղաղակները...

հիմնած դարձեալ ֆիկցիաների, նենգ շշուկների ու գաղ-
տասունքների վրայ: Զգանքի մի զգացում է տիրում բո-
լոր նրանց, որոնք ծանօթ են Դաշնակցութեան փինանսա-
կան վիճակին սկզբից ի վեր և որոնք գիտեն, թէ ինչ
տաժանելի պայքար է մղել կազմակերպութիւնը հայ ու-
նեւոր դասակարգի դէմ, իր աղքատիկ գանձարանը փոքր
ինչ հարստացնելու համար:

Այո, վիշտ ու դառն յուսահատութիւն է պատում
ձեզ, երբ անգրագատնում էք այս 15 տարեայ պատմու-
թեան վրայ:

Հայ բուրժուազիան ցոյց տւեց իրան չափազանց ա-
պիկար, գծուծ, մամոնապաշտ, չափազանց ստոր՝ ժամա-
նակի պահանջներէ: Ուրիշ ազգերի ազատագրութեան
մէջ բուրժուազիան, գիտենք, պատկառելի դեր է խաղա-
ցել: Միլիոններն անգամ յաճախ չեն խնայւել, դրել են
հայրենիքի, ազգի ազատութեան սեղանի վրայ:

Մենք էլ սկզբներում յոյսերով օրօրեցինք, բայց և
շատ շուտով յուսախաբեցինք: Հայ բուրժուազիան տէր
էր ահագին հարստութիւնների: Բազւից—Պօլիս, Պօլից—
Տրապիզոն, Եգիպտոս, Պարիզ, Մանչեսթըր—հռչակած էին
այդ հարստութիւնները:

Բայց նրանք երբէք չը շարժեցին դէպի մի ազնիւ,
հայրենասիրական գործ, նրանք միշտ մնացին անշարժ,
դարձեալ իրենց ամրակուռ սնդուկների մէջ. հայ յեղա-
փոխականի, թիւրքահայ ժողովրդի օրհասական աղաղակ-
ների զիմաց՝ միլիոնների հրամանատարները մնացին միշտ
խուլ, անկարեկից...

Սա մի կարգինալ թշուառութիւն է, պատմական մի
հսկայ, անբուժելի չարիք, որ ծանրանում է մեր հաւա-
քական ճակատագրի վրայ—և ո՞վ չը գիտէ, որ հայ բուր-
ժուազիայի, հայ ունեւոր դասակարգի այդ անօրինակ, գծու-

ծութիւնը, փողի այդ անարգ պաշտամունքը եղել է զրլ-
խաւոր պատճառներից մինը մեր շարժման անաջողու-
թեան և մեր անլուր դժբախտութիւնների...

Երբ Պատկանեանը բացականչում էր դեռ շարժում-
ներից պռաջ՝

Այն հայեր, հայեր, թէ որ ձեր ոսկին
Կիսով չափ զոհէր յօգուտ հայ ազգին,
Առ միշտ կը դադրէր ձեր լաց ու կական
Ու դրախտ երկրաւոր կըլլար Հայաստան...

Նա խիստ, ի հարկէ, յափշտակուում էր դրամի ֆե-
տիշով, բայց այդ խօսքերի մէջ կայ ճշմարտութեան,
դառն, անողորմ ճշմարտութեան մի խոշոր բաժինը:

Բանի կարևոր ու անյետաձգելի ձեռնարկների մէջ
հայ յեղափոխականը սրտի կսկիծով արձանագրել է փողի
խեղդող ոյժը, նրա պակասութեան բոլոր արհաւիրքը...

Բայց գուցէ երբէք չէինք զգացել այն, ինչ որ զգա-
ցինք Սասունի վերջին ապստամբութեան միջոցին: Կար-
դացէք անգլիական Blue Book-ը և գուք չէք կարող չեղ-
րակացնել, որ այդ հերոսական գործի վիժման մէջ «Դաշ-
նակցութեան» նիւթական ուժերի սակաւութիւնը առաջ-
նակարգ դեր է խաղացել: Ականջ դրէք Սասունի անվեհեր
հրամանատարին, իրան՝ Անդրանիկին—և գուք կը լսէք
նոյն աղիսողորմ և նոյն ցասկոտ զանգատները... Փամ-
փոշտ չը կար...

Եթէ հայ բանակը—Սասունի բաշարի ժողովուրդը,
միացած դաշնակցական հարիւրաւոր կտրիճների հետ—
ունենար աւելի զէնք ու ռազմամթերք (նրաեղից ունե-
նար), եթէ նա կարողանար գէթ մի ամիս աւելի դիմադրել՝
ապստամբութիւնը հաւանականօրէն այլ վախճան կունենար...

Երբ դիւանագիտութիւնը որոշում է անել վճռական
քայլը, երբ հիւպատոսները սլաւաբանութեամբ են լեռը բարձ-

բանալ և պատշաւոր բանակցութեան մէջ մտնել հայ
ապստամբ բանակի հետ, բրիտանական կառավարութեան
որոշ, ազդու հրահանգների համեմատ—այն ժամանակ 40
հազարաւոր թիւըրքական զօրքն ու աշիրէթները կարողա-
ցել էին արգէն վեր մագլցել Սասնոյ բարձունքները և
հայ ապստամբները՝ անհրաժեշտ մթերքի պակասութիւ-
նից նեղւած, մէկ ու կէս ամիս արհաւիրալի կռիւներից
յետոյ՝ նահանջում էին ու ճանձերի պէս կոտորւում...

Եւ, սակայն, վաղոց, տարիներ շարունակ կազմա-
կերպութիւնը հաւան էր աղաղակում, յորդոր էր կարգում
ունևոր դասին՝ օգնութեան հասնելու Սասունի ժողովրդին,
որի դէմ սուլթանը շարունակ, անխնայ դաւ էր նիւթում՝
խալառ ջնջելու դիտաւորութեամբ...

Ահա այսպէս է վարել հայ բուրժուազիան «իր սե-
փական դատը», այսպէս է նա օգնել յեղափոխութեան,
Դաշնակցութեան: Այնտեղ, ուր միլիոնների պահանջ է
եղել, յեղափոխականները ունեցել են միայն իրենց արա-
մադրութեան տակ խղճուկ հազարներ:

Թող չասեն մեզ, թէ մեղաւոր են եղել «հանգա-
մանքները», թէ Բագւի ու Պօլսի, Պարիզի ու Մանչեստ-
րի հայ կրեստը խնայել է իր դրամը հակառակ իր կամ-
քի, թէ նա երկիւղ է կրել ուս, թիւրք և այլ կառավա-
րութիւններից... Չէ, թող բնաւ չը փորձեն փաստաբա-
նել մեղմացուցիչ հանգամանքներ մեր դրամատէր դասա-
կարգի համար,—նա չի տւել, որովհետև չի կամեցել տալ:

Թող չասեն մեզ և այն՝ որ իբր մեր բուրժուան հա-
ւատ ու վստահութիւն չունէր «Դաշնակցութեան» վրայ
և դրա համար էր փակում իր քսակը:

Այդ ողորմելի պատուակը միշտ եղել է, անշուշտ,
մեր բուրժուազիայի ձեռքում. բայց նա միշտ կեղծել է.
նա երբէք չի էլ փորձել հետաքրքրւելու Դաշնակցութեան

կազմով, նրա բարոյական ֆիզիօնոմիայով, նրա գանձա-
րանի ել ու մուտով, նրա ծախսերի բնաւորութեամբ. նա
երբէք չի փորձել մօտենալու յեղափոխական կազմակեր-
պութեանը նոյն իսկ այն գոռ վայրկեաններում, երբ
ապստամբական շարժման թափերով յարուցւում էր եւ-
րօպական միջամտութիւն, երբ հայ յեղափոխականները
ամենաանձնուրաց հերոսութեան ապացոյցներ էին տալիս
աշխարհին, երբ ընդհանուր ոգևորութիւն էր տիրում ամ-
բողջ հայ ժողովրդին, երբ յոյսերը այնքան վառ էին և
լաւ օրերը՝ այնքան մօտ...

Երբէք, այո, հայ բուրժուազիան չի իջել իր ամբար-
տաւան բարձրութիւնից դէպի անձնուրացների բանակը,
այլ յաճախ միայն կրկնել է, իր քսակը պաշտպանելու
համար, կեղծ, շինծու յայտարարութիւնը. «հաւատ չը
կայ, վստահելի՛ չեն»...

Fatalité! Եւ ճակատագրի մի չար հէգնութեամբ՝ արտաքին
աշխարհում, մեր ռիսերիմ, մեր արիւնարբու թշնամիների
շրջաններում, Գօլիցիեան թոյնով վարակված ուղեղները
հաւատում էին ու ծանուցանում, թէ հայկական կոմիտէ-
ները ստանում են իրենց ազգայիններից դրամական ահա-
գին նպաստներ, թէ հայ բուրժուազիայի ու եկեղեցու
հարստութիւնները գնում են քաղաքական պրօպագանդի
համար...

Մտէք Դաշնակցութեան արխիւը կամ հետեցէք «Դը-
րօշակ»-ի մէջ ամենայն խնամքով արձանագրւած 15 տար-
ւայ նւիրատուութիւններին, — և դուք կը տեսնէք, որ յեղ-
կուսակցութեան «հարստութիւնը» կազմւել է հայ ժո-
ղովրդի, գործաւորների, արհեստաւորների, գաղափարա-
կան երիտասարդութեան կօպէկներից: 15 տարւայ ըն-
թացքում արձանագրւած է միմիայն մի հատիկ բախտա-
ւոր դիպած, երբ մի հայ հարուստ յօժարակամ, ինք-

նաբերաբար զոհաբերել է հայ ժողովրդի ազատութեան դա-
տին 15,000 ռուբլու չափ մի համեմատաբար խոշոր գումար:
Դա մեր կամաւոր անհատական տուրքի մաքսիմումն է...
Ո՛րպիսի խեղճութիւն...

Եւ ապշեցուցիչ չէ՞, որ գտնւում են այսօր մեր շըը-
ջաններում ինտելիգենտ, խելահաս մարդիկ, որոնք ասում
են—գասակարգային պայքարի նկատումներից դրդւած—թէ
պէտք է դուրս բերել թիւրքահայոց ազգային դատը Հ. Յ.
Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնից և յանձնել այն՝ ինչ
որ չէզօք, «անկուսակցա ան» մի կազմակերպութեան,
այսինքն յանձնել բուրժուազիայի, կղերի և բոլոր մութ
ուժերի մի նոր «Դաշնակցութեան»: Դա կը լինի առա-
ջին օրից իսկ բարոյական մահ այդ դատի համար...

Բուրժուազական նոյն ազադակող անաւարբերութիւնն
ենք տեսնում և մեր ընդհանուր, համազգային դժբախ-
տութիւնների միջոցին... երբ աղէտը ուրազանի պէս
անցնում էր թիւրքաց Հայաստանով, երբ կատարւում էր
համաշխարհային պատմութեան եղակի, անօրինակ ողբեր-
գութիւնը, երբ ջարդի կօշմարից մի կերպ ազատւած
գաղթականների թշառ, խելակորոյս մասսան փախչում էր
հեռով գուլումի երկրից, լցնում էր մեր քաղաքներն ու
գաւառները, թափառում էր աշխարհի բոլոր ծայրերում,
իր սև թշառութեան մորմոքը հնչեցնելով...

Ի՞նչ արեց արդեօք հարիւր միլիօնների վրայ իշխող
հայ բուրժուազիան համատարած աղէտի օրերում: Ի՞նչ
արեց նա՞ այդ թշառների անյատակ վիշտը ամբոյնելու հա-
մար, 500,000 անապատան որբերին խնամելու համար:

— Ոչինչ, կամ գրեթէ ոչինչ: Ընդհանուր ազգային
ժողովարարութիւն էլ եղաւ, ցարի կառավարութիւնն էլ
թոյլատրեց ժողովել, և այնուամենայնիւ, արդիւնքը—ոչ
ինչ... Ի՞նչ էին մի քանի տասնեակ հազարները—գու-

մարևած մեծ մասամբ ժողովրդական կօպէկներին—խեղճութեան և յուսահատութեան այդ անծայր ովկիանի մէջ...

Քար, ապառաժ էին դարձել... Եւրօպացին, Ամերիկացին շատ աւելի մարդասէր գտնւեցին մեր կոտորուող արիւնակիրներին դիմաց, քան մեր զբամապաշտ ունեւորները:

Որտեղ է, վերջապէս, երևան եկել հայ բուրժուազիայի «աշակցութիւնը»:

Գուցէ լեզալ, կէս-կուլտուրական, կէս-յեղափոխական գործունէութեան մէջ:

Բայց այդտեղ ես—նոյն պատկերը, գործերի նոյն աղքատութիւնը, զգացումներինոյն սպանիչ ամայութիւնը...

Ո՞վ չը գիտէ, որ հայ ջոջերը վաղուց ի վեր սիրահար են «պօլիտիկայի» ու եւրօպական պրօպագանդի... Խօսքով «ազգասէր» այդ պարոնները որքան յաճախ յայտարարել են, թէ անհրաժեշտ է գործել եւրօպայում, գործել քաղաքական շրջանների մէջ, յուզել հասարակական կարծիքը, պատրաստել նպաստաւոր տրամադրութիւն և այլն, և այլն:

Եւ ահա մի գեղեցիկ օր նրանք իմանում են, որ քաղաքակրթութեան կենտրոն—Պարիզում հիմնւում է մի օրգան, «Pro Armenia» անունով, այնպիսի մարդկանց, գործիչների հովանաւորութեան տակ, որոնք մի-մի սիւներ են համաշխարհային զբաղման ու քաղաքական կեանքում: Օրգանը հիմնւում էր և անհրաժեշտ էր նիւթական սնունդ: Ի՞նչ կար աւելի բնական, քան այն՝ որ մի հայ փողատէր առնէր այդ համեստ ձեռնարկը իր ֆինանսական հովանաւորութեան տակ: Ի՞նչ կար աւելի հրապուրիչ հայ «ազգասէր» բուրժուազիայի համար, աւելի հետաքրքիր ու նպատակայարմար...

Եւ մենք սպասեցինք, սպասեցինք: Դիմումներ դիմումներ չկայ: Ապարդիւն: Ես չեմ մոռանայ 1900 թւի ա-

շունը... «Pro Armenia»-ի հիմնադրութեան ժամանակն էր և մենք կանգնած էինք դիլեմմի առաջ.—կամ կոչ անել բուրժուազիայի առատաձեռնութեան, կամ թէ թողնել այդ կարևոր ձեռնարկութիւնը ժողովրդի, ուսանողութեան խեղճ ու կրակ կօպէկներին...

Անջնջելի կերպով արձանագրւած են իմ յիշողութեան մէջ այդ տխուր օրերը, երբ մեր լինականալի վէտերանի հետ կարծրացրած սրտով, պինգ ճակատով այցելում էինք Պարիզի հոյակապ հիւրանոցները և այնտեղ ապաստանած հայ կրեստներին դռներն էինք բաղխում:

Մերժում, ամեն տեղ մերժում:

Եւ կատարեալ անուշադրութիւն և արգահատանք և վիրաւորանք: Եւ խաբէութիւն և կեղծ ու պատիր խոստումներ... Ա՛խ, այն օրերը... Պէտք էր տեսնել Դաշնակցութեան առաջնորդին իր կատաղի զայրագնութեան, իր գեղեցիկ ցասումի մէջ... անէծք ու սպառնալիք թափելիս հայ բուրժուազիայի հասցէին...

Եւ անէծքը կատարւեց:

Քրիստափորի ցասումը դարձաւ յետագայում վիռ/ծիրիկ...

Դա նէմէզիդայի վրիժառու ձայնն էր, որ հնչեց այնքան անբախտելի կերպով բուրժուազական ապիկարութեան դէմ, ստիպելով նրան խոնարհել, վերջապէս, յեղափոխականի, արդար դատի առաջ:

ՀԱՄԱՏԱՐՐ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐՐ

I

Կուսակցութիւններ Արեւմուտում

Քննչ է «Կուսակցութիւնը».—Ամեն տեղ՝ այլատարր.—Սօցիալիստական իդէալը.—միակ շողկալը.—Կուսակցական զիսցիպլին.—Դաշնակցական ինտելիգենցիան.—Ազատ անհատականութիւն և ոչ երամականութիւն.—Դաշնակցական մասսան.—Սօցիալիստական մասսան Արեւմուտում.—Բէքէլի խօսքը Էրֆուրտի պարտայտագրում:

Այժմ դառնանք աւելի հանգամանօրէն այն հիմնական մեղադրանքին, որ ասում է, թէ Դաշնակցութիւնը չի ներկայացնում մի հօմօթէն կուսակցութիւն, այսինքն համատարր, միապաղաղ, միակերպ մտածող, միակերպ գործող, միակերպ զգացող ու կամեցող: Նա իբր թէ հետեւրօթէն է, այսինքն այլատարր, կազմած տարբեր էլէմէնտներից, մտածումներից ու հոսանքներից. այդպէս է նա ոչ միայն իր բովանդակ ամբողջութեան մէջ, այլ և սահմանափակ շրջանում, հէնց դիցուք մեր ուսանայական միջավայրում:

Այդ առարկութեան մէջ կայ չափազանցութիւն, կայ և ճշմարտութիւն: Կայ և թիւրիմացութեան մի խոշոր բաժին:

«Կուսակցութիւն» ասելով, հասկանում են սովորաբար այն մտաւորական տարրերի ամբողջութիւնը—առաջ-

նորդների, գրողների, տրիբունների և ամեն տեսակ պրօպագանդիստների ու ինտելիգենտ անհատների—որոնք յենւելով հասարակական որոշ խաւերի վրայ և դաւանելով մէկ ընդհանուր քաղաքական-սօցիալական իդէալ, կատարում են շատ թէ քիչ չափով ներգործական դեր այդ իդէալի տարածման գործում, խօսքով ու գրչով արծարծում են նրա անհրաժեշտութիւնը մասսաների մէջ:

Չը կայ ոչ մի տեղ հօմօթէն կուսակցութիւն,—նոյնիակ այդ վերջին սահմանափակ իմաստով: Ամեն տեղ կուսակցական ընդհանուր իդէալը չի արգելում տարբեր մտածողմների ու ձգտումների, նոյնիակ տարբեր տակտիկաների ու աշխարհայեացքների գոյութիւնը—միևնոյն կուսակցութեան ծոցում: Գերմանական Սօցիալ-դէմօկրատիան տարածւում է Րօզա Լիլքսէմբուրգից ու Կարլ Կառլսկոլց—մինչև Ֆոլլմար և Էդ. Բերնշտայն: Որքան տարբերութիւն, նոյնիակ սկզբունքի և տակտիկայի ամենաէական հարցերում... Ֆրանսիական նոր միացեալ սօցիալիստ կուսակցութիւնը ձգւում է ֆանատիկոս մարքսիստ—ժիւլ Գէդից մինչև ժօրէս, Ռուսնէ, մինչև կէս-անիշխանական Չիպրիանի: Իտալականը՝ անհաշտ Ֆերրիից մինչև ծայրահեղ օպպօրտիւնիստ Տուրատի, Բելգիականը—Վանդերվելդից մինչև Անգէլ:

Ո՛րպիսի անագին տարածայնութիւններ կան ամբողջ համաշխարհային սօցիալիստական բանակում... Մէկը համարեա ջնջում է դասակարգերի սահմանները ժամանակակից աշխարհում, ազդարարելով սօցիալիզմի յաղթանակը բուրժուազական կարգերի աստիճանաբար ուսմկավարացման մէջ և հռչակելով յայտնի լօզունգը՝ «շարժումը ամեն բան է, վերջնական նպատակը—ոչինչ» (Էդ. Բերնշտայն). միւսը տեսնում է այդ յաղթանակը Մարքսի աւած բէցեպտների մէջ (կապիտալի կենտրօնացում, առ-

տիճանական պրօլետարիացում, վախճանական կատակլիզմ) և յայտարարում է հակառակ լոզունգը. «վերջնական նպատակը ամեն բան է, իսկ շարժումը — ոչինչ» (Բօզա Լիւքսեմբուրգ և մի շարք ուրիշ ուղղափառ մարքսիստներ): Մէկն ասում է՝ հանրապետութիւն ու սահմանադրական միապետութիւն նոյն բաներն են և սօցիալիստական կուսակցութիւնը պիտի հրաժարւի ներկայումս կռիւ մղելու միլիտարիզմի ու կղերականութեան դէմ, սպասելով, որ սօցիալիզմի վերջնական յաղթանակը ոչնչացնէ նրանց (Ժիւլ Գէդ): միւսը կարծում է, ընդհակառակը, որ հէնց հանրապետութեան ու այդ կռիւ մէջ է սօցիալիզմի աճման գրաւականը (Ժան Ժօրէս): Մէկը պնդում է, որ ոչ մի կօպրօմիսի մէջ չպէտք է մտնել բուրժուազական կուսակցութիւնների հետ (Աւգուստ Բէբէլ), մի ուրիշը լանտազի մէջ քէշարկում է նոյնիսկ դաւանութեան, կուլտի բիւշէն և տարիների ընթացքում յամառ պրօպագանդով ձգտում է գրաւել սօցիալիզմի գիրկը՝ գիւղացիութեան նոյնիսկ բարեկեցիկ տարրերը (Գէօրգ Ֆօլմար):

Մի մասը ասում է. պէտք է միանալ բուրժուազական որոշ առաջադէմ ֆրակցիաների հետ՝ ունակցիայի դէմ կռւելու համար: Միւս մասը բողոքում է այդ իբր — օպօրտիւնիստ հայեացքի դէմ և պահանջում է, որ սօցիալիստական կուսակցութիւնը ամեն տեղ և բոլոր պարագաներում անխախտ պահպանէ իր ծրագրային կուսութիւնը, որ նա կղզիանայ, երբէք չըմանէ որեւէ շփման մէջ բուրժուազական, նոյնիսկ քաղիկալ տարրերի հետ:

Մի մասը ընդունում է, որ սօցիալիստական ֆրակցիան կարող է այժմից արդէն մասնակցել բուրժուական կառավարութեանը, ունենալ նրա մէջ իր ներկայացուցչին. միւս մասը յայտարարում է այդ տակտիկան իբրեւ չարիք, դաւաճանութիւն:

Այդ դեռ՝ քաղաքական կարգի խնդիրներում, իսկ թէ որքան հիմնական են տարբերութիւնները տնտեսական և մասնաւորապէս ագրարային հարցում, — դա յայտնի է իւրաքանչիւրին, որ գէթ հարեանցօրէն ծանօթ է արեւմտեան սօցիալիստական գրականութեանը:

Նոյն անվերջ այլազանութիւնը՝ և թէօրիայի, պատմա-փիլիսոփայական աշխարհայեցողութեան մէջ: Մէկը մատերիալիստ է, միւսը իդէալիստ, երրորդը՝ էկէկտիկ, չորրորդը՝ բասային-անտրօպօլօգիական թէօրիայի դաւանող և այլն:

Եւ սակայն, այդ բոլոր այլատարր, հէտէրօժէն տարբերին, կապում, միացնում է մի մեծ օղակ — սօցիալիզմի իղէալը:

Այսօր համարեա բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում կողք կողքի գոյութիւն ունին սօցիալիզմի երկու տարբեր հոսանքները — չափաւոր (օպօրտիւնիստ) և արմատական (էնարանգիփան): Եւ սակայն, լինելով հանդերձ բազմաթիւ հարցերում հիմնականապէս տարբեր՝ երկու թևերը համարեա ամեն տեղ կազմում են մէկ բանակ: Սօցիալիստական ամենամեայ համագումարներում ծեծւում են հարցերը և փոքրամասնութիւնը համակերպում է մեծամասնութեան որոշումներին: Դա կուսակցական գիսցիպլինի հիմնական օրէնքն է և այդպիսով են միայն կանգուն մընում զաղափարական կուսակցութիւնները:

Նոյնքան յարգելի ու պարտաւորիչ են բոլոր երկրների սօց. կուսակցութիւնների համար այն որոշումները, որ ընդունւում են սօցիալիստական բարձրագոյն արէօպագում — միջազգային կօնգրէսների մէջ:

Այդպէս այլատարր, հէտէրօժէն է միջազգային սօցիալիստական իրականութիւնը — և լաւ է, որ այդպէս է նա.

անշուշտ, Հեգելի նշանաւոր ֆրազը արդարացի է այդտեղ.
«ինչ որ իրական է, խելացի է»:

Այդպէս է պատկերը քաղաքակրթւած Արեւմուտքում,
ուր տասնեակ տարիներից ի վեր մարդիկ շարունակ մշա-
կել են ծրագիր ու տակտիկա, արծարծել են թէօրիական
աշխարհայեացքներ:

Ո՞ւր մնաց — մեզ մօտ...

Ես չեմ գարմանում, որ նոյն երևոյթը այսօր դիտում
է և Դաշակեցական ինտելիգենցիայի մէջ: Սիմպլիստ ու
գոեհիկ ձևով չի կարելի համոթենութիւն, միակերպութիւն
ստեղծել մի կուսակցութեան մէջ: Համոթենութիւնը չը
պէտք է դառնայ անգիտակից երամականութիւն: Պէտք է,
ընդհակառակը, ազատութիւն տալ անհատներին ինքնու-
րոյն կերպով մտածելու, իրենց անհատականութիւնը զար-
գացնելու: Այսօր ռուսական ս.~ր.~ների մէջ կան մարք-
սիստներ (իրենց սօցիօլօգիական աշխարհայեացքով), ինչ-
պէս որ, անշուշտ, կան նաև ս.~գ.~ների մէջ առանձին
անհատներ, որոնք դաւանում են մի մասը ս.~ր.~ական
աշխարհայեցութեան:

Մտածումները ու կարծիքների այլազանութիւնը կեն-
սունակութեան և զարգացման գրաւական է ոչ միայն ընդ-
հանուր հասարակական օրգանիզմի մէջ, այլ և իւրաքան-
չիւր կուսակցութեան մէջ: Թէ այնտեղ և թէ այստեղ՝
du choc des opinions jaillit la vérité — կարծիքների
բաղխումից է, որ ժայթքում է ճշմարտութիւնը:

Ի՞նչ կայ աւելի անկապտելի ու անբռնաբարելի՝ քան
մարդկային ego-ն, եսը: Չը պէտք է, ի հարկէ, երեւակայել այդ
ego-ն, որպէս մարմնացումը բիրտ էգօյիզմի, եսապաշ-
տութեան: Բոլորովին այլ է բառի փիլիսոփայական ըմբռ-
նումը: Իւրաքանչիւր անհատի ոչ միայն իրաւունքն է, այլ
և պարտականութիւնը՝ շեշտել ամեն տեղ իր սեփական

անհատականութիւնը, հոգալ, այսպէս ասած, իր սեփական
ինքնահաստատումը (Selbstbehauptung), առանց, ի հարկէ,
հասցնելու «ես»-ի կոպիտ պաշտամունքին, ինքնամոլու-
թեան ու մեծամոլութեան:

✓ Այդ տեսակ ինքնահաստատումը մի սօցիալական ան-
հրաժեշտութիւն է. առանց նրան՝ մարդը կիսատ է, ան-
գոյն, անհրապոյր: Անհատը պէտք է լինի իսկապէս «ան-հատ»,
այսինքն անհատանելի, անբաժանելի, անկախ, ինքնակալ
կամ ինքն իրան գոհացում աւոդ:

✓ Դա օրէնք է դաշակեցական ղեկավարող ինտելիգեն-
ցիայի մէջ, որ ընդհանուր իղէալի, ծրագրային դաւանան-
քի սահմաններում իւրաքանչիւրը ազատ է մտածելու և
գործելու ըստ իր հայեցողութեան: Դիսցիպլինի խախտում
լինում է միայն այն դէպքում, երբ կազմակերպութեան
այս կամ այն անդամը գործում է հակառակ ընդհանուր
ժողովից դժւած ծրագրի:

Այդտեղ, այդ ղեկավարող ինտելիգենցիայի մէջ ևս
կան, անշուշտ, խոշոր նիւանսներ թէ տեսական աշխարհա-
յեցութեան և թէ տակտիկայի տեսակէտից: Բնաւորու-
թիւնների, անմպերամենտների, մտածելակերպի ու գոր-
ծելակերպի տարբերութիւնները նկատելի են ամեն քայլա-
փոխում: Այդտեղ կան և ծայրայեղներ և՛ չափաւորներ,
և՛ էնտրանզիփան և՛ օպպօրտիւնիստ, կան թէօրիական
դաւանանքով (պատմափիլիսոփայական աշխարհայեցու-
թեամբ) և ս.~ր.~ներ, լաւբիստներ և մարքսիստներ և սօ-
ցիալիստներ à la Բերնշտայն...

Տարբերութիւնները աւելի են շեշտւում, երբ կենտրո-
նից ուղղւում էք դէպի շրջագիծ: Արդիւնաբերական ու
առևտրական մեծ կենտրոններում ունինք կուսակցութեան
դրօշակի տակ բաւական սուտը երիտասարդութիւն, ժիր,
հարցասէր ու գաղափարական, գիտութեան ծարաւ,

վարժ՝ ծրագրային, թէօրիական խնդիրներում և միանգամայն սօցիալիստական աշխարհայեցութեամբ:

Այլ է, ի հարկէ, պատկերը գաւառական հեռու ծայրերում: Այնտեղ դաշնակցական երիտասարդութիւնը, դեռ միայն յանձին փոքրաթիւ անհատների է իւրացրել սօցիալիստական վարդապետութիւնը: Եւ ո՞ր անմիտը կը պահանջէր, որ այդ երիտասարդութիւնը մէկէն ի մէկ մկրտէր սօցիալիզմի աւագանում: Գողափարները իրենց տարածման ու պատւաստումի համար պահանջում են թէ ժամանակ և թէ, մանաւանդ, շատ թէ քիչ նօրմալ պայմաններ. իսկ ո՞վ չը գիտէ, որ գաւառների մեր ինտելիգենցեան չունի ոչ մէկը և ոչ միւսը, որ անողոք իրականութիւնը ուրիշ կարգի հոգսերով է ծանրաբեռնում նրան և ընդհանրապէս շատ քիչ հնարաւորութիւն է մատակարարում սօցիալական վարդապետութիւնների պրօպագանդի համար...

Եւս առաւել — դաշնակցական մալուսն: Ծշմարտութեան դէմ կռալիտ մեղանչումն կը լինէր, եթէ ասէինք, որ Դաշնակցութեան դրօշակի տակ համախմբւած ահագին մասսան դաւանում է կոսսակցութեան բոլոր սկզբունքները: Նոյնիսկ արդիւնաբերական կենտրոններում՝ այդ մասսայի միայն մի փոքրիկ տոկոսն է իւրացրել կոսսակցական աշխարհայեացքը: Ժամանակը, յամառ պրօպագանդը և տընտեսական կռիւ ելեէջները՝ իրենց գործը կը տեսնեն: Արեւմտեան Եւրոպայում 100 տարուց աւելի է, ինչ ծայր է տւել սօցիալիզմի վարդապետութիւնը և 75 տարի է, ինչ սկսւել է պրօլետարական կազմակերպւած կռիւը կապիտալի դէմ — և այնուամենայնիւ, այսօր Եւրոպայի քաղաքային պրօլետարիատի մի ստւար մասը (դեռ մի կողմն ենք թողնում պահպանողական գիւղացիութիւնը) տակաւին հեռու է սօցիալիզմից: Գերմանական Սօցեալ-դէմօկրա-

տեան 3 միլիօն ընտրողներ ունի, բայց գերմանական ընտրող պրօլետարիատի թիւը կրկնակի, եռակի է: Դեռ բազմաթիւ են մոլորւածները, անգիտակիցների շարքերը, որոնք ապաստան են գտնում բուրժուա ու կղերական կոսսակցութիւնների դրօշակների տակ: Նոյնն է մօտաւորապէս ուրիշ երկրներում: Այն էլ, անշուշտ, մի հսկայական գործ է, որ սօցիալիստական կոսսակցութիւնները Արեւմտքում նւաճել են — թէկուզ և տասնեակ տարիների տոկոսն, անդադրում պրօպագանդով — միլիօնաւոր քաղաքացիներ: Սօցիալիզմը հասարակութեան արմատական վերաորոգման խնդիր է դնում և այդ պատճառով՝ նրա միսսիան շատ բարդ է, դժւարին: Նրա նւաճողական պրօցէսը չի կատարւում այնպիսի տեմպով ու արագութեամբ, ինչպէս դիցուք քաղաքական յեղափոխութեան գաղափարինը:

Անհամեմատ աւելի դիւրին է համոզել մարդկանց՝ քաղաքական ուժիմները կործանելու անհրաժեշտութեան մէջ, քան թէ համոզել նրանց՝ որ մասնաւոր սեփականութիւնը պէտք է վերանայ և տեղի տայ համայնական սեփականութեան, մարդկանց կատարեալ հաւասարութեան:

Այո, դեռ ուժեղ են բուրժուազական հասկացողութիւնները աշխատաւոր դասակարգերի մէջ, անգամ արեւմտեան երկրներում: Նոյնիսկ այն հոծ մասսաները, որոնք կանգնած են սօցիալիզմի դրօշակի տակ, ամբողջապէս գիտակից սօցիալիստներ չեն. մի որոշ տոկոսը իւրացնում է սօցիալիզմից միայն նւագագոյն այն պահանջները, որ վերաբերում են աշխատաւորի ներկայ կացութեան բարելաւման: Նրանք միայն յետոյ, բաւական ժամանակից յետոյ են դառնում գիտակից սօցիալիստ, այսինքն մարդիկ, որոնք ընդունում են կոսսակցութեան ոչ միայն միջնաւ, այլ և մաքսիմալ պահանջները, ոչ միայն ուզում են բա-

բելաւել իրենց վիճակը ներկայ բուրժուազական կարգերում, այլ և ձգտում են հիմնականապէս յեղաշրջելու այդ կարգերը, հաստատելու բուն սօցիալիստական հասարակութիւնը, հիմնած բոլոր մարդկանց հաւասար աշխատանքի և հաւասար վայելքի վրայ:

Ահա թէ ինչ էր ասում Աւգուստ Բէլլէլ 1891-ին, էրֆուրտի նշանաւոր համագումարում, ուր գերմանական Սօցիալ-դէմօկրատեան ընդունեց իր այժմեան ծրագիրը.

«Մենք գիտենք—և կարող ենք պարծանքով այդ շեշտել այսօր—որ այն տղամարդիկ ու կանայք, որոնք հարիւր հազարներով եկել միացել են մեզ, նրանք չեն եկել այն պատճառով, որ Սօցիալ-դէմօկրատիայի գերագոյն նպատակի մէջ տեսել, ճանաչել են իրենց սեփական նպատակը. ոչ. նրանք յարել են մեզ, որովհետեւ հասկացել են, որ մեր կուսակցութիւնը միակն է, որ ուշադրութիւն է հրաւիրում աշխատաւոր դասակարգի տառապանքների վրայ և որ կուում է նրա վիճակը բարելաւելու համար: Նրանք տեսնում են, որ միւս կուսակցութիւնների գործողութիւնները հակասում են այն խօսքերին, որ այդ կուսակցութիւնները արտաբանում են իրենց ընտրողների առաջ: Նրանք տեսնում են դրա հակառակ՝ որ միմիայն մեր կուսակցութիւնն է կոխ մղում իրենց շահերի համար, որ նա միայն գիտէ աշխատաւորի վրայ ծանրացող բեռը, այն չարիքներն ու ցաւերը, որոնց տակ նա հեծում է, տառապում: Նրանք տեսնում են, որ միայն մեր կուսակցութիւնն է միշտ անարգ սիւնին մեխում աշխատաւոր տարրերի դահիճներին ու կեղեքիչներին: Ահա այն նկատումները, որոնք մղում են մասսաներին դէպի մեզ: Եւ երբ նրանք արդէն յարեցին մեր բանակին, այն ժամանակ, բնականաբար, նոյն այն մարդիկ, որոնք սկզբում մտել էին մեր շարքերը, իրենց որոշ անմիջական շահերի համար և գուցէ

նւազ կարեւոր պատճառներով—հետզհետէ աւելի և աւելի նւաճւում են մեզնից, ենթարկւում են մեր ազդեցութեան, մինչև որ դառնում են, ի վերջոյ, իսկական սօցիալիստներ»:

Այդպէս ուրեմն, մենք տեսնում ենք, որ դաւանանքի, թէօրիական աշխարհայեացքի ու գործնական տակտիկայի համատարրութիւն, համօժէնութիւն իսկապէս գոյութիւն չունի նոյնիսկ առաջագէժ երկրներում—թէ բուն կուսակցութեան շրջանակներում, և թէ աշխատաւոր մասսաների մէջ. մենք տեսնում ենք, որ բոլոր երկրների և իւրաքանչիւր երկրի սօցիալիստներին շողկապող միակ օղակն է սօցիալիզմը, որ այդ վերջիննոյն իսկ չի էլ կազմում սօցիալիստական դրօշակի տակ համախմբւած ամբողջ մասսայի դաւանանքը:

Որքան ուրեմն, միամիտ ու չափազանցրած են այն բացականչութիւնները, որ լսւում են շարունակ մեզ մօտ Կովկասում, մեր հակառակորդ ս.դ. - ների կողմից՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հասցէին. «Դուք համօժէն կուսակցութիւն չէք, դուք զուրկ էք աշխարհայեացքից: Իսկ մենք բոլորովին համօժէն ենք, մենք բոլորս զուտ մարքսիստներ ենք, մեր իդէօլօգիան—մարքսիստական, մեր պրօլետարիատը—մարքսիստական»:

Նրանք կուգէին, այսպէս ասած, միեւնոյն կտորից թխել ամբողջ կազմակերպութիւնը, բոլորին միանգամից մկրտել մարքսիզմի աւազանում... Ով որ Մարքսին չի դաւանում, նրանց կարծիքով չի էլ կարող առհասարակ սօցիալիստ լինել:

Դաշնակցական ինտելիգենցիան խորշում է այդ տեսակի պրօգելիտիզմից: Նա հրաժարւում է հետեւել սօցիալ-դէմօկրատների մեթօդին, որոնք բոլոր եկեղեցիները տապալել ձգտելով, ուղղում են հիմնել մի նոր եկեղեցի, նոյն

տարամերժ, անհամբերող զօգմայականութեամբ և կարլ Մարքսը՝ իբրեւ այդ եկեղեցու անսխալական, անսասան պետ:

Եւ սակայն, վաղուց սասանուել է ղօգլիւն, — հէնց այն անողորմ հարւածներէց, որ հասցրել են նրան՝ իրենք մարքսիստները՝ կրիտիկական շփոթանք:

ՀԱՄԱՏԱՐՐ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐՐ

II

Դաշնակցութեան սկզբունքային կերպարանք

Սօցիալիզմ և ազգային իրաւունքներ. — Դասակարգային կուր ըմբռնումը Արեւմուտքում. — Սօցիալիզմը մարդկային անձնաւորութեան պաշտպան՝ ամեն պարագայում. — Կարծիքներ. Վան Կօլ, Տրօլստրա, Վանդերվելդ, Լաւրօլ, Բէրէլ, Կաուցկի. — Պրօլետարիատը և բուրժուական հայերիս մէջ. — Եղակի խնդիրներ. — Սօցիալիստ-յեղափոխականների մի ազդարարութիւնը:

Դաշնակցութեան զեկավարող մարմինները երամական ու մտասպան համօժէնութիւնից (համատարրութիւնից) շատ աւելի վեր են դասում այն բեղմնաւոր հէտերօժէնութիւնը (այլատարրութիւնը), որով նրանք ձգտում են գրաւել, զինւորագրել ոչ թէ ավստոմասներ, սերտած ու չը մարսւած ֆօրմուլաների թութականման արտասանողներ, որոնք ամեն օր կրկնեն միայն ստրկական միակերպութեամբ օրթօգօքսութեան հաւատամքը — այլ ստեղծել գիտակից քաղաքացիներ, որոնք ընդունակ լինեն նախ և առաջ քննադատաբար վերաբերել գէպի մտքի ու իրականութեան բոլոր այլազան արտայայտութիւնները:

Հէտերօժէն — բայց ոչ հակամարտ, բայց ոչ տարբեր իրենց հիմնական հատկութիւններով: Դաշնակցութեան գրօշակի շուրջը համախմբւած մտաւորականութիւնը ունի իր

մէջ թէօրիական նիւանսներ, տարբերութիւններ, բայց նա մէկ է իր հիմնական սկզբունքներով՝ նա սօցիալիստ է և ազգային ինքնապաշտպանութեան կողմնակից՝ նա յարում է միջազգային սօցիալիստական մեծ բանակին, նա հաւատում է, որ միմիայն այդ բանակն է, որ կոչւած է շնջելու աշխարհի երեսից բոլոր դասակարգային արտօնութիւնները, ապատելու մարդկային աշխատանքը ամեն տեսակ կեղեքումներից, առաջնորդելու թշառ, բազմատանջ ժողովուրդներին—հողի և բոլոր կապիտալների համայնացման ճանապարհով—դէպի այն իդէալական կազմակերպութիւնը, ուր մարդիկ վերջնականապէս զրկւած կը լինեն իրար ճնշելու հնարաւորութիւնից, ուր նրանք բոլորը ազատ կը լինեն հաւասարութեան մէջ:

Ընդունելով այդ հասարակական իդէալը, դաշնակցական մտաւորականութիւնը ընդունում է և նրան հասնելու միջոցները — աշխատատեղերին կազմակերպելը, նրանց դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը դարձեցնելը և դէպի սխառտման իդէալ կոչելը՝ դասակարգային հողի վրայ: Սակայն յայտնի է, որ Դաշնակցութեան գլխաւոր, հիմնական սկզբունքները զրանով չեն սպառնում: Ժամանակը այլ պահանջներ է դնում, անողորմ, հրամայական: Պատմական շրջանը և հայ տարրի բացառիկ, անօրինակ վիճակը ստիպողաբար պահանջում են մեզնից չը սահմանափակել սոցալիստ մեր գործունէութիւնը զուտ դասակարգային շրջանակներով:

Մենք ստիպւած ենք առաջ մղել մի քանի դատ միաժամանակ և ամենածանր պայմաններում: Մենք ունենք մեր ուսերի վրայ Տաճկահայոց դատ, ունենք Կովկասահայ ինքնապաշտպանութեան դատ, ունենք, մի խօսքով, ազգային դատ, որից խոյս տալ երբեք չենք կարող, քանի դեռ գտնւում մեր ազգայնօրէն, հաւաքականօրէն, ներկայ դժու-

խային կացութեան մէջ, թէ թիւրքիայում, թէ Անդրկովկասում, շրջապատւած ամեն կողմից մարդակերներով: Մենք պէտք է հակադդենք այն ամեն տեսակ ճնշումների, բռնաբարութիւնների դէմ, որոնք ուղղւած են հայ ազգայնութեան լեզուի, կրօնի և բոլոր մարդկային իրաւունքների դէմ:

Դա մեզ համար մի «կատէգորիկ իմպերատիվ» է, մի վճռական հրամայական: Այդ չափով, այն, մեր կազմակերպութիւնը «ազգային» է, բայց յայդ չափով ազգային է ամեն մի երկրի, ամեն մի ազգի սօցիալիստական կուսակցութիւն: Մենք պէտք է պաշտպանենք հայ կուսուրական ազգայնութիւնը դազանաբարոյ խաժամովի դէմ, երբ սա ուղղում է հրով ու սրով բնաջինջ անել տասնեակ դարերի ստացւածքները և յետ շրջել քաղաքակրթութեան զարգացման անիւր. մենք պէտք է պաշտպանենք անխտիր բոլոր հայ քաղաքացիներին, — որովհետեւ «հայ» ատրիբուտն է գլխաւոր պատճառը այն բոլոր տմարդի հալածանքների, որ նրանք կրում են իրենց միջավայրում:

Եթէ, դիցուք, դէպքերի բերմամբ, թուրքական զրոհը սկզբից ի վեր ուղղւած լինէր ընդհանրապէս հայ բուրժուազիայի դէմ, եթէ հրոսակները գային կոտորելու և աւերելու ընդհանրապէս հայ արդիւնաբերող դասակարգը — Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չը պէտք է զլանար՝ օգնութեան հասնելու այդ բուրժուազիային:

Լսում եմ արդէն բողոքի ձայներ: Լսում եմ ամենից առաջ սօցիալ-դէմօկրատիզմի առաքեալներին, որոնց «դասակարգային» տկանջներին խորթ են հնչում հման հրահանգները. «այդ բոլորը նացիօնալիզմ է, այդ բոլորը միջնացնում է դասակարգային ինքնագիտակցութիւնը»...

Լսում եմ հատ-հատ բողոքներ և մեր սեփական շարքերից. «հայ բուրժուազիան արժանի չէ, որ մենք նրան

պաշտպանենք»... Դառն, ճակատագրական բացականչութիւն,— թէև անարդար, բայց հոգեբանօրէն միանգամայն հասկանալի... Որքան, արդարև, ցած, փոքրոգի ու ապերախտ գտնուեց հայ բուրժուազիան, թեթև բացառութեամբ: Նրա օրգանները և առանձին հատուածներն ու «ինտելիգենտ» ներկայացուցիչները, տեսէք, ինչպիսի յանցաւոր եռանդով «ի խնչ հան զգա» են գոռում կազմակերպութեան հասցէին, այժմ՝ երբ արդէն փոքր ինչ խաղաղւել է հօրիգօնը, երբ խուժանը յետ է նահանջել: Ապագայ պատմագիրը նողկանքով պիտի արձանագրէ այդ սև, անօրինակ ապերախտութիւնը...

Այո, բողոքը— հոգեբանօրէն հասկանալի է: Բայց մեր կազմակերպութիւնը չը պէտք է ղեկավարւի բոպէի պատահական թելադրութիւններով: Նա պէտք է լինի վեհանձն: Նա պէտք է զբաղուի ցոյց տայ իր բարձրութիւնը հակառակորդ կուսակցութիւններին: Յեղափոխականը, սօցիալիստը պարտաւոր է ամենից առաջ՝ լինել մարդ: Դասակարգային կռիւը մենք ընդունում ենք, իբրև միջոց զէպի մեծ նպատակը— մարդկանց տիեզերական համերաշխութիւնը, որ պիտի զուգադիպւի արդարութեան կատարեալ յաղթանակի հետ: Բայց այդ կռիւ մէջ չը պէտք է տարւել դասակարգային մանր էգօյիզմով, այլ պէտք է պաշտպանել նաև մարդկայնութիւնն ու արդարութիւնը, ամեն անգամ, երբ նրանք վտանգւած են: }

Ինչ փոթորիկ էր հանել Դրէյֆուսի դատը ամբողջ սօցիալիստական աշխարհում... Մի մարդ— թէկուզ և մի բուրժուա օֆիցէր— անմեղ տեղը ձերբակալւել էր, դաւաճան հրատարակւել և ջշւել Սատանայի կղզին, ցմահ ու դժոխային բերդարգելութեան: Պէտք էր փրկել մարդկային կեանքն ու անարգւած պատիւը— և ահա բարձրացաւ Փրբանսիական պրօլետարիատը— ժօրէսի առաջնորդութեամբ.

նրան ձայնակցեց ամբողջ միջազգային սօցիալիստական բանակը: Շատ քչերը բացառութիւն կազմեցին այդ պատմական փոթորկալի հոսանքի մէջ. դա յայտնի ադանդամով— մարքսիստ Ժիւլ Գէղն էր իր կուսակցութեամբ և նոյնքան յայտնի ու նեղսիրտ մարքսիստ Լիբկնէխտը: Նրանք բացում էին. «Չարժէ կռիւ մղել մի բուրժուայի համար»: «Թողնենք բուրժուազիայի երկու մասերին ծւատել իրար»... «Պրօլետարիատը ոչ մի շահ չունի այդտեղ»... Լիբկնէխտ արդէն մեն-մենակ էր Գերմանիայում. ամբողջ գերմանական Սօցիալ-դէմօկրատիան բռնել էր մարդկայնութեան այդ մեծ հարցում ժօրէսի կողմը, որը նետւել էր բուռն պայքարի մէջ, իր ուժեղ անձնաւորութեան, իր ասպետական հոգու բոլոր թափով:

Ահա թէ ինչ կարծիք էին յայտնում նշանաւոր սօցիալիստ դէմքերը այդ հոյակապ պայքարի մասին, 1899 թւին, երբ սկսւել էր La Petite République-ի խմբագրութեան կողմից միջազգային անկետ, խորհրդակցութիւն՝ Ֆրանսիական երկու սօցիալիստ հատուածների խոր բաժանման առթիւ:

Վան-Կոլ, հոլանդական սօց. կուսակցութեան պարագլուխը, հետեւեալն էր գրում ի պատասխան վերոյիշեալ թերթի հարցումին.

«Սօցիալիստական պրօլետարիատը չի կարող ազդու կերպով առաջ տանել դասակարգային կռիւը, եթէ նա ընդգունակ չէ փրկել վտանգւած քաղաքական ազատութիւնը և պաշտպանել անարգւած մարդկութիւնը. նա պէտք է հանդիսանայ ամեն բանում և ամեն ժամանակ ռամկավարութեան արթուն պահապան և մոլեռանդ ռահվիրայ՝ արդարութեան ու ճշմարտութեան:

Տրօլստրա, հոլանդական նոյն կուսակցութեան մի այլ պարագլուխ, գրում էր.

Պետր Լաւրով, Ռուսաստանի հռչակաւոր սօցիալիստ պարագլուխը, գրում էր.

«Ամեն մի մարդասիրական հարց միևնոյն ժամանակ սօցիալիստական հարց է, բառիս ամենանեղ խմաստով»։ «Նարոդնայա Վօլիա»-ի մեծանուն ռահվիրան յայտնում է, որ սօցիալիստների պարտաւորութիւնն է միջամտել այդ տեսակ խնդիրներին, որ հէնց դրանով նրանք կը նպաստէին սօցիալիզմի յաղթանակին։

Հայնզլան, անգլիական սօցիալիստների ամենայայտնի առաջնորդը, նոյն կարծիքն է յայտնում.

«Անշուշտ, եթէ Դրէյֆուսի հարցի պէս մի հարց ծագէր մեզ մօտ Անգլիայում, մենք անգլիացի սօցիալիստներս արդարադատութիւն կը պահանջէինք անմեղի համար»։

Հայնզլան աւելացնում է, որ ինքը և իր ընկերները միջամտում են նոյնիսկ կրօնական պայքարների մէջ, թէև նրանք ոչ մի առնչութիւն չունեն դասակարգային կռիւ հետ։ Տեսնելով ազգաբնակչութեան որոշ մասի կրօնական զգացումները բռնաբարւած՝ նրանք միանում են ամեն տեսակ բողոքականների հետ՝ ընդդէմ բարձր ու բռնակալ կղերի, անգլիկան կամ կաթօլիկ։

Գանք գերմանական սօցիալիստներին։

Բէքէլ գրում էր.

«Անշուշտ, մենք պրօլետարական մի կուսակցութիւն ենք և պէտք է մղենք դասակարգային քաղաքականութիւն։ Բայց Սօցիալ-դէմօկրատեան միևնոյն ժամանակ կուսակցութիւնն է դժբախտութեան ու ճնշման բոլոր զոհերի, որովհետև նա կռւում է յանուն ազատութեան ու արդարութեան՝ յօգուտ այն ընդհանուր էակների, որոնք ունին մարդկային կերպարանք։ Ուր որ էլ կատարւի անարդարութիւնն ու բռնութիւնը՝ Սօցիալ-դէմօկրատեան պէտք է պատրաստ լինի կռեւելու։

«Քանի որ պրօլետարիատի ազդեցութիւնը այնքան մեծ է, որ կարող է թեքել կշեռքը դէպի արդարութեան կողմը, ապա այդ դէպքում հրաժարւել մի ազիտացիայից յանուն մարդասիրական մի նպատակի՝ կը նշանակէր խեղաթիւրել այդ պրօլետարիատի հոյակապ կռիւը, դարձնել նրան դասակարգային էգօիզմի մի պարզ գործողութիւն, նման բուրժուազական էգօիզմին։

Վանդերվելը, բելգիական սօցիալիստների առաջնորդը, գրում էր.

«Ես մարդ եմ և ոչինչ չը կայ մարդկային՝ որ խորթ լինէր ինձ համար... Ասել, թէ պրօլետարիատը պէտք է մնայ անտարբեր ամեն մի ընդհարման մէջ, ուր ուղղակի շօշափւած չեն նրա դասակարգային շահերը, կը նշանակէ նւազեցնել սօցիալիզմը (c'est diminuer le socialisme) և նեղացնել ու խեղաթիւրել դասակարգային կռիւ գաղափարը։

«Ես կարող եմ ասել ձեզ — շարունակում է Վանդերվելը — որ ինձ հետ համաձայն է Բելգիայի ամբողջ բանւորական կուսակցութիւնը՝ որ ֆրանսիական սօցիալիստները ոչ միայն իրաւունք ունէին, այլ և պարտականութիւն՝ միջամտելու Դրէյֆուսի գործի մէջ։ Դա կը լինէր մի ողբալի դասալքութիւն, եթէ պահպանէինք մի տեսակ արհամարհոտ ու կրաւորական չէզոքութիւն այդ գերագոյն ճակատամարտի մէջ, որ մղում է քաղաքակրթութիւնը բարբարոսութեան դէմ։

«Միթէ՞ դասակարգային կռիւ սկզբունքը կարող է արգելիլ, որ մի պրօլետար խլէ մահաւան ճոռներից ուրիշ դասակարգի պատկանող մի մարդու։ Ինչո՞ւ նա պէտք է արգելք լինի, որ սօցիալիստ մարտնչողները խլեն մի անմեղ անհատի՝ դահիճների ու վայրենիների ձեռքից»...

«Ես չեմ թագցնում, որ գերմանական ընկերների ճնշող մեծամասնութիւնը անկարող է ըմբռնել, թէ ինչպէս է Դրէյֆուսի հարցում ֆրանսիական սօց. կուսակցութիւնը երկու մասի բաժանւել: Եթէ դէպքը տեղի ունենար Գերմանիայում, կասկած չը կայ, որ Դրէյֆուսի համար միահամուռ կը միջամտէր ամբողջ գերմանական Սօցիալ-դեմոկրատիան:

Վերջապէս, Կարլ Կաուցկի նոյնպէս վճռականօրէն պնդում է, որ մարդկայնութիւնը բռնաբարւելու դէպքում սօցիալիստները անպայման պէտք է կուրի դուրս գան և որ դա բնաւ չի հակասի դասակարգային կուրի սկզբունքին:

«Զը պէտք է մօռանալ—ասում է համբաւաւոր օրթօգօքսը—որ սօցիալիստի համար դասակարգային կուրը ինքնին նպատակ չէ, այլ միայն միջոց դէպի նպատակ. իսկ այդ բարձր նպատակը, որին ամեն բան պէտք է ըստօրադուրի, այդ նպատակն է՝ օգնել, նպաստել, որ հասարակութիւնը զարգանայ դէպի աւելի բարձր մի շրջան»:

Մարդկայնութեան նկատումներից զատ՝ կայ կուրտուրայի ու առաջադիմութեան նկատումը: Գասակարգային նշանաբանով տարւածները յաճախ են զանց առնում այդ վերջին հանգամանքը: Աշխատաւոր դասակարգի շահը, այո, պէտք լինի մեր ընդհանուր գործունէութեան leitmotiv-ը, նրա ղեկավարող սկզբունքը. բայց կան վայրկեաններ, երբ այդ աշխատաւոր դասակարգի շահը իր նեղ մտքով փոքր ինչնսեմանում է, երբ սօցիալիստական ինտելիգենցիայի, կուսակցութեան համար անհրաժեշտ է լինում գերադասել պրօլետարիատի անմիջական շահերից՝ ընդհանուր հասարակական պրօգրէսի, ընդհանուր կուրտուրայի շահերը: Ծիշտ այդ միտքն է յայտնում իր բազմաթիւ գրւածքնե-

րի մէջ և մարքսիստական անադարտ ուղղափառութեան քուրմը—ինքը Կաուցկին: Սօցիալիզմը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ անտեսական զարգացման պրօցէս և ամեն մի տրնտեսական խանգարումն դանդաղեցնում է նրա ընթացքը:

Գասակարգային անտաղծնիզմը արդար ու օրինաւոր է, բայց նա չը պէտք է արտայայտուի բիրտ, նախապատմական ձեւերի ու վայրենի ցանկութիւնների մէջ: Ոչ մի պրօլետարիատ շահագրգռւած չէ իր ազգակից բուրժուազիայի անընտել: Մասնաւորապէս հայ պրօլետարիատին բնաւ ձեռնտու չէ հայ բուրժուազիայի տնտեսական քայքայումը: Հայ պրօլետարիատը կը ձգտէ, անշուշտ, կազմակերպւած կուրի ճանապարհով զիջումներ խել հայ արդիւնաբերող դասակարգից, իր նիւթական ու կուրտուրական մակերևոյթը բարձրացնելու համար, բայց նա երբէք չի ցանկանայ, չը պիտի ցանկանայ, որ այդ իր համացեղ արդիւնաբերող դասակարգը անտեսապէս կորստեան մատնուի: Գուցէ ոչ մի տեղ պրօլետարիատը իր կենսական շահերով այնքան սերտ կերպով չի կապւած իր ազգակից բուրժուազիայի հետ, ինչպէս հայերիս մէջ: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ այն բացառիկ դրութիւնը, որին ենթակայ է հայ բանւոր տարրը Անդրկովկասում: Նա փտարւած է յայտնի ինդուստրիաներից (երկաթուղիներ և այլն), որոնց վրայ տարածւում է դեռ Գօլդիցինեան հայատեաց շունչը: Բոլոր տարրերը ընդունելի են, բացի հայերից: Նոյն իսկ Կարս-Թրիֆլիսեան գծի վրայ, որ անցնում է հաշառ գաւառներով, պաշտօնեաները, անգամ կայարանական ամեն տեսակ ծառայողները, ուս և են կամ վրացի. հայերը—գրեթէ իբրեւ բացառութիւն միայն...

Հայ բանւորը մուտք չունի առհասարակ նաև օտարազգի ինդուստրիաների մէջ—շվէդ, անգլիացի, ռուս, գերմանացի, թուրք և այլն:

Եւ միմիայն կառավարութիւնը չէ, միմիայն օտարազգի կապիտալիստները չեն, որ խէթ աչքով են նայում հայ բանւորի վրայ: Այդպիսի վերաբերմունք ցոյց են տալիս, տարաբախտաբար... հէնց մեր հարկան վրացի սօցիալ-դեմօկրատները: Փօթիի ամօթալի դէպքը բոլորիս յիշողութեան մէջ է: Տեսանք «Ալիքի» հրատարակած փաստացի նամակներէց, որոնք բնաւ չը հերքեցին, թէ ինչպէս սօցիալիզմի անունով ճառող ղեկավարները մի վրդովեցուցիչ sans gêne-ով զրկում էին հայ պրօլետարիատին, յօգուտ վրացի պրօլետարիատի:

«Վրացիները հալածում են մեզ, — այսպէս էին վկայում «Ալիքի» թղթակցին անցած ամառ, Փոթիի հայ բանւորութեան ստւար խմբերը (այնտեղ կան 3—400 հայ բանւորներ), վրացիները գործ չեն տալիս մեզ: Վրացի ս.~դ.~ները մարդատեղ էլ չեն դնում մեզ: Ոչխարների պէս մեզ քաշ են տալիս դէպի ամեն կողմ (գործազուհներ), առանց մտածելու մեր զրոյթեան բարւոքման մասին: Գործադուլներից մեծացած բանւորութեան օգտին Ռուսական նաւային ընկերութիւնը աւել է 16, 450 ռուբլի, որից մենք հայերս ստացել ենք միայն 450 ռուբլի, փոխարէն 2730-ի, այն էլ ահագին կոխներից յետոյ: Իսկ վերջին նաւային գործադուլի ժամանակ մեր միասնները էլի չը աւելին, թէև կանտօրայում մեզ յայանեցին, թէ Ռուսական նաւային ընկերութեան բանւորների օգտին բաց են թողել 4,500 ռուբլի. այդ փողը ստացել են վրացիները և իրար մէջ բաժանել»:

Ահա տխուր իրողութիւններ, որոնք կրկնում ենք, երբէք չը հերքեցին, թէև հրապարակ եկան, և որոնց ճշտութիւնը մենք ստուգեցինք նաև ուրիշ աղբիւրներից:

Եւ այդ մարդիկ, անշուշտ, դարձեալ սիրով կը խօսեն

ան համոթեցնութեան մասին, սիրով էս:

ձեալ կը ծանուցանեն. «մենք մարքսիստներ ենք, մենք միջազգային հետևողական սօցիալ-դեմօկրատներ ենք, ... «Պրօլետարներ բոլոր երկրների՝ միացէք»...

Եւ այդպէս, անտեսական պայքարը մեր դժբախտ իրականութեան մէջ խճողում է ամեն քայլափոխում ազգայնական պայքարի հետ: Հայ սօցիալիստը ստիպւած է յաճախ մանել այնպիսի կոխների մէջ, որոնք առաջին հայեացքից տարօրինակ կը թւան օտար երկրների սօցիալիստներին: Հէնց թէկուզ այն՝ որ ազգային ինքնապաշտպանութեան իր կռիւ մէջ նա հովանաւոր է հանդիսանում նաև բուրժուազիայի, նրա ֆիզիկական ու անտեսական ապահովութեան... Ի՞նչ արած: Մեր եզակի իրականութիւնն է այդպէս տրամագրում, — մի իրականութիւն, որ իր նմանը չունի երկրագնդի ոչ մի անկիւնում: Պօզնանի և ռուսական Լեհաստանի սօցիալիստական կուսակցութիւնը ևս մղում է ազգային պայքար պանդերմանիզմի ու պանռուսիզմի հոսանքների դէմ, յանուն ազգային ինքնուրոյնութեան, մայրենի լեզուի անբռնաբարելիութեան և այլն. բայց այդ պայքարը ազգային հողի վրայ մնում է սահմանափակ շրջանում, — այնտեղ չը կան թուրքական հրոսակներ, չը կան ցեղական այնքան վայրենի առելութիւններ... Երեւակայեցէք, սակայն, մի վայրկեան, թէ մեր իրականութիւնը փոխադրւած է Պօզնան, երեւակայեցէք, թէ յանկարծ բարբարոսութեան մի հեղեղ զրոհ է տալիս լեհ ազգութեան դէմ և սպառնում է խաչ դնել նրա բազմազարեայ կուլտուրայի վրայ... Ոչ մի տարակոյս — որ P. P. S.-ը կրնգունէր անմիջապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան տակաւիկան:

Մեր պայմանները սոսկալի են, անլուր, անօրինակ: Մեր կռիւ մէթօզն էլ անհրաժեշտաբար եզակի է, չափազանց բարդ և առանց պատմական պրէցէդենտի:

Մեր այդպիսի դրամական վիճակը շատ լաւ ըմբռնել է ուսումնասիրողները, որոնք իր մի ընդարձակ «Ազգաբարութեան» մէջ այդ կուսակցութեան Կովկասեան ճիւղը, որոշելով իր քերքը դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և դէպի թուրք-հայկական ընդհարումը, շատ ճիշտ կերպով յատկանշում է հայ ժողովրդի և այդ կազմակերպութեան արդի վիճակի բոլոր փառալ դժգոհութիւնները: Այդտեղ ասւած է՝

✓ «Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը հետեանք է ծայրագոյն անհրաժեշտութեան՝ (Самозащита армянского народа вызвана крайней необходимостью): ✓ Համեմատեցէք այս յայտարարութիւնը ս.-դ.-ական յայտնի ընդհանրապէս (ընդունւած թիֆլիզի լիազօրների ժողովում), ուր անպատկառութեամբ շեշտուած է նրա ժողովուրդների հաւասար մեղսակցութիւնը անդրկովկասեան արիւնոտ դրամայի մէջ, — և դուք կը տեսնէք, թէ որպիսի անհազին տարբերութիւն կայ՝ ճշմարտութեան ու շիտակութեան տեսակէտից՝ ս.-դ.-ական և ս.-ր.-ական մեկնութիւնների մէջ:

Ականջ դնենք ս.-ր.-ների Ազգաբարութեան.

«Շնորհիւ կովկասահայ ժողովրդի կեանքի քոլորովին տարբեր պայմանների (совершенно особыхъ условий), «Դաշնակցութիւնը» իր գործունէութեան մէջ յայտնուեց շատ տեսակէտներով այնպիսի վիճակում, որը խիստ անբարեխաղ էր՝ դուռ սօցիալիստական գաղափարները աշխատաւոր մասսաների մէջ տարածելու համար: Նա շատ անգամ հարկադրւած էր (нерѣдко была вынуждена) իր տակաւիկայում գիմել այնպիսի միջոցների, որոնք ոչ իրենց բնաւորութեամբ, ոչ էլ իրենց հետեանքներով՝ չեն համապատասխանում սօցիալիստական աշխարհայեցութեան: Այդպէս են օրինակ, նախապաշտական անհրաժեշտութեան

փաստերը (Факты фатальной необходимости)՝ մասնել իր շարքերը բուրժուական տարրեր, այդպէս է բուրժուական յայտարարութիւնը թուրքերի դէմ՝ զինւորների միջոցով, այդպէս է կուսակցութիւնը զինւորական կառավարութիւն դարձնելը՝ պաշտպանելու համար թուրքական արշաւանքներից և այդ նպատակով զինւորների վարձու բանակ ստեղծելը, որ այժմ ընկած է, որպէս ծանր բեռ, կուսակցութեան վրայ:

«Ապա շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ամբողջ ժողովուրդը թուրքերի յարձակումից պաշտպանելու գործը իրօք ու ամբողջապէս յաւանքեց Դաշնակցութեան ձեռքում և ստիպեց նրան հրաւիրել իր շարքերը բաւական թւով բուրժուաների, իբրեւ մարդկանց, որոնք արել են նրան ֆինանսական անհազին ծառայութիւններ, — կուսակցութեան մէջ հանգէս եկան այնպիսի տարրեր, որոնք ոչ միայն չէին ցանկանում տարածւած տեսնել կեանքի մէջ սօցիալիստական իդէալները, այլ և ուղղակի թշնամաբար են վերաբերում նրանց:

«Վերջապէս, հէնց այն հանգամանքը՝ որ ամբողջ ժողովուրդը գէնքը ձեռին Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ կռիւ էր մղում ամբողջ թուրք ժողովրդի դէմ՝ հէնց այդ կռիւ բնաւորութիւնը ճակատագրօրէն և շօշափելի ծաւալով արծարծում էր ժողովրդի մէջ նացիօնալիզմի, ազգամոլութեան էլեմենտները և յետ էր մղում սօցիալիստական իդէալը»:

Այսպէս խօսեցին ս.-ր.-ները, և մենք ուրախ ենք, որ նրանք ևս վերջապէս խօսեցին: Որքան տարբեր է այդ անկեղծ, վշտոտ ու կարեկցոտ յայտարարութիւնը այն տխւար, թեթեւամիտ ու ստայօղ բարբաջանքներից, որ երբեմն երբեմն լսեցնում են կովկասեան ս.-դ.-ները Հ. Յ. Դաշնակցութեան տակաւիկայի և հայ ժողովրդի կռիւ մասին:

Ուշագիշտ միտքը չի կարող, սակայն, ս.-բ.-հների այդ բարեկամական ազդարարութեան մէջ ևս չը նշմարել հակասութիւններ, թիւրիմացութիւններ ու չափազանցութիւններ: Մի կողմից նրանք խոստովանում են, որ թուրքական վրտանգի դիմաց Դաշնակցութեան ամբողջ տակտիկան ճակատագրական անհրաժեշտութիւն էր և դրանով իսկ հակակացում են, որ ամեն մի գաղափարական կուսակցութիւն— թէկուզ և լինէր նա սօցիալիստական, ա.-բ.-ական կամ ս.-գ.-ական—կամայ ակամայ պէտք է համակերպէր այդ անողոր անհրաժեշտութեան, պէտք է դառնար մի տեսակ զինուորական կառավարութիւն, պէտք է ունենար կուռդներին կանգուն բանակ, պէտք է կոչ անէր բուրժուազիայի ֆինանսական աջակցութեան, եթէ միայն չէր ուզում թողնել յարձակման դոճ ժողովրդին անգէն ու անպաշտպան՝ գազանի ճանկերին... Միւս կողմից՝ ազդարարութիւնը կարծես անուղղակիցաւ ու դժգոհութիւն է յայտնում, որ վերոյիշեալ միջոցները գործադրւել են. ցաւ ու դժգոհութիւն՝ քանի որ նրանք «ոչ իրենց բնաւորութեամբ, ոչ էլ իրենց նետաւանդներով չեն համապատասխանում սօցիալիստական աշխարհայեցութեան»:

Ինչո՞ւ նաեւ «ոչ իրենց նետաւանդներով»... Միթէ՞ յիշաւի մի ամբողջ ժողովուրդ պաշտպանելը ամենասոսկաւի պատահաբեց՝ հալածում է սօցիալիստական աշխարհայեցութեան: Իսկ դա ամենաէական հետեանքն է և դա զլուխ չէր գայ, եթէ Դաշնակցութիւնը չը դիմէր վերը յիշած միջոցներին: Այդ մեծ դրական հետեանքը մի վայրկեան կարծես մոռանում են ս.-բ.-հները և շեշտելով միայն մի քանի երկրորդական, վաղանցուկ, բացասական հետեւանքների վրայ—գուրս են բերում Դաշնակցութեան տակտիկան՝ հակասօցիալիստական լուսաւորութեան մէջ:

Ֆիկտիվ ու չափազանցած են այդ բացասական հետեւանքները:

Նախորդ յօդւածներում բացատրել ենք արդէն, հարկ չենք համարում աւելի ծանրանալ: Մի բան միայն կը նկատենք: Ս.-բ.-հները, ինչպէս և բոլոր նրանց պէս մտածողները, թիւրիմացութեան մէջ են, կարծելով, թէ Դաշնակցութեանը նիւթապէս նպաստող բուրժուաները զինուորագրւում են նրա շարքերում, դառնում են դաշնակցականներ: «Շարքերը մտնելը» նրանք հասկանում են բառացի մտքով: Բուրժուաները՝ գուրս են մնում կուսակցութեան «շարքերից», նրանք դէր չեն խաղում կուսակցական գործունէութեան մէջ և առհասարակ հրաժարւում են նոյնիսկ կօնաբօլից իրենց տւած նպաստների բաշխման ու ծախսման խնդիրներում: Նրանք աջակցում են Դաշնակցութեանը շատ անգամ ակամայ, à contre coeur, որպէս մի կազմակերպութեան, որ իբր թէ «չէզու է իր տրագիկաներից» և այժմ քարոզում է ինչ որ «սօցիալական գաղափարներ», բայց նրանք աջակցում են Դաշնակցութեանը, իբրեւ միակ ձեռնհաս, շիտակ, վստահելի ոյժին՝ որ իր մեծ հեղինակութեամբ ու ժողովրդականութեամբ բնորոշակ է կազմակերպելու հաւաքական ինքնապաշտպանութիւն:

Բուրժուաները մնում են պատկառելի տարածութեան վրայ, իբրեւ օժանդակողներ և ոչ իբրեւ կուսակիցներ: Վերջին տարիքուտը ևս նրանք, անշուշտ, կարող են իւրացնել անհատապէս, եթէ, չը նայած իրենց հասարակական դիրքին, ընդունեն Դաշնակցութեան ծրագիրը: Այդ պաւազայում նրանք գաղաւորում են բուրժուա լինելուց և այդ պայմանով, կուսակցութեան շարքերը կարող են մտնել անխտիր բոլոր պատաւոր քաղաքացիք՝ լինեն բուրժուա, աղուական, թէ հոգևորական:

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ծ Ը

I

Քննադատութիւն ձախից

Դաշնակցութեան քաղաքական դաւանանքը.—Սօցիալիզմը նախագծի մէջ.—Համաշխարհային էվօլյուցիան և կոլկասեան իրականութիւնը.—Ագրարային հարց.—Նրա պատմական զարգացումը Արևմուտքում.—Մարքսիստական դոգման.—Էնգելսի յօդածը.—Նոր հոսանք.—Ագրարային հարցը Ռուսաստանում.—Սօցիալ-դեմօկրատներ և սօցիալիստ-յեղափոխականներ.—Դաշնակցութիւնն ու գիւղացիութիւնը.—Հոգի համայնացում:

Կրքերը բորբոքում են նաեւ այդ դժբախտ գօղումների շուրջը և, ինչպէս շատ ուրիշ դէպքերում—այստեղ ևս մեղադրանքները ձևակերպւում են երկու հակադիր ծայրերի կողմից, և՛ հակառակորդների և՛ բարեկամների:

Ոմանք գտնում են, որ Դաշնակցութեան կոլկասեան գործունէութեան նախագիծը մի անթոյլատրելի խառնուրդ է ազգային և դատակարգային մօմէնտների, մի տարօրինակ հիւսւածք, ուր կայ և սօցիալ-դեմօկրատիզմ և՛ ս.-ր.-ական մտքեր և բուրժուա-նացիօնալիստական և՛ նոյնիսկ «ըէակցիօնէր» (յետագէմ) հայեացքներ և բաղմամբիւ անհեթեթութիւններ, հակասութիւններ:

Ոմանք ասում են՝ ազգային նկատումները առաջնակարգ տեղ ունին այստեղ:

Ուրիշները գանգատւում են, բողոքում են և մոլեգնութեան շանթեր են արձակում՝ Նախագծի սոսկ դատակարգային լինելու դէմ: Այս վերջին կատէգորիան յաւակնութիւն ունի հաստատելու, որ այդ «սարսափելի» գօղումները դէմ է գնում Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոգուն, հակասում է նրա 15-ամեայ արագիցիաներին, մտցնում է նրա մէջ բոլորովին նոր ու խորթ մի տարր—սօցիալիզմը—ուզում է բաժանել ազգութիւնը, ուզում է զատել դատակարգերը, մինչդեռ պէտք էր, այժմ աւելի քան երբ և իցէ, միացնել նրանց:

Պատասխաններ նախ առաջիններին:

«Նախագիծը» յաւակնութիւն չունի ներկայացնելու սօցիօլօգիական մի տրակտատ, մշակած, կատարելագործւած: Նա կազմած է Դաշնակցութեան վերջին յորհրդի գումարման ժամանակ, սրա հրահանգով և կամեցել է մեր կոլկասեան գրութեան ու մեր իդէալների ֆի պարզ ուրւագիծ լինել, որը պիտի անցնէր յետագայում Լեւոնասուր Ժողովի բովից և պիտի մշակէր մանրամասնօրէն:

Եւ այնուամենայնիւ այդ ուրւագիծը այնքան էլ փրկութուն մի բան չէ, որ չը դիմանայ մակերեսային քննադատութիւնների:

Ի՞նչ է ասում նա: Նախ ձևակերպում է համառօտակի Դաշնակցութեան քաղաքական և սօցիալական դաւանանքը:

«Յեղափոխական կուռի միջոցով նա ձգտում է դաշնակցական (ֆէդերատիվ) ռամկավարական մի կազմակերպութեան—ամբողջ Անդրկովկասի համար—ամենալայն տեղական ինքնավարութեամբ: Լինելով բացարձակ հակառակորդ ամեն տեսակ առանձնաշնորհումների, ազգայնական ամեն տեսակ գերիշխանութեան ու ճնշումների՝ Դաշնակցութիւնը համոզւած է, որ միմիայն այդպիսի ռամկա-

վարական կաղմակերպութեան մէջ՝ Կովկասեան աշխատարար այլակրօն և այլաբառբառ ժողովուրդները կարող են ապահոված տեսնել իրենց ուրոյն, ազատ, անարգել առաջադիմութիւնն ու բարգաւաճումը:

«Սակայն, այդ քաղաքական պահանջի իրագործումը մեր նպատակի մի մասն է միայն: Մեծ, անդհանատելի վատտակ լինելով հասարակական ընդհանուր առաջադիմութեան տեսակէտից՝ նա չի կարող, այնուամենայնիւ, սպառնել Դաշնակցութեան բովանդակ ծրագիրը: Կայ անտեսուկան անհաւատարմութեան ոյժը, որ քաղաքական ազատ ուժի մի տակ ևս չը պիտի թոյլ տայ աշխատաւոր մարդուն վայելելու իր աշխատանքի իրականտար արդիւնքը»:

Նախագիծը յայտարարում է, որ դա «պատմական էւօլիւցիայի եզրակացութիւնն է»: Ապա խոշոր, ընդհանուր զօնքով նա պատմում է համաշխարհային էւօլիւցիան, տնտեսական կեանքի թռիչքները, դասակարգերի անտառօնիզմը և սօցիալիզմի առաջխաղացութիւնը:

«Կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը, մեծ զարկ տալով քաղաքակրթութեան ընդհանուր առաջադիմութեան, միեւնոյն ժամանակ իր սուբերային կողմերով—արդիւնաբերութեան անկանոնութեամբ, պարբերական ձգնաժամերով, անաշխատութեան մշտական երևոյթով, բանւորական ուժերի հրէշային շահագործումով և այլն և այլն—անդրադառնում է աշխատաւոր դասի նիւթական ու ֆիզիկական, մտաւոր ու բարոյական կացութեան վրայ... Ստեղծւում է վիճակների մի ցայտուն հակապատկեր. մի կողմից՝ մասսային քաղց և մերկութիւն, միւս կողմից՝ առասպելական հարստութիւններ, պերճանք ու վայելքներ...»

Այդտեղից և—համաշխարհային սօցիալիզմի բողբոջները...

«Սօցիալիստական շարժումը իր էութեամբ միջազգա-

յին է: Բոլոր երկրների աշխատաւոր տարրերը, իբրև միևնոյն կապիտալիզմի զոհեր, միանում են, ձեռք ձեռքի տալիս, և՛ զիտակ իրենց բարձր առաքելութեան՝ դիմում են կաղմակերպւած կուրի ճանապարհով դէպի մի սօցիալական կաղմակերպութիւն, ուր չը պիտի լինեն կեղեքողներ ու կեղեքւողներ, իշխողներ ու հպատակներ, ուր արդիւնաբերութեան միջոցները, դրամագլուխը պիտի լինեն համայնական, ուր աշխատանքը, քաղաքակրթութիւնը և նիւթական վայելքները հաւասարապէս բաժին պիտի լինեն իւրաքանչիւրին»:

Այդ ուղղութեամբ է գնում հասարակական էւօլիւցիան արեւմտեան աշխարհում,—եզրափակում է Նախագիծը, և ապա դիմում է մեր իրականութեան հակիրճ քննութեան:

Ի՞նչ է ներկայացնում մեր իրականութիւնը: Որքան է նա համապատասխանում այդ ընդհանուր, տիեզերական էւօլիւցիայի ուղղութեան: Կան, թէ չը կան մեր կեանքում անհրաժեշտ սաղմերը այն անտառօնիզմի և այն իգէալներ, որոնք բարձր քաղաքակրթութեան յատկանիշներն են: Եթէ կան, պէտք է արդեօք այժմից դիրք բռնել, և ի՞նչ դիրք բռնել...

Ահա այդ հարցերին է ուղում պատասխանել Դաշնակցութեան Խորհրդի հեղինակած Նախագիծը:

«Ինդուստրիալիզմի, խոշոր-արդիւնաբերական հոսանքի ալիքները հասան նաև Անդրկովկաս: Նրանք կամաց-կամաց փոփոխեցին հինաւուրց տնտեսութեան ձևերը, ուր դասակարգային բաժանումներն ու անհաւասարութիւնը հազիւ նշմարելի էին, ուր պարսից տիրապետութեան արհաւիր յիշողութիւնները գրեթէ իսպառ մոռացնել էին տալիս մանր-մունք տգրուկները—աղաների ու վաշխառուների—կեղեքումները:

Հայ առևտրական տարրը, որ նախկին վիճակում ևս քաղաքակրթութեան տարածողն էր, թէ մեր և թէ հարևան երկրների մէջ՝ զգալի զարկ տւեց ամբողջ կովկասեան արդիւնաբերութեան: Եւրօպական ու ռուսական կապիտալիստները և շահագրգռեցին կովկասի բնական հարստութիւններով և համեմատաբար կարճ միջոցում երկիրը դարձաւ ընդարձակ ու արդասաւոր շահագործման վայր:

Մերենայական խոշոր ինդուստրիայի ներմուծումը, ինչպէս Եւրօպայում ու Ռուսաստանում, այնպէս և մեզ մօտ ունենում է իր անխուսափելի հետեանքները՝ արհեստների անկումը և գաղթը դէպի արդիւնաբերական վայրերը:

Որքան աւելի է ծաւալւում արդիւնաբերութիւնը, այնքան աւելի է ընդարձակւում պանդխտութեան հոսանքը, որը առանձնապէս ուժեղանում է ներկայումս, շնորհիւ գիւղերի սակաւահողութեան: Այդ վերջինը միշտ աւելի և աւելի շեշտւում է մասնաւորապէս պետական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների շրջանում, շնորհիւ «ռուսացման» հովերով տարւած կառավարութեան ուժիմին, որը պահում է ազատ հողերը ռուս գաղթականների համար և նոյն իսկ յաճախ խլում է տեղացու աննշան հողաբաժնից:

Հայ շինականը իր մի թիզ հողով և նահապետական մշակման ձեւերով՝ քարշ է տալիս մի կիսաքաղց, յուսահատ գոյութիւն: Աւելացրէք դրան հարկերի ծանրութիւնը, կալւածատէր-աղաների ու վաշխառուների յարածուն կեղեքումները և այն ժամանակ գիւրին կը լինի ըմբռնել հայ միջին գիւղացու աննախանձելի անտեսական վիճակը, նրա մշտնջենական մղումը դէպի արդիւնաբերական կենտրոնները, ուր վաստակը համեմատաբար առատ է, թէև աշխատանքը՝ տաժանելի: Այդ նոյն երևոյթը, ընդհանուր առ-

մամբ, տեղի ունի նաև կովկասեան ուրիշ ազգութիւնների մէջ:

Արդիւնաբերութեան առաջնադասութեան հետ ծնունդ է առնում Անդրկովկասում եւրօպական մտքով փողատէր դասակարգ—բուրժուազիա, որը իւրացնում է կապիտալիստական շահագործման բոլոր ձեւերը և որը պիտի աւելի ևս ուժեղանայ վաղւան կաթոլիկի մէջ, երբ կը վերանան միապետութեան կողմից առևտրի ու արդիւնաբերութեան դէմ հանած բազմաթիւ խոչընդոտները:

Ծնունդ է առնում մեծ քաղաքներում և այդ բուրժուազիայի անբաժան սուերը—պրօլետարիատը, որը—թէև, մեծ մասամբ կազմւած լինելով սեփականատէր գիւղացիներից, կատարելապէս չէ համապատասխանում բառի եւրօպական: Իմաստին—այնուամենայնիւ, իր նիւթական, մտաւոր, կուլտուրական վիճակով շատ աւելի թշուառ է, քան արևմտեան որևէ երկրի պրօլետարիատը: Դրա հետ միասին աշխատաւոր ժողովրդի մեծ զանգւածը մնում է տակաւին գաւառների մէջ, կապւած իր հողին ու խոճուկ անտեսութեան, ենթակայ այլ և այլ հարստահարչաների կամայականութիւններին, նոյնպէս տգէտ, նոյնպէս տանջւած և իրաւագուրկ: Նրա մի զգալի տոկոսը, զրկւած արդէն աշխատանքի անհրաժեշտ սեփական միջոցներից, հարկադրւած է ունևոր դրացիների տրամադրութեան տակ դնել իր ու իր ընտանիքի աշխատող ձեռները և իր բաժին կտոր հողը, եթէ նա դեռ մնացել է:

Մեր, հայկական կեանքում անտաղօնիզմը հարստահարող և հարստահարող տարրերի միջև մինչև օրս հրապարակ չէր գալիս զգալի շփերով և չէր էլ կարող գալ: Յարիզմը՝ ընդհանուր հայութեան դէմ ուղղած իր արշաւանքով՝ միայն համերաշխութեան ոգին է արծարծում հայ ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի մէջ, և զարգացնելով

ընդհանուր ազգայնական կապը, առժամապէս նսեմացնում է դասակարգայինը:

Սակայն կոճիւր սկսած է արդէն նաև դասակարգային հոգի վրայ,—և բնական հակառակութիւնը հայ աշխատաւոր ընդհանրութեան ու շահագործող փոքրամասնութեան միջև հետզհետէ պիտի սաստկանայ, թէ՛ քաղաքներում և թէ՛ գաւառներում, և նա կը համարի իր լիակատար զարգացման շրջանին, երբ միապետական ռէժիմը տապալելով՝ բուրժուազիան, խոշոր սեփականատէր տարրը, իր ձեռքը կառնէ կառավարութեան ղեկը, և ազատ, անկաշկանդ թոխք կը հաղորդէ արդիւնաբերութեան ու կապիտալիստական շահագործման:

Տնտեսական անհաւասարութեան այդ ուժի դէմ ևս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հաւատարիմ իր աւանդական ոգուն, իբրև էապէս ժողովրդական կուսակցութիւն, պիտի մաքառէ բոլոր պատշաճ միջոցներով: Քաղաքական և տնտեսական խնդիրներում նա աշխատաւոր ընդհանրութեան տէսակէտի ու շահերի պաշտպան կը կանգնէ և միաժամանակ՝ կը դաստիարակէ նրան սոցիալիստական իդէալների ոգով, կը պատրաստէ նրան քաղաքական և սոցիալական մեծ պայքարի համար»:

Այնուհետև գալիս են մի շարք պահանջներ, քաղաքական և տնտեսական բնոյթ ունեցող,—բոլոր այն էական պահանջները, որոնք առաջադրւում են առհասարակ սոցիալիստական կուսակցութիւնների ծրագրներում (հոգի աստիճանական համայնացում, Ց-ժամեայ աշխատանքի օր, նւազագոյն վարձագների սահմանում, պրօգրէսսիվ եկամտային տուրք և այլն):

Ահաւասիկ credo-ն, կովկասեան Նախագծի էական պարունակութիւնը: Ի՞նչ կայ աւելի պարզ, աւելի բացայայտ, քան իրականութեան և իդէալի այդ տեսութիւնը:

Սակայն հաճելի է քննադատութեան տենդով բռնւած երիտասարդներին՝ այդտեղ ևս տեսնել անթափանցելի սուերներ, նացիօնալիզմ, բուրժուականութիւն... Բաւական է, որ տեսնեն նախագծի մէջ անիծեալ բառերը՝ «հայութիւն», «հայ տարր», «հայկական շարժում», «ազգային — հասարակական հիմնարկութիւններ» — և ահա ճոռոմ բծախնդրութիւնը պատրաստ է իսկոյն բացականչելու.

— Դա բուրժուական իդէոլոգիա է, ձեր Նախագիծը բուրժուազական է, Դաշնակցութիւնը նացիօնալիստ է...

Հետաքրքրական են այլ կարգի առարկութիւնները, որ մենք լսում ենք երբեմն նաև սեփական շարքերի սօցիալիստներից: Նրանք ասում են՝

— Նախագիծը, դա իսկապէս սոցիալ-դեմօկրատական մի տեսութիւն է. այնտեղ դասակարգային անտաղծնիզմը լուսաբանւում է մարքսիստական եղանակով, այնտեղ խօսւում է պրօլետարիատի և բուրժուազիայի մասին, կապիտալի կենտրոնացման, պրօլետարիացման մասին և այլն:

Բայց նախ մեզ թւում է, որ կարելի է խօսել պրօլետարիացման ու կենտրոնացման մասին (արդիւնաբերական վայրերում) առանց անհրաժեշտաբար լինելու մարքսիստ, սոցիալ-դեմօկրատ: Երկրորդ՝ անտարակոյս, երբ դիտւում էք քաղաքակիրթ հասարակութիւնների ամբողջ պատւում էք քաղաքակիրթ հասարակութիւնների ամենախոշոր, ամենատիպիկ, ամենաէական գիծը — բուրժուազիայի ու պրօլետարիատի մեծ ու խորունկ բաժանումը (արդիւնաբերական վայրերում): Դա ժամանակակից արևմտեան կապիտալիզմի տիրապետող յատկանիշն է և նրա առջև համատարիզմի տիրապետող յատկանիշն է և նրա առջև համարեա թէ նսեմանում են ուրիշ դասակարգային բաժանումները — մանր բուրժուա, մանր երկրագործ, մանր արհեստաւոր և այլն:

ՆԵ, բնականաբար, Դաշնակցութեան կովկասեան Նախագիծն էլ, համառօտակի ուրւագծելով արեւմտեան կապիտալիզմի ընդհանուր պատկերը, պէտք է ծանրանար առանձնապէս այդ մեծ ու ցայտուն բաժանման վրայ, թէև դրա հետևալի մոռանում չէշտել, որ կապիտալիզմի չարիքները անդրադառնում են նաև նրկրագործ ազգաբնակութեան ճակատագրի վրայ: Ի՞նչ է ասում, սակայն, Նախագիծը մեր, կովկասեան իրականութեան նկատմամբ: Այդտեղ արդէն նա յայտարարում է, որ բաղաբային պրօլետարիատը շատ փոքրիկ տոկոս է կազմում, որ նա տակաւին իր ամբողջութեամբ չի էլ համապատասխանում պրօլետարիատ բառի եւրօպական իմաստին, նա ասում է, որ աշխատաւոր ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը ապրում է գիւղերում, կապւած իր խղճուկ տնտեսութեան հետ, դեռ ևս չենթարկւած պրօլետարիզացիայի և այլն:

Վերջապէս, մենք չենք ժխտում, որ մարքսիզմ որոշ չափով կայ Նախագծի մէջ: Նա կայ և Դաշնակցութեան անդրանիկ ծրագրում: Այնտեղ դուք կը տեսնէք, որ ամբողջ ընդարձակ առաջաբանը ներշնչւած է Մարքս-էնգելսեան պատմա-հայեցողութեան կամ տնտեսական մատերիալիզմի դօքտրինով: («Ներշնչւած է» ասելով, չենք ուզում, ի հարկէ, հասկացնել, թէ ծրագիրը կազմողները ընդունում են այդ դօքտրինը իր ամբողջութեամբ):

Ի՞նչ գարմանք: Մարքսը ևս սօցիալիստ է և նրա վարդապետութեան մէջ կան կէտեր, որոնք դարձել են սեպհականութիւն այլ և այլ երկրների սօցիալիստական կուսակցութիւնների համար:

Ի՞նչ է, օրինակ, դասակարգային կուի թէօրիան, եթէ ոչ մարքսիստական մի ձևակերպութիւն: 1848 թւից առաջ նա գոյութիւն չունէր, իբրև հաստատուն մի մեթօդ սօցիալիստների աշխարհայեցողութեան մէջ: Ճիշտ է, դասա-

կարգային կուի սկզբունքը արդէն գործադրւում էր կեանքում, 1831-ի Լիօնի բանւորական գործադուլից և նոյն ժամանակներում բռնկւած Անգլիայի չարախտական շարժումներից ի վեր. ճիշտ է, մի շարք գրողներ խօսել էին արդէն այդ սկզբունքի լեզուով, բայց ոչ մէկը չէր փորձել տալ նրան լուրջ հիմնաւորում: 1848-ից առաջ դեռ ևս տարտամ ու ծանծաղ ուսուլիզմն էր իշխում մտքերի վրայ, կամ թէ բլանկիստական ապստամբականութեան տենդը (պուչիզմ): Մարքս-էնգելսեան յայտնի Մանիֆէստը 1848-ին առաջին անգամը պարզ ու յստակ ձևակերպեց ու յայտարարեց ամբողջ աշխարհի պրօլետարիատին դասակարգային կուի մեթօդը, իբրև միակ, իբրև լաւագոյն, գերագոյն միջոցը դէպի սօցիալիստական իդէալի իրականացումը:

Չը կայ աշխարհում մի սօցիալիստական կուսակցութիւն, — մարքսիստ, թէ ոչ մարքսիստ — որ կանգնած չըլինի դասակարգային կուի հողի վրայ: Մենք այնքան չենք կուրացել նեղ կուսակցական ֆանատիկոսութեամբ, որ ժխտենք ամբողջ մարքսիզմը և սօցիալ-դէմօկ. ամբողջ ծրագիրը, իբրև միանգամայն սխալ: *)

*) Պէտք է նկատել, որ Սօցիալ-դէմօկրատ և սօցիալիստ հասկացողութիւնները մեզ մօտ են միայն ներկայանում իբրև խիստ տարբեր կատէգօրիաներ, երբեմն նոյնիսկ իբրև հակադրութիւններ: Արեւմտեան երկրներում յաճախ գործ են ածում մէկը և միւսը, իբրև համարեա նոյնիմաստ բառեր: Յաճախ կը կարդաք, օրինակ, գերմանական սօց. մամուլի մէջ այսպիսի դարձւածներ. «Խաւական սօցիալ-դէմօկրատիա», «Շվէյցարական սօցիալ-դէմօկրատիա», «Բելգիական սօցիալ-դէմօկրատիա» և այլն — և ոչ մի շփոթութիւն, ոչ մի դժգոհութիւն չեն յարուցանում այդ յորձորշումները, չը նախած, որ թէ իտալական, թէ շվէյցարական, թէ բելգիական և թէ շատ ուրիշ երկրների սօց. կուսակցութիւնները անւանում են իրանց պարզապէս սօցիալիստ: Կան, անկասկած, խոշոր տարբե-

կայ մի ուրիշ առարկութիւն Նախագծի դէմ:

«Պուք ձեզ հակասում էք, յայտարարելով, որ գիւղերում Դաշնակցութիւնը պէտք է համախմբէ իր դրօշակի տակ հողագործի ու սակաւահող գիւղացիներին: Պուք հակասում էք և՛ մարքսիզմին, և՛ հողերի համայնացման ձեռնարկներին, և՛ ընդհանրապէս սօցիալիզմին»...

Նախագիծը, արդարեւ, հրահանգում է պրօպագանդանել գիւղացիական այդ խաւերի մէջ, իբրեւ այնպիսի տարրերի՝ որոնք իրենց անտեսական կացութեամբ համեմատաբար աւելի մատչելի են սօցիալիստական գաղափարներին համար: Նախագիծը հրահանգում է նաև՝ բարձրացնել այդ խաւերի նիւթական ու հողեկան մակերևոյթը...

Ահա այդ է, որ խրատեցնում է և անհանգիստ է անում փոքր ինչ անհամբեր սօցիալիստներին: Եւ այդպէս չէր լինի, անկասկած, եթէ նրանք գէթ մակերեսային ծանօթութիւն ունենային սօցիալիզմի և յատկապէս ագրար-

ութիւններ գիցուք գերմանական սօցիալ-դէմօկրատի և իտալական կամ ֆրանսիական սօցիալիստի միջև, տարբերութիւններ՝ թէ ծրագրային և թէ մանաւանդ տակտիկային հարցերում, բայց նրանք խոր ու անհարթելի չեն: Ժիւլ Գիզը՝ իր ամբողջ էութեամբ գուտ, ուղղափառ մարքսիստ ու սօցիալ-դէմօկրատ է, բայց նա իրան միշտ տնւանում է սօցիալիստ և միանում է իր կուսակցութեամբ հանդերձ՝ Ժօռէսի հետ մէկ ընդհանուր սօցիալիստական բանակի մէջ:

Սօցիալ-դէմօկրատիան առհասարակ սիրում է իր անունը կապել ամբողջ աշխարհի սօցիալիստներին: Բայց սրանք էլ ուզում են պահպանել իրենց սեփականը, ևս առաւել, որ «սօցիալիստ» անունը շատ աւելի հին է, քան «սօցիալ-դէմօկրատ»-ը:

Ռուսաստանում տարբերութիւնները սօցիալիստի և սօցիալ-դէմօկրատի մէջ, անտարակոյս, աւելի են շեշտւած: Որքան մեծ են նրանք ուս ս. դ. և ս. ը. կուսակցութիւնների միջև, տակտիկայի, հողային հարցի և բազմաթիւ այլ հարցերի նկատմամբ: Բայց յաճախ էլ այդ տարբերութիւնները յօրինւում են արհեստականօրէն, չա-

րային հարցի գրականութեան հետ: Մի ժամանակ կար,— վաղուց էր այն—երբ սօցիալիստները ցոյց էին տալիս դէպի անագին երկրագործ տարրը լիակատար անտարբերութիւն, երբեմն նոյն իսկ արհամարհանք: Պրօլետարիատը, բաղադրային վարձու աշխատաւոր դասակարգը սօցիալիստական պաշտամունքի միակ առարկան էր, միակ գործօն ու յեղափոխիչ տարրը և սօցիալիստները կարծում էին, թէ նրա վրայ, միմիայն նրա վրայ յենւելով, կարելի է առաջ բերել սօցիալական յեղափոխութիւնը և սօցիալիզմի յաղթանակը:

Այդ մոլորութիւնը գալիս է դեռ 1848 թւից, Մարքսին գեղսեան Մանիֆէստից: Այնտեղ գիւղացիութիւնը, ի շարս մանր արդիւնաբերողների, վաճառականների ու արհեստաւորների, հռչակւում էր իբրեւ միջին պահպանողական շերտ, իբրեւ նոյն իսկ յետագէմ շերտ: Յետագէմ, այն պատճառով, որ նա, գիւղացիութիւնը յամառ կերպով պաշտպանում է իր անտեսական ուրոյն գոյութիւնը խոշոր

փաղանցօրէն: Ռուս, հայ, վրացի սօցիալ-դէմօկրատները շատերը սօցիալիստ յեղափոխականներին և լեհական Ս. Ս. Շ.-ին չեն համարում սօցիալիստ, որովհետեւ սրանք չեն դաւանում մարքսիզմը և ս. դ. -ական ուղղութիւնը: Բայց եթէ այդ վերջին յատկութիւնները սօցիալիստականութեան անհրաժեշտ պայման լինէին, այն ժամանակ երկրագնդի բազմամիլիօն սօցիալիստների գէթ 4—5-ը պէտք էր դուրս գցել սօցիալիստական ցուցակից: Ռուսական Սօցիալ-դէմօկրատիան ինքն է մեղաւոր, որ խրամատ է բացւել իր և ուրիշ սօցիալիստ կուսակցութիւնների միջև: Նա ցոյց տւեց սկզբից ի վեր միջնադարեան ամենանեղսիրտ անհամբերողութիւն, աղանդամոլութիւն: Սկզբից ի վեր նա ձգտեց հէգեմօնիայի, ձգտեց միայնակ տիրել ասպարէզին, ձուլել կամ դուրս մղել ուս ու այլազգի ինքնուրոյն սօց. կուսակցութիւններին, որոնք, դաւանելով հանդերձ սօցիալիզմի իբրեւ նպատակ և դասակարգային կռիւ իբրեւ միջոց՝ միևնոյն ժամանակ տարբեր, ուրոյն ըմբռնում ունէին այս կամ այն կենսական հարցերի մասին

կապիտալի զափտումները և այդպիսով արգելք է լինում կապիտալին՝ իրագործելու իր պատմական առաքելութիւնը։

Այնտեղ, Մանիֆէստի մէջ, ինչպէս յայտնի է, կասկարմիր գծով անցնում է ֆատալիստական, լաւատես հասկացողութիւնը, որով պաշարւած էին սօցիալիզմի երկու առաքեալները, Մարքս և Էնգելս, իրենց երիտասարդ հասակում և որի համեմատ՝ կապիտալիզմի էւօլիւցիան, նրա աստիճանական զարգացումը ինքի իրան, առանց որևէ արտաքին միջամտութեան, պատրաստում է արդէն ապագայ սօցիալիստական տնտեսութեան խաբիսիները, որ այդ էւօլիւցիան ամեն տեղ, քաղաքներում թէ գիւղերում, պիտի ոչնչացնէ արագօրէն մանր, ինքնուրոյն արդիւնաբերութիւնները և պիտի ստեղծէ խոշորները, որ նա շուտով, անպայման ու ճակատագրաբար պիտի քայքայէ մանր-գիւղացիական դասակարգը, պիտի դարձնէ նրան պրօլետարիատ, պիտի քշէ նրան խոշոր հողատիրութեան ծառայութեան տակ, պիտի ստեղծէ այդպիսով երկու մեծ ու

և իւրաքանչիւրը ուղում էր յարմարեցնել իր տակտիկան իր առանձնայատուկ ցեղագրական միջավայրին։ Եւ ահա անպատիւ ինսինուացիաներ՝ թէ սօց. յեղափոխականները, ինչպէս, և Ս. Ս. Օ-ը, բուրժուական կուսակցութիւն են, թէ նրանք մինչև իսկ գէմօկրատներ էլ չեն, թէ պրօլետարիատը նրանց համար լոկ գործիք է, լոկ «թնդանութային միս»... և այլն։ Այդպէս չը վարենց սակայն Ամստերդամի Միջազգային սօցիալիստական կօնգրէսը, որը, հակառակ Պլէխանօֆների ու Լէնինների գործ դրած ջանքերին, ընդունեց ռուս սօց-յեղափ. կուսակցութիւնը, իբրև իր օրինաւոր անդամ և նոյնիսկ ընդունեց նրա ներկայացուցչութիւնը Բրիւսէլի Միջազգային սօց. բիւրօյի մէջ։ Նոյն ինսինուացիաների մեթօդով են գործում և մեր կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները, որոնք շարունակ աղաղակում են, թէ «Դաշնակցութիւնը» բուրժուական կուսակցութիւն է, թէ մասսաները լոկ գործիք են նրա ձեռքում և այլն և այլն, — բայց նրանց ջանքերն էլ ապարդիւն կանցնեն։

հակամարտ դասակարգեր — մի կողմից՝ ահագին մեծամասնութիւն կազմող պրօլետարիատ, միւս կողմից՝ չնչին փոքրամասնութիւն-բուրժուազիա, որ այդ փոքրաթիւ բուրժուազիային կարելի կը լինի յաղթահարել մէկ հարւածով և սկիզբ դնել սօցիալիստական հասարակութեան... Այդ յաղթանակը շատ մօտ էր կարծւում...

Երբ մարդիկ տոգորւած են այդպիսի ճակատագրական հասկացողութիւններով, բնական է, որ նրանք այլ ևս կարիք չեն զգում ագրարային մեծ ծրագիրների ու ռէֆօրմների մէջ, հարկ չեն տեսնում բարեփոխելու գիւղացիական ճնշւած մասսաների տնտեսական վիճակը։

Ոչինչ չանել, ուրեմն, գիւղացու համար. թողնել ամեն բան կոյր, տարերային էւօլիւցիային, թողնել որ կապիտալիզմը աստիճանաբար քայքայէ, ջնջէ մանր ինքնուրոյն տնտեսութիւնները, զրկէ մանր գիւղացիներին իրենց կտոր հողերից... Այդ պրօցէսը անխուսափելի էր թւում ֆատալիստ-թէօրետիկոսներին. և աստիճանական հողազրկութիւնը, մարքսիստական դօգմայի համաձայն, միանգամայն պրօգրէսսիվ, առաջադիմական երևոյթ էր։ Մանր գիւղացիութիւնը այդ դօգմայի կողմից զատապարտւած էր արարչաւ կործանման, նրա օրերը հաշւած էին...

Անցել է, սակայն, ամբողջ կէս դար «Մանիֆէստից» յետոյ և գիւղացիութիւնը տակաւին հեռու է կործանումից։ «Տարերային», «սրարշաւ» պրօցէսը տեղի չունեցաւ։ Կապիտալիզմը և գիւղացիական մանր սեփականութիւնները ցոյց տւին յամառ դիմացկանութիւն, կենսունակութիւն։

Վարդապոյն երազները փափայն երազներ...

Այդ ճակատագրական թէօրիաները ունէին իրենց խիստ վնասակար հետեանքները գործնականի մէջ։ Իշխող, հարուստ դասակարգերը եռանդով շահագործում էին մարքսիստների այդ անտարբեր ու նոյն իսկ թշնամական վե-

բարբերմունքը գէպի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը և ձգտում էին իրենց կողմը գրաւել այդ վերջինին:

Դեռ ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնից ի վեր բուրժուազական ընկերային աշխատում էր պառակտում սերմանել քաղաքի և գիւղի միջև, բաժանել պրօլետարիատը գիւղացիութիւնից, որպէս զի այդ բաժանումով հեշտ լինէր տիրել, սանձահարել աշխատաւորների յարաձուն բանակը:

Ce sont les partageux (նրանք բաժանականներ են): Այսպէս էին յայտարարում բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, սօցիալիստների ու քաղաքային պրօլետարիատի մասին խօսելիս: «Նրանք ուզում են ձեր հողերը խլել և իրենց մէջ բաժանել»: Դա սիրած, տարածւած լօզունգն է այժմ:

Նւ մասնաւորապէս ֆրանսիայում բուրժուազական ընկերային աշխատութիւն ունեցաւ իր այդ աշխատանքի մէջ, նա կարողացաւ որոշ չափով թերահաւատութիւն պցել գիւղացիների մէջ՝ գէպի բանւորական սօցիալիստական շարժումը, — մի թերահաւատութիւն՝ որին յաղթահարելու համար պէտք եղաւ տանեակ տարիների պրօպագանդ:

Այդպէս էր ահա մարքսիստական դօգման: Երկար ժամանակ նա իշխեց մտքերի վրայ: Երկար ժամանակ չէր մշակւում ոչ մի գործնական ագրարային ծրագիր, ոչ մի բանաւոր մեթօդ գիւղական աշխարհում գործելու համար, — գիւղացիները միանգամայն աչքաթող էին արւած, իբրև էապէս պահպանողական մի տարր, որ կապւած լինելով իր կտոր հողին ու տնտեսութեան, իբր թէ բնագոյով միշտ հակառակորդ կը լինի սօցիալիզմին: Այդ նախապաշարմունքը զեռ գոյութիւն ունի շատ տեղերում, նա նկատւում է և ոռւսական սօցիալ-դեմօկրատներին շարքերում, ուր խօսւում է յաճախ գիւղացու հակալօլիքաբարձրատական զան-

գի մասին (антиколлективистический черепь крестьянина), ուզում են ասել, որ գիւղացին իր էութեամբ գէմ է հաւաքական սեփականութեան ու տնտեսութեան և ուրեմն գէմ է սօցիալիզմին:

Այդ կարծիքը — որ չէր հիմնւած իրականութեան լուրջ, բարեխիղճ ուսումնասիրութեան վրայ — խիստ տարածւած էր Ռուսաստանի սօցիալ-դեմօկրատիայի սկզբնական շրջանում: Այդ այն ժամանակն էր, երբ ոռւսական «Նէօ մարքսիստները», ազդւած Եւրօպայի ուսուցիչներից, նրանց ֆորմուլաները սերտելով և պրօլետարիատի պաշտամունքը կուրօրէն որդեգրելով, վտանգաւոր էքսպերիմենտներ էին անում հայրենի իրականութեան վրայ և դրա համար ենթարկւում էին Միխայիլօսկու թունոտ սարկազմին: Այն ժամանակ, երբ «Նարօդնայա Վօլիայի» վերջին մօհիկանները, այժմեան սօց.-յեղափոխականների հայրերը, մտած գիւղական ընդարձակ աշխարհը, քարոզում էին մոլորիկին սօցիալիզմի և համայնական տնտեսութեան զաղափարները — «Նէօ-մարքսիստը» մի գերազոյն ապատիայով, անտարբերութեամբ էր նայում գիւղացիական վիթխարի զանգւածի վրայ, որը նրա կարծիքով պէտք է ենթարկւէր պրօլետարիացման, պէտք է քայքայւէր, և որքան աւելի արագ ընթանար այդ պրօլետարացումն ու քայքայումը — թէկուզ և գիւղացու պնտանելի տանջանքների գնով — այնքան աւելի լաւ ոռւս ս.-դ.-ների համար, քանի որ դրանով իբրև թէ մօտենում էր սօցիալիզմի յաղթանակը:

Այն ժամանակից ի վեր բաւական փոխւել է ոռւսական ս.-դ.-ների վերաբերմունքը գէպի գիւղացիութիւնը: Պրօլետարիատի բացառական կուլտը փոքր ինչ մեղմեցին և սկսեցին խօսել նաև գիւղացիական շահերի ու գիւղական պրօպագանդի մասին: Ինչպէս ամեն գէպքում՝ այստեղ ևս փոփոխութիւնը արդիւնք էր կոյր հետեւողութեան:

Ռուս ս.-գ.-ները փոխեցին իրենց դիրքը ագրարային հար-
ցում այն ժամանակ, երբ արևմտեան, մասնաւորապէս գեր-
մանական ս.-գ.-ները նոր ընթացք բռնեցին նոյն խնդրի
մէջ: Մարքս և Էնգելս ժամանակի ընթացքում փոխեցին
իրենց հայեացքները գիւղացիական հարցի վրայ, մարքսիզմը
կրեց խոր էւօլիւցիա: Նա տեսաւ, որ անկարելի է անտես
առնել գիւղական հոծ մասսաները, զիտել նրանց, իբրև
«զանցառելի մի քանակութիւն»... Եւ նա սկսեց մի տեսակ
սոցիալականութիւն անել գիւղացիութեան հետ... «Եթէ չենք
կարող գրաւել գիւղացիներին սօցիալիստական շարժման
գիրկը, գոնէ պէտք չէ զօրացնենք այդ ահարկու ոյժը, պէտք
է աշխատենք սիրաշահել նրան»: այդպէս էին տրամաբա-
նում մարքսիստները 60-ական թւականներին:

Այդ ժամանակներում էր, որ Վիլհելմ Լիբկնիխտ
արտասանեց իր յայտնի ֆրազը:

«Մենք կարիք չունենք գիւղացիների մէջ՝ յեղափո-
խութիւն անելու համար, բայց ոչ մի յեղափոխութիւն
չի կարող զիմանալ, եթէ գիւղացիները զէմ լինին նրան»:

(Wir brauchen nicht die Bauern um eine Revolu-
tion zu machen, aber keine Revolution kann sich hal-
ten, wenn die Bauern dagegen sind).

Նին լաւատես բանտագուշանքները օդը ցնդեցին: Ամ-
բողջ կէս դար անցաւ Մանիֆէստի մարգարէութիւնների
օրից—գիւղացիութիւնը մնում էր նոյնը, առանց քայքայ-
ւելու, կազմալուծւելու: Մանր, ինքնուրոյն գիւղացիական
տնտեսութիւնները յամառ կերպով պահպանեցին իրենց
գոյութիւնը: Կապիտալը չը կենտրոնացաւ երկրագործու-
թեան մէջ, կապիտալիզմի պատմական միասիան, նրա
«ֆատալ», «տարերային պրօցեսը», որ պէտք է իբր թէ
հողագուրկ անէր գիւղական լայն մասսաները և ստորա-

գրէր նրանց մի բուռն խոշոր սեփականատէրերին, արդիւ-
նաբերողներին,— չիրականացաւ:

Դա մի դառն հիասթափութիւն էր մարքսիստական
դօգմատիկների համար:

Դօգման չապացուցեց իր անսխալականութիւնը, նա
ողբալիօրէն խորտակեց: Բոլորի համար պարզ եղաւ, որ
Մարքսի ու Էնգելսի յախուռն մարգարէութիւնները գիւ-
ղացիութեան սրարշաւ պրօլետարիացման, յեղափոխու-
թեան մօտալուտ բռնկման և սօցիալիզմի մօտալուտ յաղ-
թանակի մասին՝ որ այդ բոլորը կեանքի ներհուն ուսում-
նասիրութեան արդիւնք չէր, այլ երիտասարդ—թէկուզ և
հանճարեղ—մտքերի ծնունդ:

Եւ կեանքին մօտեցան աւելի լրջօրէն ու զգաստօրէն:
Եւ սկսեց մի կատարեալ ագրարային տենդ: Դէպի
գիւղ—սօցիալիստական դրօշակի տակ... Այնտեղ կայ մեծ
անլեզու մասսան, մանր, հարստահարած գիւղացիու-
թիւնը, որ տնքում է պաշտօնեաների ու վաշխառուների
կեղեքումներից, մի մասսա, որ ճիշտ է, պինդ կապած է
իր սեփականութեան հետ, որ սիրում է իր արիւն քրը-
տինքով մշակած արտը, իր կտոր հողը, բայց որ աւելի
ևս իրաւագուրկ է, խաւար, անօգնական, քան քաղաքների
պրօլետարիատը:

90-ական թւականներից սկսեցին տենդային կերպով
ուսումնասիրել ագրարային հարցը, ծրագիրներ մշակել սօ-
ցիալիստական պրօպագանդի համար: Ինքը սօցիալիզմի
ծերունի վէտէրանը, Ֆրիդրիխ Էնգելս, մի տեսակ սան-
կցիա տւեց այդ նոր հոսանքին, մի նշանաւոր յօդւածով,
որ հրատարակեց 1894-ին, իր մահուան նախօրեակին: (Գիւ-
ղացիական հարցը Ֆրանսիայում և Գերմանիայում Neue
Zeit, 1894—95):

Յօդւածը շատ շտտերի համար մի անակնկալ էր, նա

գալիս էր ուսուցչի ձեռքով խախտելու հինաւուրց դօգման գիւղացիական հարցի նկատմամբ և նա գալիս էր, իբրև մարքսիզմի վերջին խօսք:

Էնգելս բարձրաձայն, ամբողջ աշխարհի սօցիալիստներին առաջ յայտարարում է, որ պէտք է գիւղ գնալ, պէտք է մօտենալ գիւղացիներին, նրանց որոշ խաւերը գրաւելու ծրագրով:

«Քաղաքական իշխանութիւնը նւաճելու համար, առում է նա, սօցիալիստական կուսակցութիւնը պէտք է նախ և առաջ քաղաքից դէպի գիւղ գնայ, պէտք է ոյժ դառնայ գիւղում»:

Ընդհանուր գծերով Էնգելս բաժանում է գիւղական ժողովուրդը երեք շերտերի՝ խոշոր, միջին և մանր գիւղացիներին: Նա քննում է երեքին էլ և հարց է տալիս՝ որին արդեօք սօց.-դեմ. կուսակցութիւնը կարող է գրաւել իր դատի համար: Եւ պատասխանում է՝

—Մանր գիւղացիութիւնը:

«Մանր գիւղացի ասելով, մենք հասկանում ենք սեփականատէր կամ կապալառու—գլխաւորապէս առաջինը—մի հողաբաժնի, ոչ աւելի մեծ, քան այն կտոր հողը, որ նա սովորաբար կարող է մշակել իր ընտանիքի հետ, և ոչ աւելի փոքր, քան այն, որը անհրաժեշտ է այդ ընտանիքը կերակրելու համար: Այդ տեսակ մանր գիւղացին, ինչպէս և մանր արհեստաւորը, ուրեմն մի բանուր է, որը միայն նրանով է տարբերւում ժամանակակից պրօլետարից, որ նա դեռ իշխում է իր աշխատանքի միջոցների վրայ»:

...«Գիւղացին միշտ աւելի և աւելի խրոււմ է չքաւորութեան մէջ: Հարկերը, անբերրիութիւնը, ժառանգական բաժանումները, դատերը մղում են գիւղացիներին իրար ետեից վաշխառւի գիրկը: Մի խօսքով, մեր մանր գիւղա-

ցին, ինչպէս և հնացած արդիւնագործութեան իւրաքանչիւր մնացորդ, անդառնալի կերպով դատապարտւած է կործանւելու: Նա ապագայ պրօլետար է»:

Եւ իբրև այդպիսին, ասում է Էնգելս, իբրև ապագայ պրօլետար, մանր գիւղացին պէտք է որ բաց ականջ անէ սօցիալիստական պրօպագանդին:

Պէտք է գրաւել մանր գիւղացիութիւնը: Բայց ինչպէս...

Ինչ կարող ենք մենք առաջարկել կործանող գիւղացուն, առանց մեզ հակասելու... Չէ որ նա դեռ ունի սեփականութեան ուժեղ բնազդը: Եւ չէ որ սօցիալիզմը ժխտում է մասնաւոր, անհատական սեփականութիւնը:

Ահա ագրարային հարցի ամենացաւոտ կէտը: Էնգելսը պատասխանում է, թէ սօցիալիստական կուսակցութիւնը, հարկաւ, չի գնայ աւելի ևս ամրապնդելու գիւղացիների մէջ այդ մասնաւոր սեփականութեան բնազդը,—մի սեփականութեան՝ որ վաղ թէ ուշ ճակատագրօրէն չքանալու է: Սակայն միւս կողմից, նա միանգամայն, հակառակ է, որ մասնեն գիւղացիութիւնը այդ ճակատագրական կործանման պրօցէսին: Էնգելս մերժում է այդ դաժան մեթօդը և պատելիւմ է, ընդհակառակը, աշխատել, որքան կարելի է, արգելք լինել մանր գիւղացիներին այդ քայքայման ու պրօլետարիացման: «Որքան մեծ լինի այն գիւղացիներին թիւը, որոնց մենք կազատենք պրօլետարիատ դառնալուց և որոնց իբրեւ գիւղացիներ կը կարողանանք գրաւել մեր շարքերը,—այնքան աւելի արագ ու դիւրութեամբ կը կատարւի հասարակական յեղաշրջումը»:

Բայց ինչպէս գրաւել:

«Մեր պարտականութիւնը մանր գիւղացու դիմաց կայանում է նախ և առաջ նրանում՝ որ մենք պէտք է նրա մասնաւոր շահագործութիւնը եւ մասնաւոր ստացածքը

✓ (Seinen Privatbetrieb und Privatbesitz) դարձնել ընկերակցական, կօօպերատիվ. *) և մենք պէտք է անենք այդ՝ ոչ բռնութեամբ, այլ օրինակներով ու հասարակական օգնութիւն առաջադրելով:

Կօօպերատիվ, ընկերակցական ստացւածք և աշխատանք՝ գիւղական աշխարհում—անա թէ ինչ է ասում էնգելսը. և նա օրինակ է բերում Դանիայի սօցիալիստներին:

«Սըանից համարեա 20 տարի առաջ—ասում է նա—Դանիայի սօցիալիստները, որոնք իրենց երկրում միայն մէկ իսկական քաղաք ունին՝ Կօպենհագէն՝ և ուրեմն նրանից դուրս ստիպւած են զբաղւել գրեթէ միայն գիւղացիական պրօպագանդով—կազմել էին այդ տեսակ (ընկերակցական) ծրագիրներ: Նրանց համեմատ՝ մի որ և է գիւղի կամ թեմի բոլոր գիւղացիները պէտք է վայր դնէին իրենց հողերը, պէտք է միացնէին մի մեծ կալւածի մէջ, մշակէին ընդհանուր հաշւով և արդիւնքը պէտք է բաժանէին իրար մէջ, համաձայն իւրաքանչիւրի վայր զբաժ հոքաբաժնի, մտցրած փողի և թափած աշխատանքի»:

Ընկերակցական այդ ձևը ըստ ամենայնի ձեռնտու է՝ նա հնարաւորութիւն կը տայ մանր գիւղացիներին՝ ձեռք բերել անհրաժեշտ կրեզիտ, ապա նաև մեքենաներ, հողը պարարտացնելու միջոցներ և այլն: Նա հնարաւորութիւն կը տար՝ մրցելու խոշոր կալւածատէրերի հետ և կազատէր մանր գիւղացիներին՝ սեփականագուրկ պրօլետարիատ դառնալուց:

Էականն այն է, ասում է էնգելս, որ մենք հասկացնենք գիւղացիներին՝ որ նրանց տնտեսութիւնը կարող ենք փրկել, կարող ենք պահպանել միմիայն այդ միջոցով,

*) Ստորագծողը մենք ենք: Մ. Յ.

այսինքն վերածելով նրանց մանր տնտեսութիւնները ընկերակցական, կօօպերատիվ սիստեմի:

Այդպէս ուրեմն մարքսիզմի հիմնադիրներից մինը, ինքը Ֆրիդրիխ էնգելս, հրահանգւած փորձից, իրողութիւններից, ամբողջ 45 տարւայ տնտեսական էւօլիւցիայից՝ դրականապէս յայտարարում է, որ պէտք է ներկայ հասարակական կարգերի մէջ մի բան անել գիւղացիների համար, աշխատել զբաւել մանր գիւղացիներին, բարձրացնել նրանց նիւթական, կուլտուրական վիճակը և—նոյնիսկ յանուն սօց. կուսակցութեան շահերի—արգելք լինել նրանց պրօլետարիզացիային, սեփականագուրկ դառնալուն:

Ինչպէս ասացինք, էնգելսի յօգւածը շրջան արաւ ամբողջ աշխարհի սօցիալիստական մամուլի մէջ: Ուսուցչի անունով երդւող մարքսիստական թէօրետիկոսներից շատերը արձագանք տւին էնգելսի յորդորին: 10 ամիս յետոյ՝ Կարլ Կաուցկի յայտնեց Բրեսլաւի կուսակցական համագումարում, ագրարային հարցի երկար ու տենդային վիճաբանութիւնների միջոցին՝ որ ինքը միանգամայն համաձայն է էնգելսի հետ: Իսկ դրանից մի տարի յետոյ՝ 1896 թւիաշնան, Գիօրգի Պլէխանով ժընէվի ռուսաստանցի ուսանողներին, բազմամարդ ժողովներում պարզում էր արդէն ռուսական Սօցիալ-դեմօկրատիայի նոր ագրարային քաղաքականութիւնը, նոր տէսակէտները գիւղացիութեան վերաբերմամբ, ներշնչւած միանգամայն էնգելսի ու Կաուցկու ծանուցումներով...

Այնուամենայնիւ, ռուս մարքսիստները, «նարօդօլօւցիների» չարախնդաց օպպօզիցիայի հանդէպ՝ չուզեցին իսպառ հրաժարւել իրենց հնացած տէսակէտներից և դեռ 10 տարի դրանից յետոյ Ս. ր. -ների հետ ունեցած բանակուի մէջ Պլէխանով բոլորովին տարբեր ու անհեթեթ մեկնաբանութիւն է տալիս էնգելսի վերը յիշած ծրագրին:

Դեռ մինչև օրս էլ ագրարային հարցում ռուսական սօցիալ-դեմոկրատները չեն կարողացել թափ տալ իրենցից հին դոգմայական ֆատալիզմի փոշին. դեռ պրօլետարիատի բացառական կոլտը պահպանում է նրանց շարքերում:

Եւ այդ է գլխաւոր պատճառը, որ Ռուսաստանի սօցիալ-դեմոկրատները աջողութիւն, հող չունեն գիւղացիների մէջ: Այդտեղ նրանց դէմ ծառանում է մի ահաւոր մրցակից, հակառակորդ,—սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը: Նա իրան յայտարարում է ոչ միայն սեփականագուրկ պրօլետարիատի, այլ ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի կուսակցութիւն: Նա մտնում է գիւղական աշխարհը, քարոզում է հողերի սօցիալիզացիա, (համայնացում) և նւաճում է գիւղացիների միշտ աւելի սուտը շարքեր:

Գիւղացիութիւնը վճռական տարրն է Ռուսաստանում: Նա կազմում է մօտ 100 միլիօն ազգաբնակչութիւն և յեղափոխութեան ճակատագիրը կախած է նրանից: Ոչ մի երկրում ագրարային հարցը չունի այնքան ծանրակշիռ կարեւորութիւն, ինչպէս Ռուսաստանում. Լիբէրալիստի խօսքը—որ «ոչ մի յեղափոխութիւն չի կարող դիմանալ, եթէ գիւղացիները դէմ լինեն նրան»—ստոյգ է մանաւանդ Ռուսաստանի նկատմամբ:

«Նարօդնայա Վօլեա»-ն և նրա աւանդութիւնների շարունակող ռուս սօցիալիստ-յեղափոխականները լաւ են ըմբռնել ագրարային հարցի այդ մեծ, ծանրակշիռ կարեւորութիւնը Ռուսաստանում և վաղաժամ սկսել են իրենց սօցիալիստական պրօպագանդը գիւղացիների մէջ: Հակառակ ս.-դ.-ների տարտամ, երկչոտ ու մշուշապատ ֆօրմուլաներին՝ նրանք առաջադրում են գիւղացիական ցաւոտ պրօբլեմի պարզ ու որոշ լուծման եղանակ: Նրանք օգտւում են ռուս ժողովրդի մէջ արմատացած որոշ համայնական սովորութիւններից ու հասկացողութիւններից և արծար-

ծում են գիւղական աշխարհում սօցիալիզմի հիմնական դադափարներից մինը—հողի պատկանելութիւնը ամբողջ ժողովրդին, բոլոր հողերի համայնացումը, սօցիալիզացիան: Նրանք օգտւում են և Ռուսաստանում վաղուց ի վեր գոյութիւն ունեցող արտեւների կազմակերպութիւններից, և ձգտում են աւելի և աւելի ընտելացնել գիւղացիներին կօօպերատիվ, ընկերակցական արդիւնագործութեան ձևերին:

*
*
*

Հողի համայնացում, սօցիալիզացիա,—այդպէս է յայտարարում և Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կովկասեան Նախագիծը: Բոլոր հողերը—արքունական, բէգական, կալածատիրական, վանքական—պէտք է անցնեն բուն հերկողների, աշխատաւորների ձեռքը, իբրև ընդհանուր սեփականութիւն:

Սօցիալիզացիան դեռ սօցիալիզմ չէ... Հողերը կարող են դառնալ ընդհանուր սեփականութիւն, բայց և այնպէս կապիտալիստական-ապրանքային արդիւնագործութիւնը իր հօր մրցումով կարող է շարունակել իր գոյութիւնը և դարձեալ ճնշել մանր գիւղացիներին: Առևտրական, վաշխառական կապիտալը դարձեալ կը զգացնէ այդ գիւղացիներին իր խեղդող ոյժը: Բաւական չէ ընդարձակ հողեր ունենալը.—անհրաժեշտ է և դրամագլուխ՝ այդ հողերը բացիօնալ կերպով շահագործելու, պարարտացնելու, մշակութեան գործիքներ գնելու: Սօցիալիզացիան անհրաժեշտ է, բայց նա բոլորը չէ: Նա կազմում է Դաշնակցական մինիմալ (նւազագոյն) ծրագրի հիմնական կէտերից մէկը, բայց նա ունի մի անհրաժեշտ լրացուցիչ. համայնական սեփականատիրութեան հետ կազմակերպել գիւղացիների մէջ նաև համայնական արդիւնագործութիւն, որպէսզի նրանք հաւրաւորութիւն ունեն գիմանալու մեծ կապիտալի մրցակ-

ցութեան, ճնշումներին: Պէտք է մեզ ևս օգտուել մեր կեանքում արմատացած որոշ համայնական սովորութիւններէրք և արծարծել ամենուրեք գիւղատնտեսական կօօպերացիաների, արգիւնաբերող ու սպառող ընկերակցութիւնների գաղափարը. պէտք է ոյժ տալ գիւղացիութեան համայնական բնազդներին ու հասկացողութիւններին, սպասելով սօցիալիզմի վերջնական յաղթանակին, երբ կը վերանան դասակարգերը, երբ կը վերանայ կապիտալի ճնշող, բռնակալ ոյժը, երբ ոչ միայն հողերը, այլ և բոլոր կապիտալները, արգիւնագործութեան, փոխանակութեան բոլոր միջոցները կը դառնան համայնական սեփականութիւն:

«Ոյժ տալ գիւղացու համայնական սկզբունքներին» — այդ միտքը շեշտած է դեռ Դաշնակցութեան առաջին ծրագրում: Դեռ 15 տարի սրանից առաջ դաշնակցական սօցիալիստ ղեկավարները համոզւած են եղել, որ կապիտալիզմի օրէնքները միակերպ չեն արգիւնագործութեան բոլոր աշխարհներում: որ գիւղացիութիւնը չի դատապարտւած անպայման քայքայւելու, պրօլետարիացման ենթարկւելու:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հանդէս է գալիս, իբրեւ ոչ միայն հայ պրօլետարիատի, այլ ամբողջ հայ աշխատաւոր ժողովրդի շահերի ներկայացուցիչ: Նա ուզում է նւաճել ոչ միայն սեփականագուրկ վարձու աշխատաւորներին, որոնք կազմում են ազգաբնակչութեան չնչին տոկոսը, — այլ և մանր սեփականատէր գիւղացիներին, ամենաստւարմաստան: Զի կարելի չաբլօնով, թեթևամտօրէն յայտարարել, թէ «ամեն մի հողագործ մանր բուրժուա է»: Այն գիւղացին, որ ինքն էլ տնքում, աշխատում է օրական 10, 14, 15 և աւելի ժամեր իր ընտանիքով — խղճատանք չի լինի՝ որակել նրան բուրժուա անունով:

Յայտարարելով իր ազրարային ծրագրի հիմնական

ըր*) և շեշտելով ամենից առաջ հողերի համայնացման անհրաժեշտութիւնը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չի գնում շոյելու գիւղացու սեփականատիրական բնազդները, նա չի գնում ամբասնդելու և յաւերժացնելու գիւղացու մասնաւոր սեփականութիւնը, որի վրայ յենւած, նա կարողանում է քարշ տալ միայն մի ողորմելի, կիսաքաղց գոյութիւն: Նախագիծը շատ բացայայտ է այդ կէտի վերաբերմամբ. նա ասում է՝

«Գիւղական աշխարհում Դաշնակցութիւնը դիմում է. իր պրօպագանդով ազգաբնակչութեան այն խաւերին, որոնք իրենց տնտեսական դրութեամբ մատչելի են կազմակերպութեան դաւանած գաղափարներին: Կռիւ մղելով կալւածատէրերի ու վաշխառուների դէմ, նա պիտի կազմակերպէ իր դրօշակի տակ հողագուրկ և սակաւահող գիւղացիներին, ըստ կարելոյն բարձրացնէ նրանց նիւթական ու հոգեկան վիճակը և մերկացնելով մասնաւոր տնտեսութեան բոլոր աննպաստ, բացասական կողմերը, պիտի աշխատէ ժողովրդականացնել համայնական տնտեսութեան ձևերը, պատւաստել գիւղական կեանքին արգիւնաբերող ու սպառող ընկերակցութիւն՝ երի արգասաւոր սկզբունքը, որը ճանապարհ է հարթում դէպի ապագայ մեծ համայնական, սօցիալիստական կազմակերպութիւնը»:

*) Մանրամասն ազրարային ծրագիր, ինչ ասել կուզէ, Դաշնակցութիւնը դեռ ևս չունի: Այդ մեծ հարցը պահանջում է երկար տարիների լուրջ ուսումնասիրութիւն, իսկ մեր ինտելիգենցիան կլանւած է աւելի ստիպողական այժմէութեան հարցերով: Մշակւած ու որոշ ազրարային ծրագիր մինչև օրս չը կայ նոյն իսկ արևմտեան շատ երկրներում. բայց կան մի քանի ընդհանուր սկզբունքներ, որոնք շեշտում են ամեն տեղ:

Ն Ա Խ Ա Փ Ի Ծ Ը

I

ՖԵՂԵՐԱՅԻԱ ԵՒ ԱԽՏՈՆՈՄԻԱ

Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատները և ֆէղէրացիայի գաղափարը.— Երեք տարի առաջ և այժմ.— Ազգայնութիւնը հայ ս.-դ. թէօրեալիկոսի ըմբռնումով.— Ազգայնութեան գաղափարը և արեւմտեան սօցիալիստները.— Պատմական էւօլիցիայի տենդենցիան.— Կենտրոնացում և ապակենտրոնացում.— Ս.-դ.-ական ծրագրի անկարողութիւնը.— Սօցիալիստ-յեղափոխականները և ֆէղէրացիայի սկզբունքը.— Աւստրիական սօցիալ-դէմօկրատիան.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազգային ծրագիրը.— Տերրիտօրեալ և կուլտուրական աւտօնոմիա:

Դարձեալ մի խնդիր, որ ծանր մեղադրանքների առաջիկայ է:

«Պետութիւնների ֆէղէրատիւ (դաշնակցական) ձևը բուրժուա-նացիօնալիստական մի պահանջ է. Դաշնակցութիւնը դնում է այդ պահանջը իր Կովկասեան Նախագծի մէջ. orço, մի աւելորդ ապացոյց ևս, որ այդ Նախագիծը սօցիալիստական չէ, որ Դաշնակցութիւնը՝ բուրժուա-նացիօնալիստ մի կուսակցութիւն է»:

Մի քիչ մօտից նայենք այդ մեղադրանքին, որ գալիս է սօցիալ-դէմօկրատներից:

Մեր «զուտ մարքսիստ» հայրենակիցները աննման են իրենց դօքտրինեօրական մոլեռանդութեան մէջ: Բայց որքան յաճախ այդ մոլեռանդութիւնն էլ դաւաճանում է

ինքն իրեն և նետում է իր նորընծայ և անգիտակից սպասաւորներին՝ աքսուրդի գիրկը...

Բաւական ժամանակից ի վեր մեր երկրի սօցիալ-դէմօկրատները թէ մամուլի մէջ, թէ հրապարակական ժողովներում, եռանդով քարոզում են քաղաքական կենտրոնացման սկզբունքը և կատաղութեամբ արշաւում են ֆէղէրացիայի, աւտօնօմիայի դէմ ու նրանց պաշտպան՝ «Դաշնակցութեան» դէմ:

Եւ սակայն ընդամենը երեք տարի սրանից առաջ այդ պարոնները նոյնպիսի պօմպով, հանդիսաւորութեամբ ծանուցանում էին նոյն ֆէղէրացիայի և աւտօնօմիայի սկզբունքը: Մեր առջև դրած է մի թերթ, որ հրատարակւում էր 1903-ին և որ կոչւում է «Պրօլետարիատի կոիւր», օրգան «Կովկասեան Սօցիալ-դէմօկ. Բանւոր. Կազմակ. Միութեան»:

Նրա № 2—3-ում գետեղած «Նախագիծ ծրագրի» մէջ հիմնական պահանջների շարքում կարդում ենք.

«2-րդ կէտ. «Դէմօկրատիական հասարակապետութիւն, հիմնւած ֆէղէրատիւ *) սկզբունքի վրայ: Ռուսաստանը բաժանւում է շրջանների, պատմական, տնտեսական և տերրիտօրիական պայմանների համեմատ: Ամեն մի շրջան պիտի ունենայ լիակատար ինքնավարութիւն, իր ներքին գործերը կառավարելու համար: Ամեն մի շրջան իրաւունք է ստանում բաժանւելու, եթէ այդ շրջանի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը դադսնի և բացարձակ քւէտարկութեամբ այդպիսի ցանկութիւն կը յայտնի»:

Այս ծանուցումն էր անում Կովկասեան սօցիալ-դէմօկրատիան երեք տարի սրանից առաջ:

Եւ ահա յանկարծ—մի այսպիսի թռիչք... Դիւալեկ-

*) Ստորագծումը ընագրինն է:

տիկական մեթոդին միանգամայն համաձայն... մի ուսուիւն
թեզիսից՝ անտիթեզիս: Անբնական ոչինչ չը կայ: Չէ
որ այդ-ն ու ոչ-ը հաշտում են մարքսիստական «Դիա-
լեկտիկայի» մէջ...

Թուիչքը արւած է,—գոնէ կարելի էր սպասել, որ
սօցիալ-դեմօկրատիզմի մեր նորընծաները փոքր ինչ զգոյշ
լինէին աւտօնօմիայի ու ֆէդէրատիւ կարգերի սկզբունքը
քննադատելիս և Դաշնակցութեան դէմ արշաւելիս:

Փորձեցէք ասել այդ պարոններին, թէ՛ «գուք 1903
թւին բուրժուա-նացիօնալիստական կուսակցութիւն էիք,
ձեր աննման տրամաբանութեամբ իսկ»...

Դաշնակցութիւնը բուրժուա-նացիօնալիստական պա-
հանջ է դնում. ֆէդէրացիան—մի յետադէմ, մի «անհե-
թեթ և բէակցիօնէր» առաջադրութիւն է...

Այդ միտքն է արծարծում շարունակ մեր սօց.-դեմօ-
կրատական մամուլի մէջ հրատարակած յօդածներում:
Նրանք այսօր, բարեբախտաբար, ամփոփւած են մի բո-
շիւրի մէջ, «Ազգային հարցը և սօցիալ-դեմօկրատեան»
խորագրով, պ. Ս. Շահումեանի: Դա, ըստ երևոյթին, ս.-
դ.-ական լաւագոյն գրւածքն է. հայ ս.-դ.-ների ինքնուրոյն
արտադրութիւնները շատ չեն փայլում իրենց բովանդա-
կութեամբ և շատ էլ պահանջկոտ չը պէտք է լինել: Ex
nihilo nihil:

Ինքնուրոյն—քաւ լիցի համարել և պ. Շահումեանի
գրքոյկը. դա շատ թէ քիչ լուրջ կօմպիլացիա էլ չէ, այլ
մի բաւական անշնորհք հիւսւածք, ուր Մարքսը, Կառլեկին
և Պլէխանովը յաջորդաբար հրապարակ են կոչւում՝ ջնջելու
համար ազգայնութեան «Ֆէտիշը», ֆէդէրացիան ու աւ-
տօնօսիան և նրանց հետ միասին ջնջելու նաև նզովք ու
անէծքի արժանի «Դաշնակցութիւնը»:

Ինքնուրոյնութեան կատարեալ բացակայութիւն—բարդ

ու կնճռոտ հարցերի լուսաբանութեան մէջ: Եւ ամե-
նաբարդը—հէնց ինքը ազգայնութեան պօքոյեմը: Ինչպէս
է լուծում այն՝ մեր սօցիալ-դեմօկրատը: Շատ հեշտ կեր-
պով—ինչպէս սովոր են նրանք լուծել մտքի և իրականու-
թեան բոլոր կնճիռները:

Գրքոյկի մի պատկառելի մասը արծարծում է Կարլ
Կառլեկու «Նորագոյն ազգութիւնները» խորագրով յօդա-
ծի թեզիսները. հեղինակը, խիստ յափշտակած այդ գրւած-
քով, շտապում է ջնջել ազգութիւնները համաշխարհային
պատմութեան քարտէզից, շտապում է յայտարարել, որ
ազգութիւնը մի «անցողական երևոյթ է», հեզնում է ազ-
գային գիտակցութիւնը, հեզնում է ազգային գաղափարը,
ազգային ոգին,—դրանք բոլորը «միստիքական», մետա-
ֆիզիկական», «բուրժուական—իդէալիստական» գառան-
ցանքներ են մեր պարոնի համար, որ ինքն իրան յայտա-
բարում է թունդ մարքսիստ-դիալեկտիկ, «պտտմական—
մատերիալիստական անալիզի» ջատագով:

Եւ, կասկած չը կայ, ով որ կողմնակից չէ այդ անա-
լիզին, ով որ չի հեզնում ազգային գիտակցութիւնը, ոգին,
գաղափարը, ով որ չի հրատարակում այդ բոլորը, իբրև
«Ֆէտիշ» ու գառանցանք,—նա չի կարող սօցիալիստ լի-
նել, նա բուրժուա է, նացիօնալիստ, նա մետաֆիզիկ է
և միստիկ:

1899 թւին, աւստրիական սօցիալ-դեմօկրատիայի
Բրիւննի յայտնի համագումարում, ազգայնական ծրագիրը
մշակելու ժամանակ՝ լեհ և ուսին (մալօրօս) սօցիալիս-
տական ֆրակցիաները յայտարարեցին, որ բացի աւստ-
րիական խնդիրներից նրանք ունեն և համազգային խն-
դիրներ, որոնք պարտաւորեցնում են նրանց՝ ազգային
հարցում ևս համերաշխ ընթանալ Պրուսիայի և Ռուսաս-
տանի ընկերներին հետ:

Նրանք շեշտում էին այդ յայտարարութեամբ հոգեբանական այն համատարած, հանրամարդկային իրողութիւնը, որ կոչւում է ազգային ոգի կամ ազգային գիտակցութիւն... Լեհ և ռուսին սօցիալ-դէմօկրատները հանդիսանում են, ուրեմն, հայ նորակիւնը ս.-դ.-ի կարծիքով՝ նացիօնալիստներ, մետաֆիզիկներ, բուրժուաներ...

Աւստրիացի նշանաւոր սօցիալիստ-պարագլուխ Պեր-նեստորֆերը գրում է իր «Ազգային հարցը և Սօցիալ-դէմօկրատիան» գրքոյի մէջ.

«Ազգային զաղափարը թուլացնելու ամեն մի աջող փորձ անխուսափելի կերպով պէտք է նւագեցնէ մարդկային ցեղի հարստութիւնը... Ազգայնութիւնը մարդկային հասարակութեան տեղական մի ձև է»...

Պերնեստորֆերը—նոյնպէս բուրժուա, նացիօնալիստ, մետաֆիզիկ:

«Ես շատ եմ սիրում իմ մեծ հայրենիքը, Իտալիան: Եւ այն բոլոր զրկանքներն ու փոթորիկները, որ ես կըրում եմ գլարթ սրտով, բացատրւում են հայրենիքի այդ սիրով»—այսպէս էր պատասխանում իտալական սօցիալիստ Փերրի՝ երկու տարի պրանից ստա՛ջ Ֆրանսիական Revue-ի ուղղած մի հարցման:

Էնրիկօ Ֆերրին էլ—նացիօնալիստ, մետաֆիզիկ ու բուրժուա...

Այո, հայրենիքը գոյութիւն ունի—բացականչում էր Ֆրանսիական սօցիալիզմի մեծանուն առաջնորդը, Ժան Ժորէս, 1894-ի փետրւար 17—20-ին պարլամենտի մէջ արտասանած իր ճառում—այո, հայրենիքը գոյութիւն ունի, անկախ այն ընդհարումներից, որոնք կարող են առաջ գալ նրա ներսում, առանձին անհատների միջև: Այո, կան այդ ընդհարումները, կայ նախանձ քաղաքացիների մէջ, կայ մրցում ընտանիքների մէջ, սարսափելի մրցում

դասակարգերի մէջ, կայ նոյնպէս դասակարգային խոր թշնամութիւն: Բայց ինչ և ինչն այդ քաղաքական ընդհարումները, այդ տնտեսական բաժանումները,—նրանք չեն կարող բռնանալ բուն հայրենիքի գաղափարի վրայ, հայրենիքի միութեան վրայ...

Որքան էլ խոր լինի քաղաքական և սօցիալական բաժանումը,—հայրենիքը ուժեղ է նրանից, որովհետեւ նա հիմնւած է աւելի խոր զգացումների ու հասկացողութիւնների վրայ, քան թէ տնտեսական շահերը, քան թէ նոյնիսկ քաղաքական գաղափարները... Մենք բոլորս էլ, լսում էք, բոլորս պատրաստ ենք ենթարկւել ամեն մի վտանգի՝ հայրենիքը պաշտպանելու համար»...

Ժան Ժորէսը—աւելի-նացիօնալիստ, մետաֆիզիկ և բուրժուա...

Այդպէս է գուրս գալիս մեր մշտադալար երեխաների, հայ սօցիալ-դէմօկրատների տրամաբանութեամբ:

Սովորել են նրանք թեթեւամտութեամբ, գրչի՛մի հարւածով «գլխից ռադ անել» տիեզերական կնճռոտ հարցերը, ամեն բան վերածել տնտեսական, արդիւնաբերական յարաբերութիւններին: Եւ այդ վերածումն էլ կատարւում է նրանց կողմից մակերևոյթօրէն, առանց թափանցելու տնտեսական մատերիալիզմի բուն ոգու մէջ, ամեն ինչ պարզացնելով ու գոհակացնելով: Այգտեղից և—յախուռն, շտապ եզրակացութիւններ... «Մենք գիտենք, որ ազգութիւնը, որպէս հասարակական կատեգորիա, պատմական, այսպէս ասած, անցողական երևոյթ է և ոչ «բնական», «յաւիտենական» — փիլիսոփայում է պ. Շահումեանը, առանց իրան պարզ հաշիւ տալու իր փիլիսոփայութեան նիւթի մասին *):

«Մենք գիտենք»... Ո՞րտեղից գիտէք: Ինչո՞ւ է ազգութիւնը. անցողական երևոյթ: Ինչո՞ւ չէ նա «բնական»:

«Մենք, սօցիալ-դէմօկրատներս, գիտենք»...

*) Ազգային հարցը և Սօցիալ-դէմօկրատիան, եր. 19.

Ես էլ այնպէս գիտեմ, որ ազգութիւնը, իբրեւ հասարակական ու միանգամայն բնական կատէգորիա, տրամադիր չէ իջնելու մարդկային պատմութեան բեմից, որ ազգերը չեն ուզում ջնջել, այլ յամառութեամբ ուզում են շարունակել իրենց ուրոյն գոյութիւնը, յօգուտ մարդկութեան, նրա հոգեկան ու կուլտուրական հարստութեան, որ այդ ազգերը ուզում են մտնել ապագայ տիեզերական ֆէզէրացիայի մէջ՝ ոչ թէ մեռած, այլ կենդանի... Ինչ հետ միասին այդ գիտեն և շատ սօցիալիստներ ու սօցիալ-դեմօկրատներ Եւրօպայից ու Ռուսաստանից:

Ինչ թուում է, թէ ես մի ուրիշ բան էլ գիտեմ: Ես գիտեմ և այն՝ որ ազգութիւնները բնապատմական այնպիսի բարդ իրողութիւններից են, որոնց գոյացման բաղադրարեայ պրօցէսի մէջ՝ մեծ դեր են խաղացել աշխարհագրական, կլիմայական, րասայական (ցեղային-արիւնակցական) գործօնները, որ ազգային ողին, համազգային գիտակցութիւնը մի քիչ աւելի մեծ առեղծւած է, մի քիչ աւելի բարդ խորհրդաւորութիւն է, քան ապրանքը, որի հետ մեր սօց.-դեմօկրատը համեմատում է ազգայնութիւնը. մենք գիտենք և այն, որ այդ հաւաքական ազգային գիտակցութիւնը ձուլւել է համայնքների մէջ անթիւ դարերի ընդհանուր կռիւներով, ընդհանուր յոյսերով ու տառապանքներով:

Այդ բոլորը գիտեն և շատ սօցիալիստներ ու մարքսիստներ. չը գիտէ միայն հայ սօցիալ-դեմօկրատը: Նա էլ, անտարակոյս, կը գիտենար այդ, եթէ կամենար փոքր ինչ ինքնուրոյն ու հարցասէր լինել: Բայց նա սոսկումով փախչում է ինքնուրոյն, խղճամիտ ու շատ թէ քիչ բազմակողմանի ուսումնասիրութիւններից, նա սիրում է մտա-

ծել ուրիշի գլխով, նա գերադասում է կերակրել իր մասսային» այս կամ այն դօգմատիկ հեղինակութիւնից քաղած ֆօրմուլաներով ու բառակոյտերով, և ծրարել այդ բառակոյտերը «գիտական» տերմինօլօգիաի մի այնպիսի մառախուղով, որից ինքը սատանան չի կարող գլուխ դուրս բերել: Այդպէս է հայ սօցիալ-դեմօկրատի ժամանակակից տիպը: Այդ ծանր տպաւորութիւնն էք ստանում և կարգալով պ. Շահումեանի բրօշուրը, հայ սօց.-դեմօկրատների այդ լաւագոյն գրւածքը ազգայնական մեծ հարցի մասին: Հեղինակամոլութիւնը առհասարակ վատ խորհրդատու է, բայց սա հեղինակամոլութիւն էլ չէ, այլ կապիւթեան, մտաւոր բացարձակ ստրկութեան մի համաճարակ, որ տարածւում է մեր երիտասարդութեան մէջ և որի դէմ պէտք է մաքառել բոլոր ուժերով:

Բնորոշ է, որ «Ազգային հարցը և սօցիալ-դեմօկրատիան» դրքոյկի հեղինակը ծանրանում է միայն նոր ժամանակների վրայ, նա շեշտում է ամեն մի քայլում, որ նա քննում է «ազգային հարցը իր ժամանակակից իմաստով», որը «ծնունդ է տիրող կապիտալիստական կարգերի», նա չի սիրում խօսել պատմական, հինաւուրց, մանր ու հալածւած ազգերի մասին, որոնք նոյնպէս իրենց արիւնոտ հարցերն ունեն և որոնք վաղուց պայքարում են՝ արեգակի տակ իրենց ուրոյն գոյութիւնը շեշտելու համար: Նա գլուխ չի կոտրում այդ արիւնոտ հարցերի վրայ, որոնք մի քիչ դժւար կը բացատրէին արդիւնագործութեան ու կապիտալիզմի խաղերով. ոչ, մեր հեղինակը քննում է նորագոյն մեծ ազգութիւնները, ազգային ու միջազգային մեծ պետութիւնները, որովհետեւ այդտեղ համեմատաբար դիւրին է կիրառել շարլօնական ֆօրմուլաները և որովհետեւ Կարլ Կառլսկին էլ գրել է միայն յօդւած «Նորագոյն ազգերի» մասին:

Կարլ Կաուցկին գրել է այդ յօդաժը «Die modernen Nationalitäten» վերնագրով «Neue Zeit»-ի մէջ, սրանից մօտ 20 տարի առաջ: Դա, որքան մեզ յայտնի է, ազգային հարցի ուսումնասիրութեան առաջին լուրջ փորձն է մարքսիստական գրականութեան մէջ: «Ապագայնորէն» մտածողները Ներոպայում և Ռուսաստանում յաճախ են օգտուել այդ գրաւածքից, բայց Կաուցկին գրել է այն՝ մի այնպիսի ժամանակում, երբ գերմանական սօցիալ-դեմօկրատիան, Պերենբուրգի ասելով, դեռ «սոցիալիստ էր անմիա ու անարիւն ինտերնացիօնալիզմով»: Այնուհետև շատ բան փոխւեց. սօցիալ-դեմօկրատների ազգութեան բմբռնումը շատ շօշափելի էլօլիւցիա կրեց. նա «անմիա ու անարիւն ինտերնացիօնալիզմից», կօմօպօլիտական պարապ թէօրիաներից թեքւեց կամաց-կամաց դէպի բուն ռէալական ինտերնացիօնալիզմը (միջազգայնութիւն), որը ազգայնութեան բացասումը չէ, այլ նրա կատարեալ, ազնւագոյն ձևը: Հայրենիքի, ազգի գաղափարը չի մերժւում այդ նոր ինտերնացիօնալիզմի մէջ, այլ աւելի ևս բարձրանում է, ազնւանում: Ինքը Կաուցկին էլօլիւցիա կրեց: Նա հետզհետէ աւելի և աւելի ջերմ պաշտպան հանդիսացաւ մանր ու խոշոր ազգերի անկախութեան ու ինքնավարութեան, նա յայտարարեց, որ այդ ինքնավարութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ է մի ազգի աշխատաւոր դասակարգի համար, որքան ընդհանուր ընտրողական իրաւունքը, մամուլի, խօսքի ազատութիւնը: Կարլ Կաուցկին այն աստիճան փոխւեց, որ վերջերս բողոքեց յայտնեց նոյն իսկ հայ ազգի անկախութեան մասին. 1902-ի մարտի 4-ին նա գրում էր Ներօպայի հայ Ռւսան. Միութեան լիազօր կօմիտէին ուղղած իր մի յօդաժ-համալիր մէջ.

«Ես բոլոր սրտով հայոց դատի համակրող ու պաշտպան եմ, և հայոց դատ ասելով ես հասկանում եմ ոչ

միայն լոկ նրանց պաշտպանութիւնը թիւրքական ու քրդական կոտորածներից, այլ և վերականգնումը նրանց ազգային անկախութեան» (Die Wiederherstellung ihrer nationalen Unabhängigkeit), մի բան, որ այսօր հայ յեղափոխականներն անգամ չեն երազում:

Այո, նախկին անմիա ու ճապաղ կօմօպօլիտիզմը օդն է ցնդել, բոլոր երկրների սօցիալիստներն ու սօցիալ-դեմօկրատները առաջադիմել են, — մերոնք միայն չեն առաջադիմում: Նրանք շարունակում են որոճալ միայն «ազգերի ինքնորոշման» ոչինչ չափով, ոչնչի չը պարտաւորեցնող ֆօրմուլան, որը զուլումի, համագալին աղէտի օրերում դրական ոչինչ չարտադրելով, ընդունակ է յայտնւում միայն քստմնելի ըէզօլիւցիաներ կազմել ուրիշների հետ՝ հայ ժողովրդի «խուլիզան ու սրօլօկատօր տարրերի» դէմ և սիստեմատիկաբար քարկոծել ու արատաւորել այդ ժողովրդի կեանքն ու պատիւը փրկող միակ կողմակերպութիւնը: Նրանք անուղղելի են — մեր նորընծաները: Նրանք կը շարունակեն բացառութիւն կազմել ամբողջ սօցիալիստական աշխարհի մէջ, նրանց հաճելի է իրենց օտարազգի ջերմ հայրենասէր «ընկերների» դիմաց շեշտել «ասպետօրէն» իրենց անկեղծ ապագայնութիւնը (анационализм), իսակ ու անձաշակ կօմօպօլիտիզմը, նրանք անպատճառ ուզում են երեալ աւելի «բաղիկալ», աւելի ծայրայեղ, և ահա մանկական ֆանատիկոսութեամբ «ջախջախում են» հայրենասիրութիւն, ազգային գիտակցութիւն և այլ «բուրժուական մետաֆիզիկական ֆէտիշները»...

* *

Անցնենք հայ ս.~դ. թէօրեալիկոսի ուրիշ կուրիօզներին:

«Ազգային դադափարը» յաղթահարելուց յետոյ՝ պ. Շ. արշաւում է ֆէդէրացիայի դէմ: Անողորմ ոճով հարւածում է բուրժուա-նացիօնալիստ իդէօլոգներին, որոնք ուզում են «վերականգնել ազգերի ոտնահարւած, բռնաբարւած իրաւունքները»: յարձակւում է Դաշնակցութեան վրայ, Ս. Վարանդեանի վրայ, որ գրել է «Հայրենիքի դադափարը», յայտարարում է, որ այդ դաշնակցականները ոչ միայն բուրժուա ու նացիօնալիստ են, այլ և պարզապէս «ըէակցիօներ» (յետագէմ) են, քանի որ նրանք, ինչպէս և բոլոր ֆէդէրալիստները, «ձգտում են յետ շրջել պատմութեան անիւր», ձգտում են «բաժանել խոշոր միջազգային պետութիւնները մանր, ազգային պետութիւնների»: Պ. Շ. նաև յայտարարում է նաև հայ սօցիալ-դեմօկրատներին անուշից, որ «ամեն մի փորձ արմատապէս լուծելու ազգային հարցը ներկայ կարգերում, այնպէս լուծելու, որ անհնարին դառնար ամեն մի ազգային ճնշում ու թշնամութիւն, կը բերէր մեզ դէպի ոչինչ չը լուծող ըէակցիօնէր նացիօնալիզմը»: Վստահանում եմ կարծել, որ պարոնի այդ յայտնութիւնը ևս բացարձակ մտքով անընդունելի է, քանի որ մենք գիտենք, նրան էլ յայտնի է, որ կայ աշխարհի մի բախտաւոր անիւն, — փորրիկ Հելվեցիան — որ դեռ ապրում է կապիտալիստական ներկայ կարգերում, ուր սակայն, ապրում են կողք կողքի և լիակատար անդորրութեան մէջ առնւազը երեք ցեղազրական էլեմենտներ, երեք լեզուներով, 4—5 կրօններով: Եւ դժւար թէ խօսք կարող է լինել գերմանական, ֆրանսիական և իտալական Շվեյցարիայի մէջ՝ «ըէակցիօնցեր նացիօնալիզմի», «ազգային ճնշման ու թշնամութեան» մասին:

Հայ սօցիալ-դեմօկրատիզմի փաստաբանը թելադրում է՝ «խոնարհւել աւելի բարձր տեսակի պետական ֆօրմացիա-

ների փաստի առաջ», ազդարարում է, որ սօցիալ-դեմօկրատիան, «զինւած իր ոյժն ու հպարտութիւնը կազմող դիալեկտիկական մեթօդով», միակ բանաւոր լուծումն է տալիս Ռուսաստանում ազգային հարցին — որ ընդհանուր առմամբ նա կողմնակից է Ռուսաստանի բոլոր ազգերի «քաղաքական կենտրոնացման»: Ֆէդէրալիզմի տեղ — ցենտրալիզմ:

Եւ նա թւում է այդ կենտրոնացման բարիքները. հաւատացնում է, որ կայսրութեան բոլոր ազգերի պրօլետարիատները այդպէս են պահանջում, որ նրանց շահը թելադրում է միացած լինել մի մեծ կենտրոնական պետութեան մէջ, որ ֆէդէրացիան, ազգերի ազատ ու սերտ դաշնակցութիւնը կարող էր փնտսել այդ շահերին, կարող էր ջլատել պրօլետարիատի միջազգային համերաշխութիւնն ու կոիւր կապիտալի դէմ և այլն և այլն:

Եթէ սօցիալ-դեմօկրատները, զինւած իրենց պարծանքը կազմող դիալեկտիկական մեթօդով, այդպէս վճռական յայտարարում են բոլոր ազգերի պրօլետարիատների կողմնակցութիւնը ցենտրալիզմի կամ կենտրոնացման սկզբունքին — ապա, խոստովանում ենք, մենք զուրկ ենք այդ դիալեկտիկական վճռականութիւնից: Նախ թւում է թէ առնւազը անյարմար բան է՝ շեշտել միմիայն պրօլետարիատի վրայ: Հայ սօցիալ-դեմօկրատներին պէտք է յայտնի լինի, որ Ռուսաստանում և մանաւանդ Կովկասում, այդ պրօլետարիատը կազմում է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մի չափազանց փոքրիկ կոտորակ: Ի՞նչու մենք պէտք է դեկավարւենք միմիայն այդ կոտորակի շահերով, — եթէ անգամ մի վայրկեան թոյլ տանք, թէ նա յիրաւի ցանկանում է քաղաքական կենտրոնացում: Ինչու մենք չը պէտք է ականջ դնենք գիւղացիութեան, արհեստաւորութեան, ամբողջ աշխատաւոր ժողովրդի ձայնին: Այդ ձայնն

է, որ մենք պէտք է խնկատի ունենանք՝ ազգային ինքնորոշման» մեծ սկզբունքը իրազործելիս: Երեք տարի սրանից առաջ Խօջեալ-Ղեմօկրատները աւելի արդար ու տրամաբանական էին:

«Ահեհ մի շրջան իրաւունք է ստանում բաժանւելու, եթէ այդ շրջանի ազգաբնակիւթեան մեծամասնութիւնը գաղտնի և բացարձակ քւէարկութեամբ այդպիսի ցանկութիւն կը յայտնի»*)—այսպէս էին նրանք ձեռնկերպում ինքնորոշման գաղափարը:

Կանգնեցէք ուրեմն այդ միակ արգար ու միակ ճշմարիտ տեսակէտի վրայ և ասացէք, արդեօք Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի, Ուկրայնայի, Մնդրկովկասի աշխատաւոր ժողովուրդներին ձեռնտու է ապրել ձեր ծրագրած ցէնտրալիստական ըէժիմի տակ, թէ գուցէ նրանց համար գերազանցիկ են ֆէդերացիայի ու աւտոնոմիայի կարգերը:

Ընդհանուր շարքին խօսքեր բերելով, հաւատացնելով, թէ «որքան աւելի սերտ կերպով միացած լինին՝ գանազան ազգութիւնների բանւորները, այնքան աւելի աջող կերպով նրանք կարող են կուել իրենց դասակարգային շահերի համար և այլն» — այդպիսի ֆրազներով խնդիրը չի լուծւի: Ի՞նչու մինչև օրս խորթութիւն ու պառակտումն է տիրում լեհ ու գերմանացի սօցիալիստների միջև, Պրուսիայում: Ի՞նչից են առաջանում լեհ սօցիալիստները այդ սուր գանգատները իրենց գերմանացի ընկերների դէմ: Ինչո՞ւ, չը նայած տասնեակ տարիների սահմանադրական ուժիմին, տակաւին մնում է բաժանման գիծը լեհ և գերմանացի սօցիալիստական բանակների միջև, Պօզնանում ու Սիլիզիայում...

Որովհետեւ սահմանադրական Գերմանիան շարունա-

*) Տես «Պրոլետարիատի կուխը» 1903 թ. № 2—3.

կեց ճնշել իր բացառիկ օրէնքներով լեհ ազգայնութիւնը. որովհետեւ գերմանական 3 միլիօնաւոր Սօցիալ-դեմօկրատիան պատշաճ ոյժով ու եռանդով չի հակազդուում պան-գերմանիզմի ձգտումներին, հակալեհական արշաւանքին. որովհետեւ — կաւելացնենք — այդ սօցիալ-դեմօկրատիայի շարքերում անգամ կան պանգերմանիզմի տենդով շատ թէքիչ վարակած անհատներ, որոնք այնքան էլ բարեացակամ աչքով չեն դիտում ազգայնական այն հզօր նախանձախնդրութիւնը, որով լեհ ազգի բոլոր տարրերը — բուրժուայից մինչև սօցիալիստը — ձգտում են յանխախտ, հաստատուն պահել իրենց ազգային ինքնութիւնը, ձգտում են «ազատ» Գերմանիայում միշտ աւելի ծաղկեցնել ազգային լեզուն ու գլոցը, գրականութիւնն ու մամուլը:

Դրանք են ահա ցենսրալիստական, կենտրոնական
ռեֆերմի «բարեփոխումները»: Եւ այդ է պատճառը, որ Պրուս-
սիայի լեհական սոցիալիստ կուսակցութիւնը, (P. P.
S.), ձանձրացած անկերջ ու անախորժ շփումներից,
չի ուզում լինել մի սոսկ սեկցիա, մի պարզ հատ-
ւած համագերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի, այլ ու-
զում է ապրել անկախ, աւտոնոմ գոյութեամբ, իր բնա-
կան, ազգայնական միջավայրում: Դրա համար և նա կոչ-
ւում է P. P. S.—լեհական սոցիալիստ կուսակցութիւն:

Նոյն պարոճառներն են մղել Սևաստրիայի սօցիալիստ-
ներին՝ *) կազմակերպվել ազգային աստօնօմ—ֆեդերատիվ

*) Ո՞վ է երաշխաւորում, որ նոյն ազգային հալածանքներն ու ճնշումները չը պիտի առաջ գան և սահմանադրական Ռուսաստանում, կենտրոնացման ուժի տակ, որ Պետերբուրգը չը պիտի խաղայ Բերլինի դերը: Եւ ո՞վ է երաշխաւոր, որ Պէխանովները աւելի համբերատար ու բարեացակամ զգացումներով կը լինեն ներշնչւած դէպի առանձին ազգութիւններն ու նրանց սօց. կազմակերպութիւնները, քան գերմանացի սօցիալ-դէմօկրատները...:

ճիւղաւորութիւններով և պահանջել նոյն ֆէդէրատիւ (դաշ-
նակցական) կարգերը՝ Աւստրիայում ապրող ազգերի հա-
մար:

Վերջապէս, նոյն պատճառներն են մղում և Ռուսաս-
տանի ֆէդէրալիստներին, ունեն սօցիալիստ-յեղափոխական-
ներին, լեհական սօց. կուսակցութեան, Հ. Յ. Դաշնակցու-
թեան, վրացական աւստրոսլաւոններին՝ առաջադրել իրենց
պահանջները Ռուսաստանի ապագայ կազմի մասին, մի
կազմ՝ որ պիտի պահպանէ համայն կայսրութեան ամբող-
ջութիւնը, ապահովելով հանդերձ և ծայրերի ու առան-
ձին ազգութիւնների ուրոյն, անխախտ գոյութիւնն ու
բարգաւաճումը:

Սակայն... հանգստացէ՛ք, ընթերցող, իրանք ցէնտրա-
լիստ սօցիալ-դեմօկրատները ևս անվերապահ ու բացարձակ
ցենտրալիստներ չեն: Պ. Շ. նրանց անուսից յայտարա-
րում է, որ ս.-դ.-ները ընդունում են բացառութիւններ:

«Այն, ի՞չ որ ճշմարիտ է ընդհանրապէս, կարող է
երբեմն սխալ լինել մասնաւորապէս» — ասում է նրանց
porte-parole-ը:

«Եթէ մենք ասում ենք, որ մենք դէմ ենք ֆէդէրա-
լիզմին, իբրև ընդհանուր սկզբունքի, այդ դեռ չի նշանա-
կում, թէ մենք սկզբունքով հակաֆէդէրալիստներ, սկզբ-
բունքով ցենտրալիստներ ենք: Պետական կազմի այս կամ
այն ձևը մեզ համար սկզբունքի հարց չէ, այլ քաղաքա-
կան նպատակայարմարութեան հարց»: Մի այլ տեղ ասում
է՝ «պատմական տեխնիկայի հարց»: Եւ բազում անգամ
կրկնում ու շեշտում է հեղինակը այդ «ընհանրապէս»-ի
և «մասնաւորապէս»-ի, սկզբունքի ու նպատակայարմա-
րութեան հանգամանքը՝ վախենալով, մի գուցէ հակառա-
կորդները մեղադրեն ս.-դ.-ներին «դօգմատիզմի» ու «վեր-

բալիզմի» մէջ... Մարքսիստական աշխարհայեցութիւնը,
ասում է նա, «ամենակատարի թշնամին է դօգմատիզմի և
վերբալիզմի» (Այդ արդէն հետաքրքրական մի նորութիւն
է, որ դժբախտաբար, բնաւ չի հաշուում մեզ զբաղեցնող
զրօյկի ամբողջ բովանդակութեան ու ոգու հետ):

«Մենք գիտենք, որպէս մարքսիստներ — շարունակում
է զրօյկի հեղինակը — որ բացարձակ, վերացական, ճշմար-
տութիւններ չը կան, որ ճշմարտութիւնը միշտ կօնկրեա
է, մեզ համար չը կայ՝ «այո՛ւն՝ այո՛ւ և ոչն ոչ»...:

Դարձեալ վրայ է հասնում դիալեկտիկայի մառախու-
ղը և ամեն ինչ ծրարում ու ծածկում է խեղճ «մասսայի»
աչքերից, որը ի զուր ճգնում է մի բան հասկանալ իր
ուսուցիչների այդ անվերջ բառախաղերից, այդ հոգեհան-
վերբալիզմից: «Ընդհանրապէս»-ի և «մասնաւորապէս»-ի
բացատրութիւնները չեն գոհացնում նրան: Ո՞րն է ընդ-
հանուր, ո՞րն է մասնաւոր: Ինչի՞ց է արդեօք երևում, որ
«ներկայումս պատմական տեխնիկայի տանում է դէպի
ազգերի միացում» և ոչ, օրինակ, դէպի ֆէդէրացիա ու
աւստրոսլաւոնիա: Միթէ միայն նրանից՝ որ սօցիալ-դեմօկրատ-
ները այդ գիտնն... Բայց դա դեռ քիչ երաշխաւորու-
թիւն է:

Պատմական տեխնիկայի ներկայումս, վստահանում
ենք կարծել, աւելի շուտ ապակենտրոնական, ֆէդէրա-
լիստական է, քան կենտրոնական, ցենտրալիստական: Ազ-
գերը այսօր երկրագնդի բոլոր ծայրերում արթնանում են
իրենց յատուկ կերպարանքով ու պահանջներով: Ամենա-
փոքրիկ ցեղազրական համայնքներն անգամ — քաղաքակր-
թութեան աստիճանից անկախ — հաստատապնդում են ի-
րենց ուրոյն դիրքը աշխարհի զօրաւորների առաջ: Եւ դա-
ղութային մեծ պետութիւնները միշտ աւելի և աւելի հա-
մակերպում են այդ իրողութեան, միշտ աւելի և աւելի

ստիպւած են յարգել իրենց ստորագրեալ ցեղերի, ազգերի տենչանքները: Ամենամեծը այդ գաղութային պետութիւններն, տեղեկեալ Ռիւանիան, արդէն վաղուց կիրառել է Self government-ի, ինքնավարութեան ու ֆէդերացիայի մեծ սկզբունքը իր լայնարձակ գաղութներէ մէջ, որոնք հէնց շնորհիւ այդ սկզբունքի լայն գործադրութեան, հասել են ծաղկման մի այնպիսի աստիճանի, որ հախանձի առարկայ են այսօր ցամաքային մեծ պետութիւնների, նոյն իսկ առաջագէտ տարրերի համար:

Ո՞ւր չեն խլրտում ցեղերն ու ազգերը... Նայեցէք Աւստրիային. մաշառ, չեխ, գերմանացի, լեհ, իտալացի, ռուսին ու ռումէն, սերբ [ու խորվատ, սլովէն և այլն — բոլորն էլ ձգտում են ազգային ինքնօրէն առաջադիմութեան, աւտօնօմիայի ու ֆէդերացիայի: Նայեցէք Թիւրքիային. Յմենի արաբներից մինչև Հայաստանի հայն ու քիւրդը, մինչև Լիբանանի Մարօնիտները, մինչև Մակեդոնիայի բուլղարն ու սերբը, յոյնն ու ալբանը — բոլորն էլ տենչում են ազգային ինքնամփոփ քաղաքական գոյութեան: Նայեցէք ուրիշ երկրներին, անցէք Նիգիպոս, հին ու մարած քաղաքակրթութեան այդ որրանը, որ անգլիական ռէժիմի շնորհիւ, ընդամենը մի քառորդ դարում հասել է օրինակելի բարեկարգութեան ու բարգաւաճման. տեսէք, անգամ արաբների մէջ արթնանում է այսօր ազգային ոգին, համիւլամական խմորով շաղաղած, որ սկսում իր երկշոտ հակադեցութիւնն ունենալ «տիրողներին» վրայ և արդէն խօսեցնում է արեւմտեան ժողովուրդներին սե վտանգի մասին... Անցէք Ալժիր. այնտեղ էլ՝ մշտական դժգոհութիւն արաբների մէջ, մշտական երկիւղ իշխողների, ֆրանսիացիների մէջ՝ թէ մի օր այդ հարուստ ու ընդարձակ գաղութը պիտի բաժանւի Մայր հայրենիքից դառով ու ցնցումով, — պիտի բաժանւի, որովհետեւ ֆրանսիան, թէև հանրապե-

տական մի երկիր է, բայց նրա ադմինիստրատիւ, վարչական սիստեմը կենտրոնական է, Պարիզն է կառավարում թէ Մայր—հայրենիքը և թէ հեռուոր Ալժիրն ու ուրիշ գաղութները. Պարիզն է սահմանում, Պարիզն է հրահանգում ու կարգադրում՝ բիւրօկրատների երկարածիք շղթայի միջոցով...

Հանրապետութիւն է, բայց կենտրոնացումն է, — ռուս, հայ ու վրացի սօցիալ-դեմօկրատների երազած սիստեմը... Իսկ ուր որ կայ նա — այնտեղ անպակաս է բիւրօկրատիզմն ու կամայականութիւնը:

Ո՞ւր չեն ըմբոստանում ցեղերն ու ազգերը այդ կենտրոնացման չարիքների դէմ, ո՞ւր չեն ծայր տալիս աւտօնօմիայի, ինքնօրինութեան, ինքնավարութեան ձրգտումները, թէ քաղաքակիրթ և թէ վայրենի երկրագնդի վրայ... Ամենաթշառ, ամենաճիւղած համայնքն անգամ, դարերի անմուռնչ, մեծ Տարազիրը, նա որ վաղուց զրկւած հայրենիքից, ցիրցան է եղել աշխարհի երեսին, առանց երբէք մի կտոր հող, մի հանգիստ ապաստան զրտնելու իր համար — անգամ հրէութիւնը այսօր մղւում է Սիօնիգմի ու Բուճդիգմի թեւերի վրայ դէպի բաղձալի մի դրութիւն, ուր պիտի վայելէ դէթ բեկորները ազգային ցեղական աւտօնօմիայի: Մէկ թեւ ձգտում է հաստատել ազատ ու անկախ հայրենիք, միւսը ձգտում է Ռուսաստանում, ազգի խոշոր հատւածի համար, նւաճել կուլտուրական և կազմակերպական ինքնօրինութիւն...

Ո՞րտեղ է մնում «կենտրոնական պատմական տենգենցիան...» Յնճրք: Բոլորովին հակառակն է ճշմարտութիւնը: Նոյնիսկ a priori, առանց վաստերի, սոսկ տրամաբանօրէն դատելով, պիտի ասէինք, որ համաշխարհային քաղաքական էւօլիւցիան առաջ է ընթանում՝ ոչ կենտրոնացման, այլ ֆէդերացիայի ուղղութեամբ, քանի որ այդ

էւօլիւցիայի ընթացքում միշտ աւելի ու աւելի պէտք է աճի անհատներին, համայնքներին ու առանձին ազգերին ազատութիւնը, պէտք է, ուրեմն, հետզհետէ նւազի մարդկանց կամքի վրայ գործ դնելիք բռնութիւնը, կամ թէ՛ ասեմք աւելի ընդհանուր ու մեղմ բառով՝ ստիպողութիւնը (la coercion, der Zwang):

Իսկ յայտնի է, որ ստիպողական միջոցները շատ աւելի թոյլ ու նւազ են ֆէդէրատիւ, ապակենտրոնական սիստեմի մէջ, քան թէ կենտրոնական, ցենտրալիստական սիստեմի:

Ի՞նչ է ֆէդէրացիայի սկզբունքը:

Ֆէդէրատիւ կամ դաշնակցական լաւ կազմակերպւած պետութեան մէջ ամեն մի առանձին դաշնակից կանտոնի, նահանգի կամ ազգի՝ տրւում է կառավարչական ֆունկցիայի մի յայտնի մասը և միևնոյն ժամանակ իւրաքանչիւրից առնւում է ու կենտրոն փոխադրւում նոյն կառավարչական ֆունկցիայի մի համեմատաբար փոքրիկ մասը, որը անհրաժեշտ է՝ ամբողջ պետական օրգանիզմը պահպանելու համար: Կենտրոնական կառավարութեան դերը հետզհետէ անհրաժեշտաբար պէտք է սահմանափակւի, նրա ֆունկցիան պէտք է նւազի ու անցնի դաշնակից անդամներին: Ցենտրալիզմը միշտ աւելի և աւելի պէտք է տեղի տայ ֆէդէրալիզմին, կենտրոնացումը՝ ապակենտրոնացման, մինչև որ հեռու սօցիալիստական աշխարհի մէջ հարկադրութեան սկզբունքը, մարդկանց կամքի վրայ ճնշում գործ դնող միջոցները կըյանգին իրենց minimum-ին, նւազագոյն չափին, ուր արդէն իրադրութեամբ կլինի անհատի, իդէալական ազատութիւնը (ոչ, իհարկէ, այն արսօլիւ, անկոնտրօլ, սանձարձակ ազատութիւնը, որ երազում են անիշխանականները *)...

*) Ֆէդէրատիւ, դաշնակցական կարգերը ընդհանուր գծերով

Սյդպէս է պահանջում քաղաքակրթութեան ու ռամկավարութեան էւօլիւցիան: «Պատմական տենդենցիան» ֆէդէրալիստական է, ոչ կենտրոնական: Անշուշտ, ժամանակակից կապիտալիստական քաղաքակրթութեան մէջ նշմարում ենք կենտրոնացման բազմաթիւ փաստեր. — ահա ինդուստրիայի, տեխնիկական էւօլիւցիայի վիթխարի ալիքը, որ անդիմադրելի յորձանքի մէջ տանում է բոլոր ժողովուրդներին դէպի միապաղաղ հոմօթէն կարգեր, որ կենտրոնացնում է հարստութիւնների հետ նաև սօցիալական մեծ շարժումը. ահա միջազգային կօնգրէսներ և բիւրօներ — գիտութեան, մամուլի, զրահանութեան, խաղաղութեան և ամեն տեսակ մարդկային օգտակար գործառնութիւնների վերաբերեալ — որոնք հրահանգներ, կանոններ են մշակում ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան համար. ահա միջազգային խաղաղարար ատեաններ, որոնք կոչումն ունեն հարթելու այլ և այլ պետութիւնների միջև ծագելիք զրժ-

ընորոշելու համար՝ նկարագրենք համառօտակի շվեյցարական սիւպիկ սիւսէմը, քաղելով մանրամասները Հիլսիի «Bundesverfassungen der Schweizerischen Eidgenossenschaft» և Լօուելլի «Правительства и политическія партіи» գրուածքներից:

Շվեյցարական դաշնակցութիւնը բաղկացած է 22 կանտոններից (և 3 կէս-կանտոններից), որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իր առանձին օրէնքները, սովորութիւնները, պատմութիւնը:

Կանտոնները ունեն ծայրագոյն, սուվերէն իշխանութիւն այն բոլոր հարցերում, ուր այդ իշխանութիւնը չի սահմանափակւած ընդհանուր սահմանադրութեամբ. նրանք վայելում են, այդպիսով, այն բոլոր իրաւունքները, որոնք չեն յանձնւած ընդհանուր Դաշնակցական կառավարութեան:

Բացի, ուրեմն, ընդհանուր շվեյցարական Սահմանադրութիւնից (պարլամենտից ու կառավարութիւնից), ամեն մի կանտոն ունի իր ջոկ սահմանադրութիւնը, իր պարլամենտն ու կառավարութիւնը: Իւրաքանչիւրը այդ փոքրիկ կանտոններից իր

տութիւնները. ահա Միջազգային սօցիալիստական Բիւրօ, որ 10 տարւայ կեանք ունի միայն և որ ցոյց տւեց իրան միանգամայն անհրաժեշտ ու օգտակար հիմնարկութիւն և այլն և այլն:

Եւ սակայն, այդ բոլոր փաստերը բնաւ չեն խօսում ի վրաս տպակենտրոնացման և յօդուտ քաղաքական կենտրոնացման. ապակենտրոնացում չի նշանակում անիշխանութիւն ու անշատութիւն: Ժողովուրդները, որքան աւելի քաղաքակրթւին, այնքան աւելի սերտ կապերով պիտի կապւին իրար հետ և սօցիալիզմը ուրիշ կերպ էլ չի կարող երևակայել զայոց իդէալական մարդկութիւնը, բոյց եթէ իբրև մի մեծ, ամբողջական, անբաժանելի գերդաստան, իբրև մի հոյակապ ֆէդերացիա, կազմած անկախ, աւտոնօմ ազգութիւններից... >

Վերադառնանք մեր հակառակորդներին:

Ընդհանրապէս մենք ցենտրալիստներ ենք, մասնաւոր-

տեղական սահմանադրութեան համար՝ պարտաւոր է. ստանալ ամբողջ Դաշնակցութեան երաշխաւորութիւնը:

Բոլոր կանտօնների բնակիչները, կամ ուրիշ խօսքով, բոլոր շվեյցարական քաղաքացիք հաւասար են օրէնքի առաջ: Զկան Շվեյցարիայում հպատակութեան յարաբերութիւններ, չկայ ոչ մի առանձնաշնորհում.—տեղի, ծագման, տոհմի և այլն:

Դաշնակցութիւնը միայն իրաւունք ունի պատերազմ հրատարակելու, խաղաղութիւն կնքելու, նա միայն՝ իրաւունք ունի դաշինքներ կապելու, քաղաքական, մաքսային, առևտրական և այլն:

Առանձին կանտօնների պաշտօնական հաղորդակցութիւնը օտար պետութիւնների հետ կատարւում է ընդհանուր Դաշնակցական կառավարութեան միջոցով:

Ամեն մի շվեյցարական քաղաքացի միաժամանակ զինուոր է (միլիցիական): Կանգուն բանակ չունի Դաշնակցութիւնը. բայց իւրաքանչիւր քաղաքացի մարզած լինելով զինուորական գործում՝ պատերազմի ժամանակ 3 միլիօն ազգաբնակչութիւն ունե-

րապէս մենք կարող ենք լինել ֆէդերալիստներ ու աւտոնօմիստներ.—այսպէս է, ուրեմն, հնչում ս.-դ.-ների լօղունգը ազգային հարցում: Որո՞նք են այդ մասնաւոր դէպքերը, բացառութիւնները... Պ. Շ. բացատրում է մեզ.

«Կարող է լինել այնպիսի դրութիւն, երբ մի որևէ ազգ (նրա թւում, ի հարկէ, և պրօլետարիատը), որքան էլ այդ հակառակ լինէր նրա ուշալ, օրեկտիւ շահերին, պահանջում է բաժանումն և պատրաստ է գէնքը ձեռին կռւելու իր պահանջի համար»... (եր. 36).

Այդպիսի դէպքերում—ասում է սօցիալ-դեմօկրատ հեղինակը—ապագայ պետական իշխանութիւնը իրաւունք չը պէտք է ունենայ բռնի ոյժով խոնարհեցնելու ըմբոստ ազգին: «Սօցիալ-դեմօկրատիան չի կարող երբէք թոյլ տալ այդ բանը... Եւ ինքնորոշման իրաւունքը տալիս է մեզ այդ անհրաժեշտ ապահովութիւնը»:

ցող Շվեյցարիան կարող է շուտափոյթ հանգէս բերել հմուտ դեկավարների հրամանատարութեան տակ 500,000-ի չափ կուտ, ինքնապաշտպան բանակ:

Որո՞նք են Դաշնակցական կենտրոն—կառավարութեան լիազօրութիւնները: Շատ չնչին բան: Նա ունի գործադիր իշխանութիւն միայն արտաքին յարաբերութիւնների, ապա մաքսային, պօստ-հեռագրային ու մի բանի ուրիշ գործերի վերաբերեալ:

«Դաշնակցութեան նպատակն է—այսպէս է ասւած շվեյցարական Սահմանադրութեան մէջ—շեշտել Հայրենիքի անկախութիւնը դրսի ուժերի դէմ, կարգ ու անդորրութիւն սահմանել ներսում, ապահովել դաշնակցականների ազատութիւնն ու իրաւունքները և նպաստել նրանց ընդհանուր բարգաւաճման»:

Բոլոր միւս գործերում նա չունի անմիջական գործադիր ֆունկցիաներ, այլ կատարում է լոկ վերահսկողի պաշտօն: Մինչև իսկ զօրքը գտնւում է գլխաւորապէս կանտօնների տեսչութեան տակ, իսկ Դաշնակցութիւնը (ընդհանուր ազգային կառավարութիւնը) սահմանում է միայն ընդհանուր կանոններ, նշա-

Սօցիալ-դեմօկրատիան, ուրեմն, ինքնորոշման սկզբունքով *carte blanche* պէտք է տայ ըմբոստ ազգին՝ առաջ տանելու իր սանձարձակ պահանջները, նոյնիսկ հակառակ այդ ազգի պրօլետարիատի «ոէալ, օբեկտիւ շահերին»...

Պարզ է, որ այդպիսով հռչակաւոր «ինքնորոշումը» ևս հանդիսանում է ս. - դ. - ական ծրագրի մէջ, իբրեւ ոչ թէ սկզբունքի, այլ լոկ նպատակայարմարութեան մի հարց։ Ընդհանրապէս սօցիալ-դեմօկրատիան պահանջում է, որ իւրաքանչիւր ազգի պրօլետարիատը միայն իրաւունք ունենայ վճռելու ազգի ճակատագիրը։ Բայց մասնաւորապէս... կարող են լինել «բացառութիւններ», ուր նոյնիսկ մի ազգի իշխող տարրերը՝ բուրժուազիան, ֆէօդալները՝ միացած իրենց անդիտակից պրօլետարի աւտի հետ, կարող են որոշել ամբողջ ազգի ճակատագիրը։ Կարող է պատահել, օրինակ, որ մի ըմբոստ ու ռազմասէր համայնք, դիցուք այստեղ, Անդրկովկասում, զէնքը ձեռքին ապստամբի պետութեան դէմ, իր գիշատիչ ֆէօդալականութեան և նախկին է բարձր օֆիցերներին և ստանձնում է հրամանատարութիւնը պատերազմի ժամանակ։

Այս կամ այն կանտօնում պատահած որեւէ ծանր խռովութեան դէպքում, դաշնակցական կառավարութիւնը իրաւունք ունի, ըստ Սահմանադրութեան, միջամտելու և դադարեցնելու խռովութիւնը։ Առհասարակ ընդհանուր, դաշնակցական կառավարութիւնը միջնորդ դատաւորի պաշտօն է կատարում ներքին ընդհարումների միջոցին։ (Շվեյցարեան ունի և մի այլ կենտրոնական հաստատութիւն՝ Իսեռնակցական դաւաւարը, Ֆրանսիայում Վ. օ կանտօնի մայրաքաղաքում, Լօզանում)։

Դաշնակցական կառավարութիւնը միջամտում է նոյնպէս համաճարակների ժամանակ, սահմանում է կանոններ որսորդութեան, ձկնորսութեան, ոգելից ըմպելիների վաճառահանութեան, ինչպէս առհասարակ տուկտրի համար, ապա և հաղորդակցութեան ճանապարհների, բանւորական ապահովութեան համար և այլն։

բուրժուազիայի դեկավարութեամբ, միանգամայն վտանգելով այդ համայնքի աշխատաւոր դասակարգի ոէալ, կենսական շահերը... Այդ մասնաւոր դիպածում սօցիալ-դեմօկրատիան պիտի համակերպի ճակատագրին և պիտի ասի՝ «laissez faire!»։

Այդտեղ են յանդում սօցիալ-դեմօկրատիայի «սկզբունքները»։ Իրօք ի՞նչ մնաց այդ վերջիններից. ֆէդէրացիան սկզբունք չէ, ցենտրալիզմը սկզբունք չէ, պետական կազմի այս կամ այն ձևը սկզբունք չէ, ինքնորոշումը սկզբունք չէ, զոնէ հետևողական սկզբունք չէ, պրօլետարիատի «ոէալ շահերը» յարգել տալը սկզբունք չէ, — բոլորը միայն նպատակայարմարութեան կամ գուցէ միայն «պատմական տեխնիկայի» խնդիրներ են։ Այդպիսով հօ երկիւղ կայ, որ սօցիալ-դեմօկրատիան մի գեղեցիկ օր կարող է յայտնել միանգամայն անսկզբունք ու դիմադուրի...

Ռուսաստանի համար ևս մեր սօցիալ-դեմօկրատները ընդհանրապէս ցենտրալիստ են, մասնաւորապէս՝ ֆէդէրա-

Դաշնակցական այդ կառավարութիւնը Շվեյցարիայում (Conseil fédéral, Bundesrath) բաղկացած է 7 անդամներից, որոնք ընտրւում են 3 տարի ժամանակով Ազգային ժողովի կողմից (Bundesversammlung)։ Այդ վերջին հաստատութիւնը բաղկացած է երկու պալատներից. մէկը կոչւում է Ազգային կոնսուլ (Conseil National, Nationalrath), ընտրւում է ուղղակի և ընդհանուր, հաւասար ձայնատուութեամբ շվեյցարական ժողովրդի կողմից ըսկսած 20 տարեկան քաղաքացիներից։ (Իւրաքանչիւր 20,000 բնակիչ ընտրւում է 1 պատգամաւոր), միւսը կոչւում է Կանսոնների կոնսուլ (Conseil des Etats, Ständerath) և կազմւում է անդամներից, որոնք ընտրւում են կանսոնների կողմից (իւրաքանչիւր կանտօն՝ 2 ական պատգամաւոր)։

Դաշնակցական բարձրագոյն կառավարութիւնը կազմող 7 անդամները ընտրւում են իրենց միջից, մի տարի ժամանակով շվեյցարական հանրապետութեան Նախագահին։ Վերջինս առան-

լիստ ու աւտօնօմիստ: Ասանկ ալ, անանկ ալ: Չը գիտեմ, քանի՜ դէպքերում և ո՞ր դէպքերում նրանք ֆէդէրալիստ ու աւտօնօմիստ են, առ այժմ միայն յայտնում են, որ ընդունել են աւտօնօմիայի պահանջը Լեհաստանի համար:

(Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասին՝ մենք դաշնակցականներս ուրախանալու տեղիք չունենք, — սօցիալ-դեմօկրատիան այստեղ արդէն արձակել է ցենտրալիզմի դատավճիռը... նա գիտէ, որ կովկասեան ազգերի պրօլետարիատներին ցանկալի չէ՝ ոչ ֆէդէրացիա, ոչ աւտօնօմիա:)

«Առանձին մանր «ազգային» բուրժուազիաների նպատակն է — ասում է պ. Շ. — քաղաքականապէս բաժանել և ջլատել պրօլետարիատի միջազգային ոյժը, ստեղծել սեփական ազգային շուկաներ՝ այդ շուկաներում, անսահման իշխելու ախորժակներով»... (եր. 51):

Մառախուղը վերստին գալիս է պղտորելու խեղճ «մասսայի» տեսողութիւնը և վերստին ուղղափառութեան ձեռագրքերից փոխառած բառակոյտերը գալիս են օգնելու նորընծային, որը իր երերուն թեզիսը ապացուցանելու համար չի կարող առաջադրել լուրջ, դիմացկուն ար-

ձին լիազօրութիւններ չունի, միայն իբրեւ հանրապետութեան (կամ Դաշնակցութեան) բարձրագոյն պաշտօնական անձը, հրապարակ է գալիս այլ և այլ ազգային ու միջազգային հանդէսների մէջ:

Դաշնակցական կառավարութիւնը, ինչպէս և Դաշնակցութեան Նախագահը իրենց գործողութիւնների մէջ ենթակայ են միշտ Ազգային ժողովի, երկու վերոյիշեալ պալատների հսկողութեան և Շվեյցարիայի դաշնակցական (ֆէդէրատիւ) մեխանիզմի մէջ ամեն բան այնպէս է սահմանւած, որ ոչ Նախագահը, ոչ էլ ընդհանուր Դաշնադատայ կառավարութիւնը չեն կարող առանձին ճշունքներ ու ղեղձօններ գործել, չեն կարող թոյլ տալ իրանց՝ որեւէ բնական գործողութիւն, եթէ անգամ կամենան: Մի

գումենտացիա: Իմաստուն քուրմերը առատութեամբ յօրինել են ֆօրմուլաներ, որոնք անարգել կիրառելի են ամեն տեղ, միանգամայն անկախ տարածութիւնից, աշխարհագրական բոլոր գօտիների վրայ: Եւ ահա նրանցից մէկը՝ պատւաստւած մեր իրականութեանը:

Այդ նպղծալ կովկասեան բուրժուազիան, մանաւանդ հայկական բուրժուազիան... Նա հանդիսանում է մի սոսկալի Umstürzler, մի յաւիտենական կործանիչ, յեղափոխիչ: Նա ոչ միայն Կովկասում է ձգտում ազգային սեպարատիզմի, ոչ միայն այստեղ է նա ուզում հիմնել հայկական անկախ տիրապետութիւն, իր ապրանքների համար «շուկայ բաց անելու» նպատակով, նա ուզում է հիմնել նոյնպիսի անկախ հայկական պետութիւն նաեւ Տաճկաստանում և դրա համար էլ նա իր ձեռքում «գործիք է դարձել» Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, դրա համար էլ նա 15 տարուց ի վեր «ստրկացրել է Քրիստափորներին», ենթարկել է նրանց կապիտալի ամենագոր հմայքին... Այդպէս են ամեն օր ծանուցանում հայ սօցիալ-դեմօկրատները, որոնք այնքան ազնիւ են իրենց սօցիօլօգիական խուզարկութիւնների մէջ...

Իրողութիւնն այն է բոլոր բարեխիղճ մտածողների համար, որ թէ Տաճկաստանում և թէ Կովկասում հայ բուրժուազիան միշտ հեռու է եղել Umsturz-ի հովերից, սեպարատիզմից, ազգային անկախութեան խիզախ ծրագիրներից, որ նա յօժարակամ ու լիառատ ձեռքերով երբէք

հանգամանք սակայն՝ որ խիստ նկատելի է իր ֆլասակար հետեւանքներով Եւրոպայի ցամաքային, կենտրոնական պետութիւնների մէջ, երբեմն նոյնիսկ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, ուր դաշնակցական, ֆէդէրատիւ կարգերի մէջ Նախագահը (Մի Ռուզվելտ, մի Մակ Կինլի) վախելում է շատ խոշոր լիազօրութիւններ,

օգնութեան չի գնացել հայ մարտնչողներին, որ նա ընդհակառակը, միշտ անկեղծօրէն դէմ է գնացել յեղափոխական ձգտումներին, միշտ արհամարհել է, իր մեծամասնութեամբ, «ազգայնական» այլ և այլ «Ֆէտիշները», միշտ պարագլխի պէս ձգտել է յարմարել տիրող ռէժիմին, ձգտել է մարսել, խալառ ձուլել—լեզուով, բարբերով—իշխող տարրի հետ...

Ահաւասիկ հայ բուրժուազիան, արգոյ պարոններ: Ահա այն կործանիչ, «սեպարատիստ» ոյժը, որի դէմ հայ ս. դ.-ները այնքան կատաղութեամբ թափահարում են դօնքիշօտական յարգածողը:

Բայց արգումենտացիան յօգուտ կենտրոնացման՝ դեռ չի սպառւած: Հայ բուրժուազիան, ի շարս ուրիշ բուրժուազիաների, վտանգաւոր է ոչ միայն նրանով, որ մտածում է իր ազգային շուկան ստեղծել և ջլատել պրօլետարիատի միջազգային ոյժը, այլ նա վտանգաւոր է և իր գրգռիչ, «պրօֆօկատօրական» ախորժակներով, որոնք կարող են երբեմն-երբեմն հրդեհ ծագեցնել Անդրկովկասում: «Ամեն մի ազգութեան մէջ կան պրօֆօկատօրական տարրեր—այդ ազգութիւնների իշխող դասակարգերը», — շեշտում է մեր հեղինակը սօցիալ-դեմօկրատական անաշառութեամբ, և ապա աւելացնում է.

«Կովկասեան պրօլետարիատի համար ոչ մի դէպքում ձեռնտու չէ պրօֆօկացիան և կոտորածը (իսկ նա ձեռնտու է հայ բուրժուազիային, ու թուրք զինղացիութեան: Մ. Յ.), այդ պատճառով նա երբէք չի պահանջի այնպիսի քաղաքական կարգեր, որոնք անխուսափելի և խրօնիկական կարող են դարձնել ազգային կռիւր և արիւնհեղութիւնները» (եր. 59):

Խիստ մոռյլ գոյներով է պատկերացնում իրան պ. Շ. Ֆէդէրացիայի սիստեմը: Նա, դժբախտաբար, չը գիտէ, որ

Ֆէդէրալիստների, դաշնակցականների կարծիքով՝ Անդրկովկասը պիտի կազմէ ազատ Ռուսաստանի անըաժան ուղանակից մասը, կապւած նրա հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան և բազմաթիւ ուրիշ հարցերով. և եթէ հայ կամ ուրիշ ազգի իշխող դասակարգերի մեքենայութեամբ՝ հրդեհներ ծագելու լինին Անդրկովկասում, ապա դաշնակցական, համառուսական կառավարութիւնը ևս չի կարող անտարբեր հանդիսատես մնալ ու թողնել, որ ժողովուրդները իրար ծւատեն:

Զգում է և ինքը հեղինակը իր պատճառաբանութեան ամբողջ թուլութիւնը, ուստի աւելացնում է.

«Բայց եթէ նոյնիսկ կասկածելի լինէր այդ տեսակ ապագան Կովկասի համար Ֆէդէրացիայի կամ աւտօնօմիայի դէպքում, այնուամենայնիւ վնասակար ու յետադիմական պէտք էր լինէր համարել այժմ, յեղափոխութեան ժամանակ, ազգայնական կատաղի թշնամութեան և ընդհարումների միջավայրում դրւած այդ տեսակ պահանջը» (եր. 60):

Ինչո՞ւ արդեօք Ֆէդէրացիայի պահանջը կարող է վնասակար ու յետադիմական լինել ներկայ ժամանակ, մեր միջավայրում: Ի՞նչ վտանգ կարող է սպառնալ, եթէ «ազգայնական թշնամութեան միջավայրում» Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը թէկուզ այդ «մեծագոյն պրօֆօկատօրը», հրօշակէ Ֆէդէրատիւ սիստեմը դալոց Ռուսաստանի համար, հիմնւած բոլոր ազգերի իրաւահաւասարութեան և տեղական ամենալայն ինքնավարութեան վրայ (Տերրիտօրիալ աւտօնօմիայի պահանջ իսկ չը կայ Դաշնակցութեան Նախագծի մէջ)...

Այդ հարցերը առկախ են մնում... Հայ սօցիալ-դեմօկրատը արտասանում է, ըստ սովորութեան, մշուշապատ դարձածներ և շտապով մտնում է սրեցեալ քուրմի թեւ-

քի տակ: Կարլ Կառլցկին տւել է արդէն բոլոր «ինչու» հերի պատասխանը...

Եւ մենք մնում ենք անորոշութեան ու մտատանջութեան մէջ: Ի՞նչպէս է, այնուամենայնիւ, որ կովկասեան ս.-դ.-ները երեք տարի սրանից առաջ հանդիսաւորապէս ֆէդէրացիայի սկզբունքը ծանուցանելուց ու զրուատելուց յետոյ, այդպէս կտրուկ փոխեցին ֆրոնտը և այժմ համարում են այն՝ բուրժուական, նացիօնալիստական մի պահանջ:

Ի՞նչպէս է, որ երեք տարի սրանից առաջ նրանք չը գիտէին ֆէդէրալիզմի կործանիչ հետևանքները կովկասի համար, չը գիտէին, որ «մանր ազգային բուրժուականների նպատակն է քաղաքականապէս բաժանել ու ջլատել պրօլետարիատի միջազգային ոյժը, ստեղծել սեփական շուկաներ, այդ շուկաններում անսահման իշխելու ախորժակներով»: Չէ՞ որ ուղղափառ քրմապետների ֆօրմուլաները այն ժամանակ ևս հրապարակի վրայ էին և չէ որ մեր ս.-դ.-ները մտաւորապէս չափահաս էին՝ այդ ֆօրմուլաները իւրացնելու համար:

Սա մի կատարեալ հանելուկ է, և այդ հանելուկը լուծելու պարտականութիւնը անդիտակցաբար, միամտութեամբ յանձն է առնում Սօցիալ-դէմօկրատիայի փաստաբան ինքը պ. Շահումեանը: Նրա գրքոյկի 55-րդ երեսում կարգում ենք.

«Մեր կուսակցութիւնը մինչև վերջին ժամանակները Ռուսաստանի ազգերից ոչ մէկի համար առանձնացում այս կամ այն ձևով՝ չէր պահանջում: Վերջին «միացուցիչ» կոչւած համագումարում մեր լեհացի ընկերները, 30 հազար կազմակերպւած բանւոր ունեցող և այդ բանւորների անունից խօսող լեհացի սօցիալ-դէմօկրատները առաջարկեցին մտցնել մեր ծրագրի մէջ աւտօնօմիայի պահանջը Լեհաստանի համար: Եւ համագումարը, ծանօթ լինելով

այն մօտիւններին, որ զրգում են մեր լեհ ընկերներին դնել այդ պահանջը, յարգելով այդ մօտիւնները, որպէս սօցիալ-դէմօկրատական մօտիւններ և ճանաչելով լեհացիների հնքնորոշման իրաւունքը, ընդունեց այդ առաջարկը: Սօցիալ-դէմօկրատիայի առաջ կեանքը, քաղաքական նոր սիտուացիան դրել էր մի դիլեմմա—կամ ընդունել աւտօնօմիայի պահանջ Լեհաստանի համար, կամ թողնել, որ ասպարէզին տիրանայ լեհական P. P. S. կէս սօցիալիստական, կէս նացիօնալիստական կուսակցութիւնը*), որ ֆէդէրացիա է պահանջում Լեհաստանի համար առանձին հիմնադիր ժողովով»:

Ահա թէ որտեղ է շուներ թաղւած: Սօցիալ-դէմօկրատիան, յիշաւի, հանդէս է գալիս, իբրև մի ողբալի ֆիլիզեր, որը պտոյտ է գալիս այս կամ այն կողմը, ոչ միայն՝ նայած մի երկրի պատմական օբեկտիւ պայմաններին, այլ և նայած այն հանգամանքին՝ թէ ի՞նչ կուսակցութիւններ կան հրապարակի վրայ, ուր միջավայրում և ի՞նչ գաւառանքներով... Ֆէդէրացիայի և ցենտրալիզմի հարցը ս. դ.-ների մօտ՝ ոչ միայն «պատմական տեխնիկայի» հարց է, այլ և զուտ կուսակցական տեխնիկայի...

«Եթէ,—շարունակում է պ. Շ.—Լեհաստանի աւտօնօմիայի պահանջը զրկէր մի երկու երեք տարի առաջ, նա կարող էր յայտարարել սօցիալ-դէմօկրատիայի կողմից որպէս վնասակար, որպէս բուրժուական պահանջ» (եր. 59)... Բայց քանի որ այսօր «փոխել է քաղաքական սիտուացիան», կամ պարզ առելով՝ քանի որ հրապարակ է եկել սարսափելի դիլեմման, P. P. S.-ը և նրա ֆէդէրացիայի պահանջը—այժմ մոգական գաւազանի մի հարւածով

*) Նօտադիրը մերն է:

«բուրժուազական, ֆնաստիկար պահանջը» դառնում է սօցիալ-դեմոկրատական մի պահանջ...

Նոյն ս.-դ.-ական տրամաբանութեամբ չէ՞նք կարող արդեօք ասել:

«Երեք տարի սրանից առաջ կովկասահայ սօցիալ-դեմոկրատիան ընդունում էր ֆեդերացիայի ու աւտոնոմիայի սկզբունքը, իբրև ղուտ ս.-դ.-ական սկզբունք: Բայց ասպարէզ եկաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը նոյն ֆեդերացիայի պահանջով. սօց.-դեմոկրատները այնուհետեւ «տակտ ու իմաստութիւն» ունեցան յարմարելու «նոր քաղաքական սիտուացիային» և Դաշնակցութիւնը վարկաբեկելու համար, նրա դէմ մաքառելու համար՝ հռչակեցին ֆեդերացիան, որպէս բուրժուական-նացիօնալիստական մի պահանջ»:

Ահա մի տխուր եզրակացութիւն, որ հետևում է հայ ս.-դ.-ների վերջին երեք տարում բռնած ընթացքից և նրանց անգիտակից խոստովանութիւնից: Կուսակցական ֆիւլգերութիւնը, որ ասում է ամեն սկզբունք, որ հետամուտ է միայն ժամանակաւոր հմայքի ու աջողութեան — սիրում է միշտ лавировать, մերթ փոխ առնելով հակառակորդի լօգունքները, մերթ յօրինելով հակամարտ լօգունքներ...

* *

Ազգերի և Ծայրերի աւտոնոմիայի հարցը վերջին տարիներս է միայն սկսել արծարծել Ռուսաստանի սօցիալիստական և առհասարակ յիդափոխական գրականութեան մէջ: Երկու ուժեղ կուսակցութիւններ — սօցիալ-դեմոկրատիան և սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը — ներկայացնում են այդ կարգինալ հարցում միանգամայն հակառակ տեսակէտներ: Առաջինը պաշտպան է կենտրոնացման կամ ցենտրալիզմի, երկրորդը՝ ապակենտրոնաց-

ման կամ ֆեդերալիզմի: Սօցիալ-դեմոկրատիան կենտրոնացում է պահանջում՝ և ապագայ պետութեան համար, և՛ իր, կուսակցութեան ներքին կազմակերպութեան խնդիրներում: Կենտրոնացման փաստաբանութիւնը առաջ տարաւ մի շարք յօդաձևերում՝ այդ կուսակցութեան նախկին կենտրոնական օրգանը՝ «Իսկրան», որի ղեկավարները սոցդրած էին ամենախիստ կենտրոնական ձգտումներով և աջողեցին իրենց կնիքը դնել ամբողջ Ռուսաստանի սօցիալ-դեմոկրատիայի վրայ: Լուրջ՝ օբեկտիւ ուսումնասիրութիւններ չէին այդ յօդաձևերը, այլ պօլեմիկական թեթեւ գրածքներ, ուղղած մերթ սօց.-յեղափոխականների դէմ, մերթ լեհական սօց. կուսակցութեան, մերթ հրէական «Բունդի» դէմ, մերթ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու վրացական ֆեդերալիստների դէմ:

Մերժելով՝ աւտոնոմիայի ու ֆեդերացիայի ձևերը, սօցիալ-դեմոկրատիան յայտարարում էր միևնոյն ժամանակ, ամեն քայլափոխում, որ ազգերի իրաւունքները անբռնաբարելի են, որ նրանք իրաւունք ունեն ինքնորոշյալ կերպով տնօրինելու իրենց հաւաքական ճակատագիրը, յայտարարում են, մի խօսքով, ծանօթ սկզբունքը, որ թարգմանւում է «ազգային ինքնորոշում» բառերով:

Ինքն ըստ ինքեան համակրելի և անհրաժեշտ մի բանաձև, որ հռչակում են և բոլոր ուրիշ սօցիալիստական կուսակցութիւնները: Բայց նախ՝ ս.-դ.-ները տրամադիր չէին և մինչև օրս էլ տրամադիր չեն լցնելու այդ բանաձևը որևէ կօնկրետ բովանդակութեամբ, և երկրորդ՝ նրանք յայտարարում էին «ազգային ինքնորոշման» գաղափարի հետ, միևնոյն օրգանում այնպիսի մտքեր, որոնք բոլորովին մթնոցնում էին ու վարկաբեկում այդ ինքնին համակրելի և ընդունելի գաղափարը:

Ֆեդերալիստների դէմ մղած իր պայքարի մէջ, ինչ-

պէս և ներքին կազմակերպական խնդիրներում, այլազգի-
ներին վերաբերմամբ բռնած ընթացքի մէջ՝ ուստական սո-
ցիալ-դեմոկրատիան շատ դէպքերում ցոյց տւեց, որ ան-
ընդունակ է յարգելու իր առաջադրած լոզունգները, «ազ-
գային» ինքնորոշումը, ուրիշ ազգերի, նոյն իսկ պրօլետա-
րական կազմակերպութիւնների, աւտօնօմ զգացմունքները:

Բուրժուա, նացիօնալիստ, բէակցիօնէր հռչակեց և
II. II. C.-ին, և՛ սօցիալիստ լեղափոխականներին և՛ նոյն-
իսկ սօց.-դ.-ական «Բուլնգին» և՛ վրացի ֆէդէրալիստնե-
րին... իսկ «Դաշնակցութիւնը» հօ ամենասե Բէակցիայի ու
նացիօնալիզմի մարմնացումն էր — այդպէս էին ներկայաց-
րել նրան հայկական նորընծաները:

Ով որ համարձակուով էր մի քայլ անել ազգային
ինքնորոշման ուղղութեամբ, ով որ ուղղով էր կօնկրեա,
շօշափելի ձևով պաշտպանել այդ «ինքնորոշումը» քաղա-
քական կամ զուտ կազմակերպական հողի վրայ — ենթարկ-
ւում էր անմիջապէս բանադրանքի, հրատարակւում էր
բուրժուա, մանր բուրժուա, նացիօնալիստ, յետագէմ:

Բաւական է միայն կարգալ Искра-ի անվերջ ու թու-
նոտ բանակութիւնը հրէական «Բուլնգ»-ի հետ, որը թէև ս.-դ.,
բայց չի հաշուում ուստ ս.-դ.-ների կենտրօնական հա-
կումների հետ և ձգտում է որոշ աւտօնօմիայի՝ կազմա-
կերպական ու ազգային-կուլտուրական հողի վրայ:

Հակառակորդութեան այդ տղեղ ու երեխայական ձևե-
րը այսօր հարազատութեամբ իւրացրել են կովկասեան հայ
ու վրացի սօցիալ-դեմոկրատները, որոնք, զժբախտաբար,
իրենց ուսուցիչների արատներին աւելացնում են և մի ու-
րիշ խոշոր միջոց — տգիտութեան արատը:

Պրօլետարիատի գործը չէ, ասում էր «Искра»-ն,
քարոզել ֆէդէրալիզմ ու ազգային ինքնավարութիւն, պրօ-
լետարիատի գործը չէ առաջադրել այդ տեսակ պահանջ-

ներ, որոնք անխուսափելի կերպով առաջ կը բերեն պա-
հանջ՝ ստեղծելու ինքնավար դասակարգային պետութիւն»:

«Մենք միշտ և անպայման պէտք է ձգտենք բոլոր ազ-
գերի պրօլետարիատների ամենասերտ միութեան (այդպէս
էին մտածում և գերմանացի սօցիալ-դեմոկրատները: Մ. Յ.).
բայց միայն առանձին, բացառիկ դէպքերում մենք
կարող ենք առաջադրել, եռանդով պաշտպանել այնպիսի
պահանջներ, որոնք հակած են ստեղծելու նոր դասա-
կարգային պետութիւն, կամ թէ փոխարինելու պետու-
թեան լիակատար քաղաքական միութիւնը՝ աւելի թոյլ,
դաշնակցական միութեամբ»):

Միայլ յօդուածում, «Революционный национализм и
социаль-демократия» խորագրով, սօց.-դեմոկրատիայի ձեռն-
հաս օրգանը, որ ամենաժանրակշիռ սօցիօլօգիական խըն-
դիրների մէջ դեկավարւում էր լոկ «կուսակցական տեխ-
նիկայով» — խօսում էր «կապիտալիստական էւօլիւցիայի
ընդհանուր տենդենցիաների» **) մասին:

Ֆէդէրատիւ (դաշնակցական) հասարակապետութիւ-
նը կարող է, ի հարկէ, որոշ պայմաններում, լինել յար-
մարագոյն ձևը այս կամ այն պրօլետարիատի համար, և
ամենից աւելի իրադործելի ձևը քաղաքական-ռամկավա-
րութեան: Մակայն կապիտալիստական էւօլիւցիայի ընդ-
հանուր տենդենցիաները այնպէս են, որ այդ տեսակ կօն-
կրեա պայմանները կեանքի մէջ լինում են աւելի շուտ
իրր բացառութիւն, քան թէ իբրեւ ընդհանուր օրէնք...

Պէտք է լինել մետաֆիզիկ-իդէալիստ քաղաքական
մտածողութեամբ և բուրժուա-նացիօնալիստ սօցիալական

*) Искра, 1903 թ, յուլիս 15):

**) «Իսկրայական» ոչ միայն մտքերը, այլ և ֆրազներն ու
բառերն են նոյնութեամբ իւրացրել ինքնուրոյնութիւնից միան-
դամայն զուրկ հայ սօցիալ-դեմոկրատները: Մ. Յ.

հոգեբանութեամբ, որպէս զի մի յեղափոխական կուսակցութեան քաղաքական պարտաւորութիւնները որոշելու հարցում մէկնել «Ֆէդէրատիւ սկզբունքից», ենթարկելով նրան պրօլետարիատի դասակարգային շահերը... Այդ շահերի տեսակէտից մեզ հարկաւոր է լինում երբեմն և հարկաւոր կը լինի ապագայում ևս, ցոյց տալ պրօլետարիատին, որ այսպէս անւանւած «ազգայնական» շահերը, որոնց անունով հրաւիրում են նրան ձգտել բաժանման կամ ֆէդերացիայի, ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ ազգային բուրժուազիայի շահեր *)...

Մի այլ համարում (№ 72, 1904 թ.), խօսելով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից բաժանւած սօցիալ-դեմօկրատներին մի խմբակի մասին, ս.-դ.-ական կենտր. օրգանը սեպտեմբերի 15-ին «Չախճախում» բառերի սովորական տարափի տակ՝ և՛ յիշեալ կազմակերպութիւնը, և՛ նրանից բաժանւած բեկորին և՛ հրէական «Բունդին» — սարսափելի են ռուս ս.-դ.-ների պապական բանադրանքները մանաւանդ այդ վերջինի հասցէին — շեշտում է ս.-դ.-ական ծրագրի կէտերը՝ շրջանային ինքնավարութիւն, լեզուների հաւասարութիւն, ազգային ինքնորոշում, և աւելացնում է.

«Այդ բոլորից յետոյ գոռալ դարձեալ ֆէդերացիայի մասին՝ կը նշանակէ ցոյց տալ ինքզինքը, որպէս անուղղելի նացիօնալիստ»...

Այսպիսի տարտամ, երկդիմի, խորհրդաւոր յայտարարութիւններով են լուծում ռուս սօց.-դեմօկրատները ազգային հարցը: Այն ժամանակ, երբ օրթօդօքս կառուցելու ասելով՝ «ազգային անկախութիւնը **») նոյնքան անհրա-

*) «Искра», 15 մայիս, 1904 թ.

**) «Անկախութիւն» չի նշանակում անպատճառ «անջատում»: «Անկախութիւնը» կարող է իրականանալ և ֆէդերատիւ աւտօնօմ կազմի մէջ: Մ. Յ.

ժեշտ է պրօլետարիատի նօրմալ ու բազմակողմանի զարգացման համար, որքան ընդհանուր ընտրողական իրաւունքը, մամուլը՝ ու խօսքի ազատութիւնը», — ռուս ս.-դ.-ների յայտարարութեամբ՝ ազգային ինքնավարութեան ու ֆէդերացիայի պահանջները հանդիսանում են, իբրեւ արտայայտութիւն միմիայն ազգային բուրժուազիայի շահերի... Սըխալ չէ նկատւած, որ դօգմայականութիւնը այնքան աւելի ուժեղ է, որքան աւելի յետամնաց են ժողովուրդները: Ռուսական սօց.-դեմօկրատիան ուղղում է յարասե կերպով միացնել իր ծոցում կայսրութեան բոլոր սօցիալիստական կուսակցութիւնները և կենտրօնական մի ժարմինի միջոցով ղեկավարել պրօլետարական շարժումները ոչ միայն բուն Ռուսաստանում, այլ և հեռաւոր ծայրագաւառներում, ուր այնքան տարբեր են աշխարհագրական, արդիւնաբերական, ցեղագրական և կուլտուրական պայմանները: Անշուշտ — մի ուսուցիչ, անիրագործելի մի երազ: Զարմանալի չէ, որ այդ կուսակցութեան մէջ, նոյն իսկ իր ներկայ սահմանափակ վիճակում (նա ամփոփում է կայսրութեան սօցիալիստական ուժերի միայն մի փոքրիկ մասը) միշտ անպակաս են երկպառակութիւնները, որ նրա հասցէին հնչում է յաճախ շօվինիզմի մեղադրանքը, որ նոյն իսկ հարազատ, ուղղափառ հրէայ բունդիստները — բոլորն էլ մոլեռանդ մարքսիստ ու սօցիալ-դեմօկրատ — տեսնելով յաճախ իրենց ազգայնական իրաւունքները խախտւած գերիշխող ազգի ս.-դ.-ական առաջնորդների կողմից՝ իրենց օրգաններում որակեցին այդ վերջիններին ամենաժանր մակդիրներով — «ասսիմիլատօր» (ձուլող), «ռուսարար» և այլն...

*
**

Ֆէդերալիստական տեսակետի կողմնակից է ռուս Սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը (ս.-դ.-ները): «Մենք գրում ենք մեր դրօշակի վրայ ազգութիւնների

լիակատար եւ անպայման իրաւունք՝ իրենց վիճակը տնօրինելու: Մենք պաշտպանում ենք ղաշնակցական (ֆէդէրատիւ) կազմը, տեղական ամենալայն ինքնավարութիւնը, ժողովուրդների կոլտուրական ինքնուրոյնութիւնը»: Այդպէս էր յայտարարում 1903 թւին այդ կուսակցութիւնը իր կենտրոնական օրգանի միջոցով*): Այդ միաբեր արծարծւած է նոյն թերթի մէջ բազմաթիւ յօդւածներում:

Նոյն օրգանի 1904 թւի № 43-ում կարդում ենք... «Ազգերի ֆէդէրատիւ յարաբերութիւնները, ապահովելով իւրաքանչիւր ազգի հոգևոր կոլտուրայի ազատ զարգացումը՝ ոչ միայն պատնէշ չեն կանգնում սօցիալիստական իդէալի ճանապարհին, այլ, ընդհակառակը, մօտեցնում են մեզ նրանց, ստեղծելով այնպիսի պայմաններ, որոնց մէջ մի կողմից՝ վերանում է թշնամական, զրգուիչ շփումը, միւս կողմից կատարեալ հնարաւորութիւն է տրւում ամեն մի ազգութեան՝ իր միջոցներով և իր բարեհայեցողութեամբ զարգացնելու իր հոգևոր ու նիւթական ուժերը: Եթէ սօցիալիստական վարդապետութիւնը ձգտում է ապահովել ամեն մի անհատի ազատ ճանապարհը՝ աճեցնելու իր բոլոր ուժերը—ապա ոչ արդար կը լինի և ոչ էլ խելացի՝ ճնշել այդ աճումը ամբողջ ազգերի համար: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր առանձնայատկութիւններն ունի, որոնց զարգացումը կարող է մի պիւլս լինել ամբողջ մարդկութեան համար, գուցէ և մի աւանդ՝ համամարդկային քաղաքակրթութեան գանձարանի մէջ... Մենք երջանիկ կը լինէինք՝ ապրել մինչև այն օրը, երբ բոլոր ազգերը, սեփական ցանկութեամբ յարած համառուսական ֆէդէրատիւ կազմին, կը սկսեն ինքնուրոյն կերպով վերաշինել իրենց ներքին կեանքը, համաձայն այն սօցիալիստական իդէալներին, որոնցով տոգորւած են այդ ազգերի առաջաւորչարքերը»...

*) Революционная Россия 1903 № 13.

Սօցիալիստ-յեղափոխականները ուրիշ լուծում չէին կարող բերել ազգային հարցին, իբրև հաւատարիմ յետնորդներ «Նարոդնայա Վոլիա»-ի, որը յայտարարում էր դրականապէս, որ նա բոլոր ժողովուրդների իրաւունքն է համարում՝ սեփական ցանկութեամբ բաժանել ռուս ժողովրդից կամ թէ մնալ նրա հետ իբրև զաշնակից: Եւ, անտարակոյս, շնորհիւ այդ խելացի, ազգային ծրագրի՝ սօցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը հետզհետէ աւելի և աւելի համակրութիւն կը փոխէ Ռուսաստանի հալատակ ազգութիւնների մէջ:

* * *

Սօցիալիստ-յեղափոխականների ծրագրի ու տակտիկայի հետ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրն ու տակտիկան ունին շատ նման, ընդհանուր կէտեր: Մենք մի քանիսն արդէն արձանագրեցինք ներկայ գրւածքի նախընթաց էջերում: Նման են երկուսի տեսակէտները և ազգային հարցում, ռուս կայսրութեան ապագայ վերաշինութեան հարցում:

Բայց սօցիալիստ-յեղափոխականներից չէ, որ «Դաշնակցութիւնը» փոխառել է աւտօնօմիայի ու ֆէդէրացիայի գաղափարը: Այդպէս պնդում են երբեմն մեր հակառակորդ ս.-դ.-ները, որոնցից սովոր ենք լսել, առանց զարմանալու, ամեն տեսակ անտեղութիւն, առանց զարմանալու քանի որ նրանք առհասարակ ցոյց են տալիս կատարեալ անժանօթութիւն Դաշնակցութեան ծրագրի ու գրականութեան հետ: Դեռ տաս տարի սրանից առաջ «Դրօշակը» տալիս էր, ի պատասխան Ներսիսյանի թիւրքիային, յօդւածներ, ուր պարզում էր Դաշնակցութեան տեսակէտը Տաճկաստանի ապագայ կազմակերպութեան վերաբերմամբ և արծարծում էր ֆէդէրալիզմի գաղափարը: Նոյն տեսակէտի վրայ ծան-

բացել ենք միշտ՝ թիւրք յեղափոխականների հետ տարիների ընթացքում ունեցած մեր բանակցութիւնների միջոցին, յայտարարել ենք միշտ, որ հայ ժողովուրդը, հայկական նահանգները պիտի կազմեն ընդհանուր Տաճկաստանի մի անբաժան մասը, կապած ազատ, ֆէդէրատիւ կապերով ամբողջութեան հետ, որ հայկական տերրիտորիայի վրայ ապրող մահմեդական տարրերը ևս՝ բարենորոգւած Հայաստանում պիտի վայելեն կատարեալ իրաւահաւասարութիւն ու ցեղական ինքնօրինութիւն. մենք ձգտել ենք հաստատել թիւրքիոյ բազմազան տարրերի միջև քաղաքական-յեղափոխական հողի վրայ նոյն ազատ դաշնակցութիւնը և նոյն համերաշխ գործակցութիւնը, որ կայ այսօր Աւստրիայի ժողովուրդների մէջ, սօցիալիստական հողի վրայ:

Ֆէդէրացիայի սկզբունքը ևս մտել է Կովկասեան նախագծի մէջ տաճկահայկական մեր գործունէութիւնից: Չը դիտեմ, հայ ս.-դ.-ները Տաճկաստանում ևս մեր պահանջը ֆէդէրացիայի մասին կը հռչակեն «բուրժուական»: Յամենայն դէպս, ֆէդէրացիայից դուրս՝ մեզ ուրիշ ելք չէր մնում այդ սարսափելի Բաբելոնում. հայ յեղափոխականներին երբէք չէր ժպտում կենտրոնական Տաճկաստանը, որքան էլ օժտէին նրան ռամկավարական ատրիբուտներով...

Ֆէդէրալիստ՝ Տաճկաստանում, ֆէդէրալիստ 15 տարուց ի վեր հէնց իր կազմակերպութեան սխաւեմով, հէնց իր անունով՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ռուսաստանի ապագայ կազմի համար ևս յայտարարեց, իբրև միակ նպատակայարմար ձևը—ֆէդէրալիզմ: Դաշնակցութիւնը երբէք տնջատական ձգտումներ չի ունեցել,—ոչ էլ Կովկասահայ ժողովուրդը:

Անդրկովկասը—անկախ իր բոլոր ներքին խնդիրներում (վարչական, տնտեսական և այլն), ունենալով իր կենտրոնական պարլամենտը, պիտի կազմէ ազատ Ռուսաստանի

տանի անբաժան, դաշնակից մասը, կապւած Ռուսաստանի հետ ընդհանուր պետական ինքնապաշտպանութեան, դրամական սխաւեմի, ընդհանուր քաղաքականութեան ու այլ մի քանի խնդիրներում. նա պիտի ղրկէ իր ներկայացուցիչները—ընտրւած ընդհանուր, հաւասար ուղղակի և զաղանի ձայնաւորութեամբ—Ռուսաստանի ընդհանուր պարլամենտը:

Ահա այս յօդւածի մէջ է հակիրճ ամփոփւած ֆէդէրալիզմի սկզբունքը:

Եւ զանազան ազգութիւնները Անդրկովկասում պիտի ունենան իրենց ուրոյն, կուլտուրական կեանքը, պիտի կազմեն մի-մի աւաւոնում (ոչ տերրիտորիալ, այլ զուտ ազգային-կուլտուրական) ամբողջութիւններ: Այդ ձևով միայն հնարաւոր է իւրաքանչիւր ազգի և ամբողջ երկրի անսայթաք առաջադիմութիւնն ու բարգաւաճումը:

Կրկնում ենք, աններելի թեթեամտութիւն է՝ լուծել ազգայնական բարդ խնդիրները թէօրիական սիմպլիստ ֆրագներով՝ թէ «բոլոր ազգերը հաւասար են», թէ «նրբանք ունին «ինքնորոշման իրաւունք», (այն էլ՝ ընդհանրապէս—այո, ժամանաւորապէս՝ ոչ), թէ «սօցիալիզմը կը վերացնէ ամեն ճնշման հետ և ազգայնական ճնշումը», թէ ազգային գիտակցութիւնը բուրժուա-իդէօլոգիաների հնարած «ֆէտիշ» է և այլն: Յիշենք մի անգամ ևս, մեր տնտեսութեան վերջաբանում, Աւստրիայի օրինակը: Ի՞նչ զարհուրելի քաօս պիտի ստեղծէր ազգային կռիւների այդ կլասիկ երկրում, նոյն իսկ սօցիալիստական շարժման մէջ, եթէ աւստրիական այլ և այլ ազգերի սօցիալիստները օր առաջ չը կազմակերպէին ազգայնօրէն, աւաւոնում կերպով և չը կապէին իրար հետ դաշնակցական, ֆէդէրատիւ կապերով... Ի՞նչ կատաղի կռիւներ կը տեսնէինք նոյն իսկ սօցիալիստական շարքերում, եթէ աւստրիական սօ-

ցիալ-գեմօկրատիան հետևէր ռուսական սօց.-դեմօկրատիա-
յի ցենտրալիստական մեթօդին և ծրագրէր ապագայ Աւստ-
րիան, իբրև կենտրոնական մի պետութիւն, ուր անխու-
սափելիօրէն պիտի առաջ գային նոյն ցաւալի միջադէպերն
ու ընդհարումները, որոնք տեղի ունին լեհ-գերմանական
յարաբերութիւնների մէջ, սահմանադրական Գերմանիայում:

Սակայն, աւստրիական սօցիալիստները քաղաքական
օրինակելի տակտ ունեցան՝ կանխելու ազգային վէճից ծա-
ղելիք վտանգաւոր հետևանքները և Բրիւննի կօնգրէսում
1899-ին տւին բաւարար լուծումը ազգային հարցին, հետե-
ւեալ բանաձևով:

1) Աւստրիան պիտի դառնայ դաշնակցական (ֆէդե-
րատիւ) ռամկավարական պետութիւն:

2) Պատմական արքունի երկրները (Kronländer) պի-
տի փոխարինւին ազգային աւտօնօմ տերրիտօրիաներով,
ըստ կարելոյն ճիշտ յարմարեցրած լեզուների սահման-
ներին: Այդ տերրիտօրիաների (հողերի, վայրերի) օրէնսդ-
րութիւնն ու կառավարութիւնը (ադմինիստրացիան) պի-
տի գտնւին ազգային պարլամենտների ձեռքում, որոնք
կրնորւին ընդհանուր, ուղղակի և հաւասար ձայնատու-
թեամբ:

3) Միևնոյն ազգութեան պատկանող բոլոր հողերը
կազմում են միասին սերտ ազգային դաշնակցութիւն,
որը միանգամայն աւտօնօմ, ինքնուրոյն կերպով կառա-
վարում է իր ազգային գործերը:

4) Ազգային փոքրամասնութեան իրաւունքները պէտք
է ապահովին համապետական պարլամենտի յատուկ կար-
գադրութեամբ:

5) Կօնգրէսը չի ճանաչում ոչ մի ազգային առանձ-
նաշնորհում, ուստի և մերժում է համապետական լեզու
պահանջը: Համապետական պարլամենտը կորոշէ, արդեօք

անհրաժեշտ կը լինի մէկ լեզու միջազգային յարաբերու-
թիւնների համար, պետութեան սահմաններում»:

Յետագայում «ազգային աւտօնօմ տերրիտօրիաներ»
արտայայտութիւնը փոխարինւեց «ազգայնօրէն սահմա-
նագծւած ինքնավար մարմիններ» բառերով (national
abgegrenzte Selbstverwaltungskörper): Այդ պատմական
վիճաբանութիւնների ընթացքում բոլոր ազգային սօցիա-
լիստական ֆրակցիաների մէջ խօսում էր առողջ հայրե-
նասիրութիւնը, շեշտում էր ազգային ինքնագիտակցու-
թիւնը, — «բուրժուա իդէօլօգների այդ ֆէտիշը»: Յայտնի
լեհ սօցիալիստ պարագլուխ Դաշինսկի յայտարարում էր,
որ իւրաքանչիւր ազգութիւն, որը ուզում է պաշտպանել
ամբողջ պետութեան մէջ ցիր-ցան եղած փոքրամասնու-
թիւնը, պէտք է նախ և առաջ իր սեփական տունն ու-
նենայ որոշ հողի, տերրիտօրիայի վրայ:

Այդպէս են մտածում Աւստրիայի մէջ և ուրիշ բազ-
մաթիւ ազգերի սօցիալիստները — չեխ, գերմանացի, ռու-
սին, ռումէն, իտալացի և այլն: Չը կայ այնտեղ անգոյն
ու ծանծաղ ապագայնութիւնը, — բոլորն էլ ամենաշերմ
կերպով նախանձախնդիր են իրենց ուրոյն ազգայնական
կուլտուրայի առաջադիմութեան:

«Կրակօվը լեհ սօցիալիստի համար, ասում է Լ. Վա-
սիլեւսկի*), անհամեմատ աւելի մեծ ինտերես է ներ-
կայացնում այն բոլորը, ինչ որ կատարւում է լեհական
նախկին թագաւորութեան հարևան արդիւնաշահ վայ-
րերում ու Վարշաւայում, քան թէ ամբողջ չեխական
շարժումը, միացած սլովինականի ու իտալականի հետ»:

*) Տես նրա յօդւածը «Национальный вопрос и австрийские со-
циалисты» խորագրով, Русское Богатство սեպտեմբեր 1906 թ. Այդ-
տեղ շատ ուշագրաւ փաստեր են բերւած աւստր. սօցիալիստների
միջազգային յարաբերութիւններից:

Նոյնպէս և, ասում է նա, «Կրեւում ու Եկատերինօսլաւում տեղի ունեցող անցքերը աւելի են ալեկոծում Լեմբերգի ուսին (մալօրօս) սօցիալ-դեմօկրատին, քան թէ բանւորական կեանքի՝ ամենախոշոր անցքերը աւստրիական Շտիրիայի կամ Կարինտիայի»:

Տարրական հոգեբանութեան փաստեր են դրանք, որոնց մերժել կարող են միայն ֆրագների ստրուկ՝ թերուսները: Լաւ, թէ վատ-այդպէս է իրականութիւնը:

Կարծում ենք, որ նոյնը կը զգան դիցուք Տաճկահայաստանի ու Պարսկահայաստանի վերաբերմամբ՝ և կովկասահայ աշխատաւոր դասակարգերն ու սօցիալիստները, եթէ միայն այդ վերջինները բռնազբօսիկ դաւանանքներով չը խեղաթիւրեն իրենց զգացումները:

Կարգացէք Ռուսաստանի լեհ սօցիալիստ կուսակցութեան (P. P. S.) կենտրոնական մարմնի այս ուշադրաւ յայտարարութիւնը, իր մի ծրագրային տեսութեան մէջ, հրատարակած 1895—1899 (Ֆրանսերէն լեզուով*):

«Ռուսական, աւստրիական և պրուսական Լեհաստանը ունին իւրաքանչիւրը իր սօցիալիստ կազմակերպութիւնը: Բայց այդ երեք կազմակերպութիւնները, չը նայած քաղաքական պայմանների տարբերութեան, որ պահանջում է մասամբ աւտօնօմ գործունէութիւն, միացած են թէ ընդհանուր նպատակով—լեհական հանրապետութիւն, ռամկավար ու սօցիալիստ — և թէ ընդհանուր տակտիկայով, որը ամեն տեղ նոյն էական ձգտումն ունի՝ ռամկավարացնել Լեհաստանը, նւաճել քաղաքական հաստատութիւնները: Ուստի և էապէս նրանք կազմում են մէկ ամբողջական լեհ սօցիալիստ կուսակցութիւն, և որքան աւելի է շարժումը զարգանում, այնքան աւելի է կարիք

զգացում հաստատելու միշտ աւելի ու աւելի սերտ կապ՝ ընդհանուր գործողութեան համար: Ռուսական Լեհաստանի սօցիալիստ կուսակցութիւնը իր ուժերի համեմատ նիւթապէս աջակցել է սահմանի միւս կողմը գտնուող եղբայրներին՝ Աւստրիայի ու Պրուսիայի ընտրութիւնների ժամանակ, աջակցել է նիւթապէս և Կրակովի հայրենակիցներին՝ հիմնելու համար Naprzod (Յառաջ) օրաթերթը: Լեհաստանի երեք հատաձևերի պատգամաւորները կազմում են միջազգային սօցիալիստական կօնգրէսներում՝ մէկ անբաժանելի պատգամաւորութիւն»:

Եւ այդ պատգամաւորութեան մէջ է մտնում նոյն P. P. S.-ը, ռուսական Լեհաստանի ամենաուժեղ սօց. կուսակցութիւնը, որի հասցէին Ռուսաստանի ս.-դ.-ները, սկսած նախկին Пекра-ի մարդկանցից մինչև մեր Կովկասեան աշակերտները՝ սիրում են շարտել «կիսաբուրժուա» ու «նացիօնալիստ» մակդիրները:

Ջերմ սօցիալիստներ և նոյնքան ջերմ հայրենասէրներ՝ Լեհաստանի երեք մասերի P. P. S.- ձգտում է ազգային անկախութեան, լեհական անկախ ռամկավարական հանրապետութեան. բայց առ այժմ աշխատում է իրադրժել ինչ որ հնարաւոր է—ազգային կատարեալ աւտօնօմիա՝ ֆէդէրատիւ կարգերի մէջ:

Ազգային աւտօնօմիայի պահանջ դնում են և այն ցեղազրական միութիւնները, որոնք չունին որոշ տերրիտորիա, չունին հայրենիք: Նրանց պահանջածը զուտ կուլտուրական-ազգային աւտօնօմիա է, էքս-տերրիտորիալ (արտահոգային) ինքնօրինութիւն:

Աւտօնօմիայի այդ վերջին ձևը ևս մշակած է նոյն Աւստրիայում, ուր լոյս են տեսել ամենալուրջ սօցիօլ-դիական ուսումնասիրութիւնները ազգային խճճած հարցի մասին: Շարինզսը (Մինօպիլիուս) մի քանի տարուց

*) Bulletin officiel du Parti Socialiste Polonais.

ի վեր եռանդով արծարծում է կուլտուրական աւտոնոմիայի գաղափարը իր գրածքների մէջ, որոնցից ամենատարածւածներն են՝ 1. Staat und Nation և 2. Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat.

Այդ գաղափարը առհասարակ նպատակայարմար է կիրառել այն երկրներում, ուր մի քանի ազգեր ապրում են հիւսւած, խառն ի խուռ որոշ տերրիտորիայի վրայ. նա խիստ նպատակայարմար է մանաւանդ հրէական ազգաբնակչութեան համար, որը ապրում է թէ Աւստրիայում և թէ Ռուսաստանում՝ ցան ու ցրիւ ուրիշ ազգերի մէջ։ Զարմանալի չէ, որ հրէաների մէջ մեծ համակրութիւն է գտել Շարինգերի թէօրիան։ Ազգային-կուլտուրական կամ էքս-տերրիտորիալ աւտոնոմիայի ձեւը նպատակայարմար է և Անգլիոյ վասի համար, որ իր այլազան, խառնիճաղանձ ազգաբնակչական կազմով ներկայացնում է մի երկրորդ Մակեդոնիա։

Հարկաւոր է պետական այնպիսի մի օրգանիզմ, ուր ամեն մի ազգ ինքնապիտի վարէր իր սեփական, ներքին գործերը, իր հոգևոր-կուլտուրական ֆունկցիաները և ուր բոլոր ազգերը համերաշխ տանէին ընդհանուր գործերը։ Իսկ «հոգևոր կուլտուրական ֆունկցիաներ» ասելով, հասկանում ենք նախ և առաջ ժողովրդական կրթութեան, լուսաւորութեան գործը, ապա և այն ամենը, ինչ որ կապւած է մայրենի լեզուի մշակման, գիտութիւնների, պատմութեան, գրականութեան, գեղարւեստի հետ և այլն։

Ֆէդերալիստների ծրագրած կարգերի մէջ, իւրաքանչիւր ազգ (գիցուք մեզ մօտ, Անգլիոյ վասում), ինքնորոշման ֆօրմուլայի համեմատ, պիտի ունենայ անխախտելի իրաւունք՝ պահպանելու և զարգացնելու իր ազգայնութիւնը, լեզուն, զարուկները, հոգալու իր կրթական, կրօնական ու այլ գործերը։ Թէև ցիր ու ցան ամբողջ ընդար-

ձակ տերրիտորիայի վրայ, ուրիշ ցեղագրական տարրերի մէջ՝ մի ազգի անդամները պիտի կազմեն հոգեպէս, կուլտուրապէս մի անբաժանելի համայնք, որի իւրաքանչիւր անդամը պիտի ունենայ իր իրաւունքներն ու պարտականութիւնները իր սեփական ազգութեան վերաբերմամբ։ Ազգերը ուրեմն պիտի կազմեն ընդհանուր պետական օրգանիզմի մէջ՝ մի մի իրաւական միութիւններ։

Այսպէս է հնչում ազգային-կուլտուրական աւտոնոմիայի լօգունը։

Այդ աւտոնոմիան անհրաժեշտ է նաև տակաւիկայի ու կազմակերպչական տեսակէտից։

Անգոյն, Ֆրագամոյ կօմսայօլիտիզմը — ասւած էր դեռ սրանից երեք տարի առաջ, Դաշնակցութեան մի հրատարակութեան մէջ — անտարբերութիւնը դէպի ազգային-հաւաքական ստացւածքները արգելք են լինում ժողովրդական մեծ զանգւածներին՝ յարելու սօցիալիզմին։ Հասարակութեան յետադէմ տարրերը պատրաստ են միշտ շահագործելու այդ կօմսայօլիտիզմը և ներկայացնելու իրանց՝ իբրև ազգայնութեան միակ հովանաւորներ, նրա ձախառազրի միակ կրողներ։

«Միւս կողմից» սրբան անհրաժեշտ է յայտնւում ազգային ինքնուրոյնութիւնը, նոյն իսկ կազմակերպական խնդիրների մէջ, երբ ինկատի էք առնում պայմանների այլազանութիւնը միևնոյն ուժի մի տակ ապրող երկրներում։ Տարբեր լեզուներ, տարբեր պատմական աւանդութիւններ միանգամայն տարբեր հոգեբանութիւն... Մէկ ամբողջական (einheitlich) տակաւիկ, մէկ կենտրոնական, ամբողջ ուսու կայսրութիւնը ընդգրկող մարմին՝ չի կարող իրագործել և յարատեւել, ինչպէս փաստերն էլ վկայում են արդէն։ Սօցիալիստական կուսակցութիւնները — հայ, վրացի, ռուս և այլն — պէտք է անհրաժեշտաբար գործեն ինք-

նազույց, իւրաքանչիւրը իր ազգային միջավայրում, համաձայն այդ միջավայրի յատուկ պահանջներին, միևնոյն ժամանակ բոլորն էլ կապւած սերտ դաշնակցական կապով: Այդ կերպ միայն կարելի է սահմանել աշխատանքի խելացի ու արգասաւոր բաժանում. այդպէս միայն կարելի է աճեցնել յեղափոխական եռանդն ու կորովը այլ և այլ լծակից երկրների մէջ և ուղղել նրանց զէպի ընդհանուր նպատակակէտը — բիւրօկրատական ռէժիմի ու կապիտալիզմի տապալումը*):

*) Մ. Վարանդեան «Հայրենիքի գաղափարը»: Ժընէվ, 1904, Մայիս.

Ն Ա խ Ա Գ Ի Ծ Ը

VI

Քննադատութիւն աշից

«Զինւորները».— Յանցանք դիսցիպլինի դէմ.— Պառակտման վրտանգը ռուսահայի և տաճկահայի միջև.— Հակայեղափոխական ընթացքը.— Նախագիծը — միանգամայն օրինաւոր.— Դասակարգային կռիւ գաղափարը.— Տաճկաստանում և այստեղ.— Վերջին Ընդհանուր ժողովի որոշումները.— Դաշնակցութիւնը կործանելու միտումներ.— Դաշնակցութեան անհրաժեշտութիւնը հայկական կեանքում:

Գտնք, վերջապէս, այն առարկութիւններին ու մեղադրանքներին, որոնք ուղղուած են Նախագծի դէմ այսպէս կոչւած «աջակողմեան թեկից»: Այստեղ մենք աւելի հակիրճ կը լինենք: Այն մի կարգ զինւորները, որոնք մի քանի ժամանակից ի վեր ամբաստանութիւններ ու նախատիրքներ են տեղում Նախագծի և նրա հետ կապւած ընդարձակ գործունէութեան դէմ, որոնք ուղղուած են ոտքով ձեռքով դուրս պոկել դաշնակցական երիտասարդութիւնը կովկասահայ միջավայրից և ստիպել նրան կենտրոնացնել իր ուշադրութիւնը միմիայն թիւրքաց Հայաստանի վրայ — նրանք գործում են մի ծանր յանցանք կուսակցական դիսցիպլինի դէմ, ապա և ռուսահայ ու թիւրքահայ ժողովրդի դէմ:

Դա յանցանք է դիսցիպլինի դէմ, քանի որ լաւ,

վատ՝ Նախագիծը մշակւած է Խորհրդի կողմից, իսկ Խորհուրդը հանդիսանում է իբրեւ երկրորդ բարձր ինստանցիա Ընդհանուր Ժողովից յետոյ։ Խորհրդի նիստերին սկզբից մինչև վերջ մասնակից էին նաև թիւրքահայ հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ—և նրանք բնաւ չը մտածեցին դժգոհութիւն ու բողոք յայանելու այն հանգամանքի առթիւ որ ռուսահայ զաշնակցականները ուղղում են զբաղւել նաև ռուսահայ ժողովրդի դատով, ոչ նւազ ցաւոտ ու պատասխանատու։

Դա յանցանք է, ասում ենք, նաև թիւրքահայ ժողովրդի գէմ, քանի որ դժգոհ, բողոքաբերու պարոնները իրենց թեթեւամիտ շահատակութիւններով, մեր երիտասարդութեան ամբողջ տնտեսական ու քաղաքական շարժման դէմ գնալով և աջ ու ձախ յոխորտանք ու սպառնալիք շռայլելով՝ անդիտակցաբար պառակտում են ցանում հայ ժողովրդի երկու հատւածների մէջ և դրանով իսկ հարւածում են թիւրքաց Հայաստանի նւիրական դատին։ Բողոքելով կովկասահայի քաղաքական—ազատագրական պայքարի գէմ՝ նրանք այտեղ բացարձակապէս հակայեղափոխական մտքեր են արծարծում և չեն գիտակցում, որ միմիայն Ռուսաստանի յաղթական կռուով է, որ վերջ կը տրւի թիւրքահայերի տառապանքներին, որովհետև ռուսական գիւնադիրութիւնն է այն մեծ, ահարկու ոյժը, որ կապարի պէս ծանրացած է այդ դժբախտ ժողովրդի ճակատագրի վրայ...

Վերջապէս, ինչ է կովկասեան Նախագծի յանցանքը, ինչ նոր ու խորթ բան է նա մտցնում Դաշնակցութեան մէջ, նրա ծրագրային էութեան մէջ։

Նախագիծը հիմնական ծրագրի շարունակութիւնն է, ընդարձակումը և ոչ մի էական տարբերութիւն չըկայ այդ երկու դոկումենտների միջև։

Դասակարգային կռւի տեսակէտը արծարծւած է առաջին ծրագրում ևս. ահա նրա բառացի արտայայտութիւնը.

«Փողատէր-վաշխատու դասը իր ցանցերով պատել է ամբողջ երկիրը և յաճախ ձեռք-ձեռքի տւած կառավարութեան պաշտօնեաներու, ազնականութեան և եկեղեցականներուն հետ, երկաթէ ճանկերով կը քամեն աշխատաւոր ժողովրդին արիւնը։ Իր ունեցած ուժին շնորհիւ կարողացել է իրեն համար փափուկ դիրք մը ստեղծել, կարողացել է ձեռք ձգել զանազան առանձնաշնորհումներ և հարկերու ամբողջ ծանրութիւնը բեռնել խեղճ աշխատաւոր ժողովրդին վրայ։—Փողատէր-վաշխատուն եղել է տարր մը, որուն հետ անխուսափելի կերպով կ'ընդհարւին ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերը. անոր կը դիմէ թէ արգիւնաբերողը և թէ սպառողը, թէ աշխատանքի միջոցներու կարօտ աշխատաւորը և թէ զւարճութիւններու ետեւ ընկած ազնականը։ Անոր կը դիմէ կառավարութիւնն ալ իր ընթացիկ ծախքերը գոցելու և իր պարտքը վճարելու համար։ Ասկէ զատ, անշնորհք թիւրք կառավարութիւնը իր ապուշ պաշտօնեաներով անընդունակ գտնելով մինչև անգամ իր հարկերը հաւաքելու, ստիպւած կը դիմէ փողատէր-վաշխատուններու միջնորդութեան։ Այսպիսով դրամը կը դառնայ այն ուժը, որու առջև գլուխ կը խոնարհեցնեն թէ ճնշւած աշխատաւորը և թէ գոռոզ իշխանաւորը»։

Անցել են շատ տարիներ այդ դիպոցօղը հրատարակելու օրից. արիւնոտ անցքերը որոշ չափով нивелированы են արել դասակարգերի մէջ, հարւածել են նաև հարուստ, ունեւոր տարրերին,—և այնուամենայնիւ, այսօր դասակարգերի անտազօնիզմը բուսականաչափ շեշտւում է թիւրքահայ իրականութեան մէջ։ Թէ «Դրօշակ»-ում և թէ մեր ուրիշ թերթերում պարբերաբար լոյս տեսնող թղթակցութիւնները

երբեմնապէս մերկացնում են, բուսաւորում հայկական դր-
ժութի այդ անծանօթ միացած խորշը, զանգատուում են
աղիոգորմ շեշտերով հայ վաշխառուների, հայ աղաների
շահատակութիւններից, նկարագրում են յաճախ սիրա-
կտրատող տեսարաններ, ուր հայ ցեցերը թիւրք կառա-
վարական պաշտօնեաների, հարկահանների ու գափախեան-
քի առաջն ընկած՝ հողէսու հրեշտակի սկէս գալիս, պլո-
կում են բազմաշարժար հայաստանցուն...

Կարգացէք այս անպաճոյճ տողերը, որ գրում է Էրզ-
րումի մեր թղթակիցը:

«Հրէշային բռնապետութիւնն ամեն տեղ իրեն ընկեր
ունի հասարակական այլանդակած ձևեր: Սուլթան Համի-
դի պետութիւնն ալ իբրև այդպիսին, լիքն է ամեն տեսակ
հասարակական ցեց-տարրերով: Հող են հարուստները, «խա-
նէտաները», վաշխառու դրամատէրներն իրենց շռայլ, ան-
հոգ, ուրախ և անբարոյական կեանքով: Եւ հող են ա-
նոնց քով խեղճերը, «ըրզատները» (բանւոր) արհեստաւոր-
ները, գիւղացիներն իրենց մեռելային տիրութեամբ, բը-
նակած բանտանման խեղճուկ հիւղակներում: Լաց ու քըր-
քիջ, սուգի և պարի եղանակներ, ճոխութիւն և ցնցոտի-
ներ, գորգեր և քուրջեր, համադափներ և սև հաց կը փա-
թեմ իրար մի այնպիսի խառնիճադանճ խմբակցութեամբ,
որ խելագարութեան է հասցնում մտածողին:

Ահա հայ հասարակութիւնը: Ես կը բաժանեմ զայն
երկու գլխաւոր դասակարգի. աշխատողներ եւ պոքրա-
ւորներ:

Դուք ամեն բոլէ կը պատահէք աշխատողներուն. ա-
մեն տեղ անոնք գերմարդկային ուժեր կը թափեն, արիւն
քրտինք կը մանեն, խոշոր քարերու, ժանտ ցեխի, հողի
կողովի տակ, խոնաւ, մութ նկուղներու մէջ, երբեւոր
սանդուխներու վրայ, բացօդեայ սոսկալի ցուրտին մորա-

ձումներուն ենթակայ, ամպանման փոշիի մէջ շնչահեղձ,
ճահճացած ցեխի մէջ խեղդոտած:

«Երկու դասակարգի մէջ տարբերութիւնները խիստ
աչքի կը զարնւեն: Հարուստ դասակարգը նոյնն է, ինչ որ
ամեն տեղ: Նա բոլոր սրտով դէմ է ժողովուրդի գիտակ-
ցութեան զայլուն, անոր զարգացումին, ուսման տարած-
ման և աւելորդ է ըսել, ատելով կատէ յեղափոխութիւնը, որ
անոր աչքի ճիւղ կ'երևի, սոռկալի, զարհուրելի ճիւղ: Եւ
ամեն տեղ այդ պորտաբոյժները մատնիչներ են, յեղափոխու-
թեան դաւաճաններ, բառիս ամենափայտեղ իմաստով:

«Բոլոր գաւառներուն մէջ, ամեն տեղ վերին աստի-
ճանի թշւառ, ճնշող մեծամասնութեան անմիջապէս կող-
քին բուսած կայ հայ հարուստը: Նա կը կոչւի աղա, է-
ֆէնտի, ունի մեծ քանակութեամբ փող, հող, կալածներ,
շէնքեր և այն ամեն բաները, որոնք դիւրաւ կը գտնւեն
այդ փողով:

«Հագիւ կը պատահի, որ արեգակն իր առօրեայ շրջա-
նը կատարելիս չը տեսնէ այդ մարդ-գաղանին բարբարո-
սութեան մի արտայայտութիւնը թշւառ, հիւանդոտ, գրե-
թէ բոլորովին քամած հայու մը վրայ: Եւ որ օրի վրայ
իրարու կը յաջորդեն շատ ընտանիքներու թալաններ, շատ
անհատներու արդար վաստակին անխիղճ շահագործումներ:

«Անցէք թիւրքահայաստանի մէկ ծայրէն մինչև միւս,
մտէք գետնափոր հիւղակներ և դուք ամեն տեղ առանց
բացառութեան, եթէ հետաքրքրէք, անէծքներ պիտի լսէք
այս կամ այն հարուստի հասցէին: Սուլթան Համիդի դրժո-
խային սարսափներու հաւասար անւան անմիջապէս բովը
դուք կը լսէք մի հայ աղայի կամ էֆէնտու անունը սոս-
կում ազդելիս: Ես պատահած եմ շատ տեղ, երբ հիւանդի
աչքի առաջ հողեմարքի բոլէներին ցցւած է ուրւականը

այդ հրէշային տիպին և մահամերձը սարսափած սկսում է խելագար ու ցաւոտ բռներ արտասանել այդ տալաւորութեան տակ...

«Քիւրքահայ իրականութեան ամեն քիչ թէ շատ ծանօթ բարեխիղճ անձրաւորութիւն, ստիպւած է յայտարարել սա բացարձակ ճշմարտութիւնը:

«Այդտեղ թշուանները ընկալեալութենէն ելծէ ոչ աւելի մեծ շափով, զէթ հաւասարապէս կը կեղծուին հարուաններէն եւ վաշխառուններէն»: Ո՞վ չը գիտէ, թէ վաշխառուններն, այդ կեղեքիչ տարբերն իրենց վայրագութիւնները կատարելու համար ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առներ: Ընդունելով իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն, որ յեղափոխութիւնն այդ թշուա երկրին մէջ միակ հոգեկու ձայնն է, որ կարող է դիմագրաւել այդ զաղսանային արշաւանքին, փոքրիկ տրամաբանութիւնն իսկ կարող է եզրակացնել, որ այդ դասակարգը հակայեղափոխական է, բռնի ամենազարհուրելի իմաստով:

Եւ ահա իրականութիւնը:

«Յեղափոխականները կը ծնրքակալեն, — այդ առհասարակ հարուստ դասակարգի «խումպերութեամբ» կը լինի. յեղափոխականներ կը մատնեն, — այդ խանեաւանների դաւաճանութեամբ կը լինի:

«Այդ գոթաքին զաշնակից դասակարգէն գործ չէ, նոյն իսկ համակրանք սպասել լուրջ գործողի համար, անըհնարին է. հոգւով յեղափոխականը մէկ նշանաբան պէտք է ունենայ այդպիսիներուն համար՝ Անողորմ կոխ»:»

Այդպէս է հայկական իրականութիւնը. ամեն տեղ կայ կրկնակի լուծը — քաղաքական և անտեսական — որից օրերով, ժամերով հալ ու մաշ է լինում ազգաբնակչու-

թեան 95 տոկոսը: Եւ Դաշնակցութիւնը այդ 95 տոկոսի համար է կուել 15 տարի շարունակ, նրա ցաւերով ու յոյսերով է ապրել: Դաշնակցութիւնը նրա շահերի անուանով է մտքել իր ծրագրի մէջ սօցիալիզմի ու դասակարգային կուլի մեծ զաղափարը, որ, սակայն, ժամանակ ու հնարաւորութիւն չի ունեցել քարոզելու և մարմնացնելու. զաղափարներ՝ որոնք այսօր հիմնական ծրագրից փոխադրել են կովկասեան գործունէութեան Նախագծի մէջ, և այստեղ, կովկասում պատրաստ հող են գտնում՝ զարգանալու, կիրառուելու համար:

Սօցիալիզմն է արդեօք նորութիւն կազմում Նախագծի մէջ: Դաշնակցութիւնն է զաւտմանել իր հիմնական սկզբունքներին, իր ծրագրի ոգուն:

Ի՞նչ լօգիկա և ի՞նչ տեսակ պատճառաբանութիւն կարող է չէզօքացնել այդ ըմբոստ «քննադատներին», որոնք երբէք աօիթ չեն ունեցել, ոչ էլ ժամանակ ու տրամադրութիւն՝ լսելու և խրացնելու այն վերացական խընդիրները, որոնց անունով զխապատառ արշաւում են մեր գէմ: Կարող էր լինել աւելի յստակ, աւելի փաստացի, ակներև հերքումն այդ առասպելների՝ քան այն, որ վերջերս հրատարակեց Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինը — Արեւելեան Բիւրօն:

«Չկայ Դաշնակցութեան այժմեան ընթացքի մէջ ոչ մի հակասութիւն նրա ծրագրին ու ընդհանուր ժողովների որոշումներին:

Չկայ կովկասեան Նախագծի մէջ և ոչ մի կէտ, որ դաւաճանէր Դաշնակցութեան իսկական ոգուն, աշխարհայեացքին, տրադիցիաներին:

Դաշնակցութիւնը առաջւան պէս շերմ պաշտպան է և ուժեղ պատուար տաճկահայոց ազատագրութեան գործին:

Դաշնակցութեան համար հաւատարմապէս թանկ են,

անհրաժեշտ հայ-ժողովրդական երկու դատերն էլ — սահմանից այն կողմ և այս կողմ:

Թէ որքան շեղել է Դաշնակցութիւնը իր գծած հասարակից — թող այդ մասին խօսի նրա վերջին ընդհանուր ժողովի արձանագրութիւնը.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ասւած է այնտեղ, ընդունելով հանդերձ թէ իր հիմնարկութեան նպատակը եղած է և այսօր ալ է Օսմանեան Հայաստանի պատմական դատը, ճանչցւած և վաւերացւած միջազգային դաշնագրերով, չի կրնար սակայն անտես ընել հայ ժողովրդի մարդկային իրաւունքների բռնաբարումի ծանր դէպքերը, որոնք վերջերս տեղի են ունեցած և սկսած են յաճախել թիւրքիայէն դուրս ևս, սկզբունքով ընդունեց պաշտպանել այդ կարգի իրաւունքները, տակտիկին վերապահելով որոշել՝ թէ ինչ չափերով կատարել ինքնապաշտպանութեան այդ գործը:

Ներկայիս Դաշնակցութիւնը իր վրայ առնելով կովկասահայ տարրի ինքնապաշտպանութեան գործը, որոշեց յանձնել այդ Կովկասի Պատասխանատու Մարմին, որ պահելով իր «Ինքնապաշտպանութեան Կենտր. Կոմիտէ», անունը՝ պիտի շարունակէ գործել Դաշնակցութեան պաշտօնական անւան տակ:

Ժողովը Կովկասի վերաբերմամբ ընդունեց բերանացի և գրաւոր պրօպագանդի... ժողովրդական ցոյցերի... տակտիկը՝ մնալով պաշտպանողական հողի վրայ:

Դաշնակցական բանտրական խմբերը, այն գործարաններու սահմաններուն մէջ, ուր անոնք կաշխատին, կը մասնակցին բոլոր բանտրական գործադուլներուն և շարժումներուն՝ երբ անոնք կապւած են բանտրներու ընդհանուր վիճակին հետ այդ գործադուլներու մէջ. իսկ ինչ կը վերաբերի գործաքանական կեանքէն դուրս ցոյցերուն, որոնք կրնան առաջարկել ուրիշ կուսակցութիւններու կողմէն, բայց որոնց առիթներն ու նպատակը կրնան տարբեր ըլլալ, իւրաքանչիւր դէպքի համար մասնակցելու կամ չը մասնակցելու խնդիրը կը վճռէ Պատասխանատու Մարմինը:

Այս ընդհանուր սահմաններու մէջ Կովկասի Պատաս. Մար-

մինը կը մշակէ իր տակտիկի մանրամասն ծրագիրը Կովկասի շրջանական ժողովի մէջ:

Կովկասեան Պատաս. Մարմին (Ինքնապաշտ. Կենտ. Կոմիտէ) և Կովկասեան դաւառական կոմիտէներուն կը յանձնարարէ ձգտել համերաշխութիւն հաստատելու Կովկասի մէջ կոխմիտ ուրիշ կազմակերպութիւնների հետ...

Ահա և Ընդհանուր ժողովի, դաշնակցական ամենաբարձր հաստատութեան, որոշումները:

Ընդհանուր ժողովը սանկցիա է տալիս, նւիրագործում է հայ ժողովրդի դատը Կովկասում:

Ընդհանուր ժողովը ընդունում է այնտեղ կուլի բոլոր ձևերը ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ:

Ընդհանուր ժողովը պատւիրում է թողնել տակտիկային որոշելու, թէ ինչ չափերով պէտք է կատարել ինքնապաշտպանութեան գործը Կովկասում:

Ընդհանուր ժողովը ընդունում է նաև անտեսական դասակարգային կուլի սկզբունքը, հրահանգում է դաշնակցական բանտրներին՝ մասնակցել գործադուլներին ու շարժումներին, իրենց աշխատանքի վայրերում: Բայց նա ըսկզբունքով ընդունում է և քաղաքական ցոյցեր, որոնց մասնակցելու կամ չմասնակցելու որոշումը նա թողնում է Կովկաս. Պատաս. Մարմին:

Ընդհանուր ժողովը վերջապէս պարզ ու յստակ յանձնարարում է Դաշնակցութեան Կովկասեան մարմիններին՝ համերաշխութիւն հաստատել Կովկասում գործող կազմակերպութիւնների հետ:

Ահա խնդրի, այսպէս ասած, իրաւական կողմը. այժմ անցնենք քարոյականին:

Այդ որոշումները ընդունւել են 1904 թւի սկզբում: Այնուհետև շատ ջուր հոսեց: Վրայ հասան մեծ, անակն-

կալ անցքեր: Պայթեց Ռուս-Նապոնական պատերազմը՝ սկսեց Ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը: Տենդով ութափով հրապարակ նետեցին բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները և Ռուսաստանում և մեզ մօտ Կովկասում, կեանքը հիմնապէս փոփոխեց:

Մեր կազմակերպութիւնը չէր կարող անտարբեր մընալ, նա պէտք է զիրք բռնէր բոլոր պահանջների համեմատ, իր պատւին ու հմայքին վայել:

Նւ անա գումարեց Դաշնակցութեան Կովկասեան բաժանական ժողովը: Համաձայն Ընդհ. ժողովի վճռին նա ուրաւագոյն իր տակտիկը, գործունէութեան նախագիծը: Գումարեց այնուհետև Դաշնակցութեան Խորհուրդը (1905-ի գարնան), որը ղեկավարելով ընդհ. ժողովի որոշումներով և յենկելով բաժանական ժողովի ուրաւագոյն վրայ՝ կազմեց այն նախագիծը, որով ընթանում է այսօր մեր գործունէութիւնը Կովկասում:

Էլ ևս է մնում դաւանանութիւնը՝ ծրագրին, թիւրքահայ դատին: Էլ ի՞նչ արժէ այն խելագար գոռում-գոչիւնը, որով այսօր ազմկում են հրապարակը:

Մեր կուսակցական հակառակորդների նիւթած դաւն է, որ նպատակ ունի «ներսից պայթեցնել» Դաշնակցութիւնը...

Հայ աշխատաւոր ժողովրդի բոլոր թշնամիները, բացարձակ կամ դիմակաւորած, արշաւում են «Դաշնակցութեան» դէմ, ձգտում են կազմալուծել նրան: Ժողովրդագիտական դատի այդ համոզած հակառակորդները չէին կարող անտարբեր աչքով դիտել, թէ ինչպէս այդ կազմակերպութիւնը, որ անագին ցանցեր է ձգել թէ գաւառներում, թէ քաղաքներում, իր ճնշող հեղինակութեամբ միշտ աւելի և աւելի դուրս է մղում նրանց, ժողովրդական բոլոր ցեղերին՝ կեանքի բոլոր ասպարէզներից: Նրանք չէին կարող

տանել այն փաստը, որ Էջմիածնի Ռուսահայոց Կենտրոնական Համաժողովին գնացած 60 պատմագաւորներից՝ աւելի քան 50-ը Դաշնակցութեան թեկնածուներն էին, որ այդ Դաշնակցութիւնը ժողովրդական ազատ քւէով իր ձեռքն էր առնում նաև ազգային, դպրոցական և այլ գործերը, դուրս վանելով նախկին բոլոր արտօնաւոր տարրերը, որ, մի խօսքով, այդ կազմակերպութիւնը միշտ աւելի ու աւելի տիրանում էր հայ ժողովրդի ճակատագրին:

Նւ անա քստմնելի, մակեալելական դաւեր, որոնց մէջ ցուում է Դաշնակցութեան բազմապիսի հակառակորդների բարոյական ողբալի սնանկութիւնը... Նրանք աներևակայելի ժխտը հանեցին Էջմ. Կենտրոնական ժողովի շուրջը, ամեն բան արին՝ ցոյց տալու համար այդ ժողովը, իբրև կասկածելի, յեղափոխական մի համախմբում. և կառուվարութիւնը փակեց ժողովը, հիմնւելով նոյն արդումներների վրայ, պատճառաբանելով նոյն եղանակով ու նոյն դարձւածներով, որոնցով խմբագրւած էին մեր ազգային երեւելիների տխրահոշակ «Ազգերը»...

Երբեք, թերևս, մեր կեանքի բացասական գծերը այնքան բէլիէֆ հրապարակ չեն եկել, երբեք թերևս անձնական ու թայֆայական կոյր բնագոյր այսքան այլանդակ չափեր չի առել... Մեր հակառակորդներից ոմանք յանցագործի զազրելի անգիտակցութեամբ դիմեցին նոյնիսկ մատնութեան, որպէս զի աջողութեամբ կուեն «ատելի» կազմակերպութեան դէմ, ծանուցեցին մի անպատիւ մամուլի մէջ, թէ «Դաշնակցականները» ձգտում են կազմակերպել ինչ որ «Կոստպիրատիվ, ազգային կառավարութիւն»:

Այսօր ևս նրանք միշտ աւելի առաջ են գնում իրենց սխրագործութիւնների մէջ, այսօր էլ նրանք բացարձակապէս հովանաւորում են այն մի կարգ տխուր դասալիքներին, որոնք իբր թէ բողոքում են Դաշնակցու-

թեան մարմինների դէմ յանուն ծրագրի ու գաղափարի, բայց որոնք թեք ճանապարհով սահում են, սահում... դէպի անդունդը... ուր նրանց սիրով ու խանդաղատանքով պիտի հիւրնկալէ մի գեղեցիկ օր բոլոր ճարպիկ դաւերի հեղինակ՝ բիւրօկրատական ոստիկանութիւնը և պիտի հրաւիրէ կուլտուրային յանուն բիւրօկրատիայի ու բէակցիայի... Այո, այդ տեղ է տանում ճակատագրօրէն հայ բուրժուական հովանաւորեալների անմիտ ընթացքը։ Նշանները երևում են արդէն. մեզ ոչ միայն, կարծես, վիճակած է տեսնել պառակտման թոյնը ուսանայի ու թիւրքահայի մէջ, ոչ միայն մենք դատապարտւած ենք տեսնելու մի շարք հայ մարդկանց զուտ յակայնդափոխական շահատակութիւնները, այլ մեզ վիճակած է, կարծես, տեսնել և մի այլ ոճիւր, որի միտքն անգամ սարսուռ է ազդում հայ ինտելիգենտին—տեսնել մի շարք հայ երիտասարդներ... սե—հարիւրակեան մարտիկների դերում։ Դա կը լինի մի անօրինակ խայտառակութիւն, մի անշնչելի արատ հայութեան ճակատին... Այդտեղ են առաջնորդում մեզ՝ մեր անպատիւ հակառակորդները...

Հայ դիտակից հասարակութիւնը, բոլոր ազնիւ, պատւաւոր մարդիկ նստեցնելով երես են դարձնում հակափոփոքրգական այդ հերոսներից և դա մի գրաւական է, որ նրանց դաւերը Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ լիակատար ֆիասկօ պիտի կրեն։ Նոյնիսկ թիւրքահայ մեր հայրենակիցներից շատերը սկսում են ճանաչել այդ դիմակաւորւած ու փաստակար իդէօլօգներին, սկսում են հասկանալ, որ նրանց սիրտը բնաւ չի ցաւում Տաճկահայաստանի փոփոքրի համար,—որին նրանք երբէք օգնութեան չեն հաւանել տագնաւորների ու տառապանքի ժամին—այլ որ նրանք միայն շահագործում են դասակարգ զինուորներին՝ նրանց աջակցութեամբ Դաշնակցութիւնը տապալելու հա-

մար։ Բոլոր շրջանայեաց ու խորհող հայ մարդիկ ըմբռնում են, որ մի մեծ ու գարշելի դաւադրութիւն է նիւթւած հայ ժողովրդի պաշտպան կազմակերպութեան դէմ,—մի դաւադրութիւն, որ քաջ յայտնի է ողջ կառավարութեան, որը ինչ ասել կուզի, միայն համակրանք ու խորախուսանք ունի հայ անունը կրող սե ասպետների դիմաց...

Ե՛րբ արդեօք ընդորդ կըսթափւին...

Կովկասահայ թիւրքահայերի պատգամաւորական համագումարը եօթն օրւայ խորհրդակցութիւնից յետոյ՝ վճռեց միաձայն օրինաւոր ճանաչել Նախագիծը և կովկասեան գործունէութիւնը։ Յուսով ենք, որ այդ կօրեկտ տրամադրութիւնը միշտ աւելի կը շեշտւի մեր գիտակից ու պարտաճանաչ տաճկաստանցի հայրենակիցների մէջ և այդպիսով միանգամ ընդմիշտ կը վիժեն Դաշնակցութեան յիստորիա հակառակորդների ջանքերը—հակառակորդների՝ որոնք շահագործում են թիւրքահայ դատը՝ իրենց կուսակցական նպատակների համար։

Դաշնակցութիւնը պէտք է մնայ անխախտ, նա պէտք է մնայ անբաժանելի։ Դա ժամանակի, այս մույլ, արիւնոտ ժամանակի հրամայական ձայնն է, դա ձայնն է ամբողջ հայածնական հայ ժողովրդի։

Դաշնակցութիւնը կաղմալուծւած... Դա կը լինէր անհուն դժբախտութիւն հայկական կեանքում, դա կը լինէր աղէտ։ Ժողովուրդները այնքան էլ յաճախ չեն ծնում այդպիսի կուռ ու կենսունակ կազմակերպութիւններ։ Ոչ հայալիսի կուռ ու կենսունակ կազմակերպութիւններ։ Ոչ հայալիսի կուռ ու կենսունակ կազմակերպութիւններ, որը աւելի շուտ սուեր է, կական սօցիալ-դեմօկրատիան, որը աւելի շուտ սուեր է, քան գոյութիւն, ոչ էլ այն ողբալի կօնգլօմերատը, ձուլւած կապիտալի և կղերի դասակարգերից, որ ճգնում է կերպարանք առնել,—ոչ մէկը դրանցից չի կարող երբէք փոխարինել Դաշնակցութեան։ Առաջինը հանդէս է գալիս

սօցիալիզմի, իսկ վերջինը՝ ազգային իրաւունքների դրօշակով, բայց՝ թէ սօցիալիզմը և թէ ազգային ուսմանար-
ւած իրաւունքները չեն գտնու՞մ այսօր աւելի ջերմ փառ-
տարան և աւելի հզօր ապաւէն, քան Հ. Յ. Դաշնակցու-
թիւնը։ Նա դեռ պէտք է ապրէ, նա դեռ ահագին դեր
ունի խաղալու հայ ժողովրդի ճակատագրի մէջ—թէ վե-
րածնւող Տաճկաստանում, թէ վերածնւող Կովկասում։

Եւ նա չի ընկնի—ո՛չ, դա անհնարին է—նա կը շա-
րունակէ գիմազրաւել ներքին ու արտաքին թշնամիների
բոլոր դաւադիր հարւածներին, և կը մնայ միշտ անսասան,
ինչպէս այն հպարտ, հինաւուրց կաղնին՝ դու փոթորիկ-
ների հանդէպ։ Տաանուհինդ տարուց ի վեր, նրա հիմնա-
կան մտահոգութիւնն է եղել—լինել ամեն տեղ կենդանի
գործի կուսակցութիւն, արձագանք տալ ցաւոտ այժմէու-
թեան պահանջներին, վազել ամեն տեղ, ուր Պարտակա-
նութիւնը կոչու՞մ է իրան, կուրծք տալ ամեն տեղ, բոլոր
աւերիչ ուժերի դէմ, յանուն ժողովրդի բռնաբարւած
իրաւունքների։

Բայց տաանուհինդ տարուց ի վեր նրա մի ուրիշ
մտահոգութիւնն էլ եղել է այն՝ որ նա ձգտել է կարելին
չափ հեռու պահել իր շարքերից անլստահելի, կասկածելի
տարրերը, ձգտել է աճել ոչ այնքան տարածութեամբ,
որքան խորութեամբ։

Թող նա հաւատարիմ մնայ այդ նշանաբաններին և
այսօրեան։ Թող նա, տոգորւած ժամանակակից շարժում-
ների ոգով, շարունակէ վարել իր հեղինակութեամբ հայ
տառապող ժողովրդի դատը և թող միաժամանակ աստի-
ճանաբար զուի, մաքրւի իր աւելորդ բեռ-տարրերից,
դառնայ իդէալական Դաշնակցութիւնը, դառնայ մի գերա-
զանց գործիք հայ ժողովրդի յեղափոխական ինքնամշակ-
ման, դաստիարակութեան ու ազատագրութեան։

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Մ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ «ԱՆԿԱՆ» ԴԱՏԱԽԱՉԻ ԱՌՁԵՒ

Հայոց պատմութիւնը և Օգիւստ Կենարը.— Մետաֆիզիկայի շար-
ջանը և հսկայական imbroglio-ն.— Ռոմանտիկներ, դոնքիշոտներ,
տիրացուներ.— Սակաւաթիւ «պօզիտիւիստները».— Բռնազրոսիկ
անալօգիաներ.— Հայ յեղափոխական իդէօլոգիան, նրա ծագումը.—
Եւրոպական նացիօնալիզմը և բալկանեան ազգերի ազատագրու-
թիւնը.— Ազգային Սահմանադրութիւն.— 16-րդ և 61-րդ յօդաւո-
րները.— Կարելի՞ էր նախատեսնել.— Պատմական իրականութեան
խեղաթիւրումն.— «Դատախազի» անձնաւորութիւնը.— Հոգեբանա-
կան մի առեղծւած.— Ո՞վ է դոնքիշոտը:

«Մուրճ» ամսագրի էջերում, մի պարոն, հասարակա-
կան վաղէմի գործիչ և նախկին «գաշնակցական», «Ան-
կախ» անւան տակ՝ դատախազի դեր է ստանձնել մեր
նորագոյն պատմութեան վերաբերմամբ և այսօր, Դաշնակ-
ցութեան կատաղի հակառակորդ դարձած՝ աներևակայելի
մաղձ է թափում այդ կազմակերպութեան վրայ: Լրագրա-
կան կարճատե բանակութիւն իմ և այդ պարոնի միջև՝ պար-
զեց արդէն հասարակութեան լայն խաւերին պ. Անկախի
ով լինելը, և վէճը ստացաւ աւելի կենդանի հետաքրքրու-
թիւն: Հասարակութիւնը իմաստ, որ անսանձ կրքերի զոհ
«անկախ» պարոնը Դաշնակցութեան հակառակորդ բանակի
ամենախոշոր սիւներից մէկն է, եթէ ոչ խոշորագոյնը:
Նա ձեռնարկել է մի հոյակապ գործ.— սեպտեմբր իս-

պառ հայ նորագոյն ազատագրական շարժումը և տապա-
լել «Դաշնակցութիւնը», իբրեւ մի ահուկի, ազգակրօն
ոյժ, իբրեւ պատուհաս, իբրեւ «չարիք»: Այդպէս էլ որակում
է նա... Իրական ոչինչ, — միմիայն՝ չարիք: Եւ ամիսներից
ի վեր նա տնքում է, հեծում իր կիսամեռ հանդէսի մէջ,
փորձաբերում է բոլոր արխիւները, դրսևորում է իր էնցիկ-
լօպեդիստ, համայնապարփակ գիտունութիւնը և անասելի,
ահարկու շփոթով ոչնչացնում է բոլոր կուռքերը, սկսած
Ներսէս Վարժապետեանից, մինչև Բաֆֆի, մինչև Պատ-
կանեան ու Արծրունի:

Պ. Անկախը տալիս է մի օրիգինալ լուսաբանութիւն
հայկական իրականութեան:

Օգիտալ Կօնարի հռչակաւոր կլասսիֆիկացիայից չլելով՝
նա բաժանում է հայ գործօն մտքի պատմութիւնը երեք
շրջանի:

Մինչև վաթսուներկան թւականները, ասում է նա,
մենք գտնւում էինք աստածաբա ական կամ թէօլօգիա-
կան շրջանում. այնուհետև սկսեց բնագանցական կամ
մետաֆիզիկական շրջանը, «որը տեղում է մինչև այսօր,
իսկ երբորդ, դրական մտածողութեան շրջանը դեռ նոր-
նոր է սկսւում մեզանում»:

Սոսկալի գոյներով է ներկայանում մեզ այդ յօդածները
մէջ՝ այսպէս կոչւած մետաֆիզիկական շրջանը V վաթսու-
նական թւերից մինչև մեր օրերը, — այն՝ որ սովորաբար
անւանում ենք հայկական վերածնունդի շրջան: Պէտք
է գալիս, որ այդ շրջանի հայ գրականութիւնն ու հրապա-
րակախօսութիւնը, հայ ինտելիգենցիան, հայ յեղափոխա-
կան իդէօլօգիան ինչ որ մետաֆիզիկական, օգային կա-
ռուցածքներ են, ուր տիրում են՝ պ. Ա. կախի բառա ի
արտայայտութեամբ՝ «տափալութիւնը», «յեղափոխական
ուսման արիւմը», «գօնքի շօտութիւնը», «սեմին քիտանիք ի-

րենց խղճուկ մտաւոր պաշարով», «կեանքից, ժողովրդից ու
գիտութիւնից կտրւած գաղափարախօսները», «մակերևոյ-
թասէր և մեծամիտ գիւլիներ լէզիօնները», «յաւակնոտ
ու յանդուգն, վերացական տիպի տիրացուները», «մտքի
ենիշէրները», «կարիէրիստները, անտարբեր էգօյիստները»,
«ստրկամտութիւնից ազատւած վայրենիները», «հօտային
հոսանքներով տարւած սնափառները» և այլն և այլն...

Այդպէս է որակում, թեթեւ սրտով, այն պատմական
շրջանը, որով մենք իրաւամբ պարծենում ենք: Այդպէս
են վերածնութեան մեր բոլոր գործիչները, սկսած Նա-
զարեանից ու Նալբանդեանից մինչև Բաֆֆին ու Գամառ
Քատիպան, մինչև Արծրունին, Վարժապետեանը և ամբողջ
հայկական յեղափոխական մտաւորականութիւնը...

Բացառութիւններ կան, բարեբախտաբար: Կային «սա-
կաւաթիւ անհատներ — ասում է Անկախը (նախքն իրան
այդ «սակաւաթիւների» շարքում է դնում), որոնք զրական
մտածողութեան ներկայացուցիչներ կարող էին համարւել
մեր դժբախտ իրականութեան մէջ»...

«Դժբախտ» — քիչ է ասւած: Այդ իրականութիւնը,
այդպէս նկարագրւած, — դա ինքը անկախութիւնն է իր սար-
սափեցնող դատարկութեամբ: Եւ ինչպէս կարող էին դր-
ական մտքի այդ «սակաւաթիւ ներկայացուցիչները» չը
խելագարւել՝ վայրենիների, սնափառների, տիրացուական
լէզիօնների, մտքի ենիշէրների և Դօն-Քիշօտների այդ
հսկայական imbroglio-ի մէջ...

Ոչ մի ուրախառիթ, սփոփիչ երեւթ: Ոչ մի լուսա-
ւոր կէտ, բացի «սակաւաթիւ պօզիտիվիստներից»:

Այդ սակաւաթիւների շարքում պ. յօդածագիրը,
յամենայն դէպս, տրամադիր չէ գետիգելու և ոչ մէկին
մեր այն գործիչներից, որոնք հայկական Պանթէօնի զար-
դն են կազմում իրենց զրական, հրապարակախօսական կամ

զուտ յեղափոխական-քարոզչական գործունէութեամբ: Ոչ «սակաւաթիւները» պարզ մահկանացուներ էին, առանց նեցուկի, ու ժողովրդականութեան, անգոր կուելու մետաֆրիզիկական, դօն-քիշոտական տիրող հոսանքի դէմ, անապատի մէջ բարբառող ձայներ: Հասարակութիւնը չէր գրնահատում նրանց. — այդպէս է ցոյց տալիս պ. Անկախը:

Այդ «հասարակութիւնն» էլ մի զարմանալի սփինքս է երևում: Նա վաթսուներկան թւականներին — երբ իբր թէ սահմանաքարն էր դրւում հայկական կեանքում թէօլօգիայի ու մետաֆրիզիկայի միջև — Անկախի կարծիքով, հանդիսանում է մտքի որոշ հասունութեամբ օժտւած, իսկ յետոյ, շատ յետոյ, նա յայտնւում է որպէս մի մութ, ողբալի գանգլած. «գիւղացիութիւնը՝ սղէտ, բանւորութիւնը՝ դեռ սաղմային դրութեան մէջ, անկերպարան և անգիտակից բուրժուազիան՝ սղէտ և ամբողջապէս ստոր նիւթական հաշիւներին կուլ գնացած, ինտելիգենցիան՝ կարիէրիստներից կամ անտարբեր էգոյիստներից կազմւած և այլն և այլն»: «Հայ ժողովուրդը մի մեծ երեխայ»:

Վերջապէս, յօդւածի մի այլ անկիւնում՝ նոյն խաւար, կոպիտ ու անսիրտ զանգւածը «պարարտ հող» է հանդիսանում «բնագանցական, բովանտիկ հողի վրայ հիմնւած ազգային ձգտումների», քարոզների համար, — Գամառ-Քաթիպայի, Րաֆֆիի և ուրիշների:

Եւ այդ բոլոր տրամաբանական դրութիւնները փուլած են պ. Անկախի ձեռքով նոյն դժբախտ «մետաֆրիզիկական շրջանի» քառասնամեայ տարածութեան վրայ, իսկ «Մուրճի» ընդամենը հինգ էջերի մէջ առաջին (յօդւածը):

Մի քիչ զաւելցողական է թւում այդ «մետաֆրիզիկական» բառը և ամբողջ հայկական կեանքը Օգիւստ Կօնտի կլասսիֆիկացիայով լուսաբանելը: Պ. Անկախը, իր «պօզիտիւիստական» յաւակնութիւններով հանդերձ՝ ներկայ պա-

րագայում յայտնւում է, իբրեւ pur sang մետաֆրիզիկ: Նա շատ լուրջ կերպով կիրառել է ուզում մեր իրականութեան վրայ մի ֆօրմուլա, որ սօցիօլօգիայի մէջ տակաւին կարօտ է փաստական վաւերացման. — «Եւ մնաց մեր կեանքում: Դա ինձ յիշեցնում է մի կուրիօզ: Յաճախ ուրում են — ֆօրմուլաների սիրահարները — կիրառել այս կամ այն պատմական շրջանի վրայ՝ նաև հէգելեան հռչակաւոր տրիադը — թեզ, անտիթեզ և սինթեզ: Եւ ես յիշում եմ, ինչպէս տարիներ առաջ, բարեկամներիցս մէկը, հէգելիանիզմի և օրթօդոքս մարքսիզմի ֆօրմուլաներով յափշտակւած՝ եռանդով ապացուցանում էր — Զմիւռնիայի հանգուցեալ Մամուրեանի դէմ — որ հայկական շարժման էւօլիւցիան ընթացել է Հէգելի թէօրիայի համեմատ, նրա եռաստիճան բանաձևով, որ արմէնական կուսակցութիւնը՝ Հէգելի թեզն է կամ դրուժիւնը, հսկակեանը՝ անտիթեզն է կամ հակադրութիւնը, Դաշնակցութիւնը՝ սինթեզն է կամ հավաքութիւնը: Ինչպէս որ սինթեզը, ժխտելով իր նախորդ աստիճանները, միացնում է իր մէջ բոլոր նախորդ աստիճանների դրական կողմերը և այդպիսով ներկայանում է, իբրեւ աւելի բովանդակաւոր, ճոխ ու հարուստ մի էութիւն՝ այնպէս էլ Դաշնակցութիւնը, մարքսիստ բանակուողի յայտարարութեամբ՝ մի տեսակ կատարելագործւած դրութիւն էր, բոլոր նախորդ կուսակցութիւնները ժխտող, նրանց դրական կողմերը միացնող: Դաշնակցութիւնը հանդիսանում էր հայ յեղափոխական էւօլիւցիայի գերագոյն արդիւնքը — նրա պսակը...

Հէգելը մեղաւոր չէր, ի հարկէ, որ բարեկամս շահագործում էր նրա ֆօրմուլան, լոկ իբրեւ պօլեմիկական մի մանեօվը՝ Դաշնակցութիւնը ներբողելու համար: Նոյնպէս և մեղաւոր չէ Օգիւստ Կօնտը, որ պ. Անկախը օգնութեան է կանչում նրա «երեք դրութիւնների» թէօրիան՝

նոյն Դաշնակցութիւնը սեպտեմբեր 1918 թ. նպատակով...

Որքան որ «ստոյգ» է այն կարծիքը՝ թէ հայ յեղափոխութիւնը իր զարգացման մէջ համակերպել է Հէգելի թէօրիային, նոյնքան ստոյգ է և այն կատէգորիկ «ճշմարտութիւնը»՝ թէ 60-ական թւականներից սկսում է մեր կեանքում Կոնստանտնուպոլսի յայտարարած «մետաֆիզիկական շրջանը» և որ մեր օրերից միայն սկսում է դրականը, պոզիտիւստականը։ Դրանք բռնադատիկ համեմատութիւններ, անալոգիաներ են միայն։

* * *

Հայ յեղափոխական իդէօլոգիան ծնունդ է Բաֆֆի, Գամառ-Քաթիպայի և շատ ուրիշների գրական ու հրապարակախօսական պրօպագանդի, իսկ այդ վերջինները, պ. Անկախի կարծիքով, գուտ մետաֆիզիկական էին, կեանքից կտրւած, վերացական գաղափարներով տարւած, — գուտ նացիօնալիստներ՝ «ազատասէր և ազրէսիվ տակտիկայով»։

Լինելով «անընդունակ և անպատրաստ՝ դիտական մտածողութեամբ անկախօրէն, ինքնուրոյնաբար ուսումնասիրել շրջապատը իր առանձնայատուկ պայմաններով և դրա համեմատ որոշումներ, ծրագիրներ կազմել»՝ հայ մտաւորականութիւնը, ասում է «Մուրճի» դատախազը, ազդում էին «եւրօպական նացիօնալիզմից, որը 60-ական թւականներին իր արտայայտութեան գագաթնակէտին էր հասել»...

Պ. Անկախի միտքը այստեղ ևս պտոյտներ է անում մետաֆիզիկայի հօրիզօններում։ Նրա այդ վերջին կատէգորիկ յայտնութիւնը ևս չէ հիմնւած իրական հողի վրայ։ Շատ աւելի ճշմարտանման կը լինէր ենթադրել, որ «մետաֆիզիկական շրջանի» հայ բովանդակ մտաւորականու-

թիւնը — տաճկահայ և ռուսահայ — իր հայրենասիրական իդէօլոգիայի մէջ ազդել է ոչ թէ արեւմտեան, այլ արեւելյան ուսցիօնալիզմից, որը անհամեմատ աւելի հին է ժամանակագրական սերիայի մէջ («Նացիօնալիզմ» բառը — որ, առհասարակ, պէտք է զգուշութեամբ գործածել — ներկայ դէպքում արտայայտիչ է պարզ, անաղարտ հայրենասիրութեան կամ ազգային իրաւունքների նախանձախնդրութեան, և ոչ այն տարամերժ, թթու, ազգայնամոլ դաւանանքների, որոնք միայն արատաւորում են ազգի, հայրենիքի գաղափարը)։

Արեւելքում է, որ առաջին անգամը յաղթանակեց գործնական կեանքում ազգայնութեան մեծ սկզբունքը (անկախ, ազատագրւած Յունաստանում), այն ժամանակ, երբ Եւրօպան դեռ ևս հեծում էր «Սրբազան Դաշնակցութեան» ճիրաններում։ Արեւելքում էր, տաճկական տիրապետութեան հօրիզօններում և հայութեան սամանների մօտ, նրա շրջահայեաց աչքերի առաջ՝ որ տասնեակ տարիների ընթացքում խաղացւում էր համաշխարհային հոյակապ դրամայի ամենամիայնակ գործողութիւններից մէկը — մանր ազգերի ազատագրումը Օսմանեան լծից... Ահա Յունաստան, Մօլդավ-Վալախիա, Սերբիա, Մօնտենեգրօ, Բօսնիա-Հերցեգովինա, Լիբանան, Բուլղարիա — մի ամբողջ շարան երբեք անյայտ ազգութիւնների՝ որոնք իրենց պայքարի և եւրօպական միջամտութեան շնորհիւ՝ դուրս են կոչւում մոռացութեան անդնդից պատմութեան բնմը, թեւակոխում են նոր արշալոյսների... Ահա մի փառահեղ դիւցազններգութիւն, ճէլլէն ու սլավ ուղիներին մի սքանչելի պլէադա, որ անցեալ դարու քառանկան թւականներից ի վեր իրենց ցնցող մարտակոչերով ալեկոծում են ամբողջ Արեւելքը, դաստիարակում են ամբողջ սերունդներ... Կարծում էք միթէ, որ այդ վսեմ, հրահանգիչ պատ-

կերը աւելի փոքր ազդեցութիւն է արել հայ մտաւորականութեան խուզարկու մտքի և նրա արեւելեան երեւկայութեան վրայ, քան 60-ական թւականների խաղաղականացիօնալիզմը... Կարելի է փաստութեամբ ասել, որ 1862-ի Ձէյթունի փայլուն ճակատամարտը Ազիզ փաշայի զօրքերի դէմ և Նապօլէօն III ի միջամտութիւնը աւելի ցնցող իրողութիւն էր այն ժամանակեայ հայութեան համար, քան հեռւոր եւրօպայից եկող իդէալիստական բոլոր հովերը:

✓ Եւ այդ բոլորը մետաֆիզիկա չէր, այլ գերապայծառ իրականութիւն: Հայը սանձարձակ զաղափարամոլ չէր, այլ և իրապաշտ, այլ և ուշադիտ: Նա հասել էր որոշ չափի ինքնաճանաչութեան, նա ձեռք էր բերել քաղաքացիական հասունութիւն: ✓ Իր խայտաբղետ և յետամնաց էտնօգրաֆիական միջավայրում նա դեռ 60-ական թւականներին, տաճկահայոց Սահմանադրութեամբ, խարխիւ էր դրել իր ազգայնական Self government-ին, ինքնավարութեան: Իր դարաւոր հպատակութեամբ ու ստրկութեամբ հանդերձ՝ նա տւել էր քաղաքակիրթ աշխարհին նաև ռազմական կորովի ապացոյցներ՝ թէ Տավրոսի բարձունքների վրայ և թէ Կովկասեան ճակատամարտներում:

Այդ քաղաքական և քաղաքացիական հասունութիւնը պիտի մղէր ձուկատագրօրէն դէպի իր տրամաբանական հետևանքը—դէպի յեղափոխական գիտակցութիւն: Վերածնութեան ուժեղ հոսանքը պիտի առաջնորդէր դէպի ազատագրական շարժում, կռիւ: Հայը մտածում էր, ինչ որ կը մտածէր նրա պայմաններում իւրաքանչիւր ազգ, որ գիտէ խորհել, զգալ ու կամենալ: Նա ախարջ էր դնում պատմութեան ձայնին և տեսնում էր խոր ու աղաղակող այն հակասութիւնը, որ կար նրա մտաւոր հասունութեան և քաղաքական անհանդուրժելի կացութեան միջև:)

Նա ախարջ էր դնում էւօլիցիայի ձայնին և նրա անհատական ու ազգայնական էութեան խորքում ծնւում էր բնական, անդիմադրելի տենչ՝ ապրել ազատ, մարդավայել կեանքով... Ահա թէ որտեղ են հայկական շարժման բուն արմատները, որ «Մուրճի պ. հրապարակախօսը ուզում է փնտրել դօնքիշոտների զառանցող ուղեղի ու երեւկայութեան մէջ: Ահա թէ որպիսի իրողութիւնների անդրադարձումն են Բաֆֆիի ու Գամառ-Գաթիպայի զաղափարական քարոզները, որ պ. Անկախ վերագրել է ուզում «եւրօպական նացիօնալիզմի» ազդեցութեան ու «յեղափոխական բոմանալիզմին»...

Ծանօթ իրողութիւններ, վաղուց ծամծմւած ճշմարտութիւններ... Եւ սակայն, մենք գտնւում ենք տխուր հարկի մէջ՝ այսօր ևս շեշտելու, յիշատակելու նրանց: Անշուշտ, գիտական, «պօզիտիւիստական» բուն դարագլուխը դեռ չէ հասել...

Ուրիշ ծանօթ իրողութիւններ էլ են եղել մեր «մետաֆիզիկական շրջանում», որոնք չէին կարող վրիպել պ. Անկախի ուշադրութիւնից: Եղել է Սան-Ստեփանօի, Բերլինի դաշնագիրը, այդ հսկայական փաստը, որ տիրապետում է մեր նորագոյն պատմութեան վրայ, որ այնքան ուժգին գարկ տւեց հայի տենչանքներին, թեւաւորեց նրա յոյսերը, սրբագործեց նրա խիզախ, ազատագրական թռիչքները, որոնց մի արտակարգ փայլ էր տւել արդէն ռուսաց զօրքի յաղթական մուտքը Տաճկահայաստան, Լօրիս-Մեկիքովի առաջնորդութեամբ...

Արդե՞ծք այս բոլորը դրական, իրական ֆակտօրներ չէին. արդե՞ծք, յիրաւի, ամեն բան վերածւում է մետաֆիզիկական ուսմանալիզմի և եւրօպական նացիօնալիզմի ազդեցութիւններին...

Հայ վերածնութեան ռահվիրաները և հայ ամբողջ

մտաւորականութիւնը 20 և աւելի տարիներ առաջ պարտաւոր էին իմանալ, գուշակել, նախատեսել, որ Եւրօպան պիտի դաւաճանէր, պիտի լքէր իր ազատարար առաքելութիւնը, որ Ռուսաստանը պիտի ընդունէր ահռելի, հայաստան քաղաքականութիւն, պիտի խափանէր ուրիշ պետութիւնների ամեն մի համակրելի նախաձեռնութիւն ի նպաստ թիւրքաց Հայաստանի, որ նա պիտի լինէր գերիշխող, ճնշող մի հեղինակութիւն միջազգային արէօպագում, որ Ֆրանսիան ևս մոլորակի պէս պիտի քարշ գար նրա յետևից և ճակատագրի անսիրտ քմահաճոյքով պիտի դրժէր իր բոլոր լաւագոյն աւանդութիւնները ու պիտի անտարբեր հանդիսատես լինէր արիւնոտ հէկատոմբներին...

Այո, հայ դժբախտ մտաւորականութիւնը պիտի ունենար չնաշխարհիկ հեռատեսութիւն՝ թափանցելու ապագայի անթափանցելի մառախուղի մէջ, կռահելու դիւանագիտութեան ստոր, անհաւատալի, մարդասպան խաղերը, հէնց այն ժամանակ, հէնց այն շրջանում, երբ նոյն դիւանագիտութեան սիստէմատիկ ու սիրայօժար միջամտութիւններով՝ մին միւսի յետևից ազատում էին ստրուկ, կիսամեռազգութիւնները կիսալուսնի տիրապետութիւնից...

Հայ մտաւորականութիւնը չի ունեցել այդ հեռատեսութիւնը, ուստի և ահա, տասնեակ տարիներից յետոյ, հայ քննադատը, հայ դատախազը հանգիստ խղճով խաբանում է նրան, մկրտում է նրան դօնքիշօտ ու այլ ածականներով, դարձնում է նրան գերի ուսմանտիգմի ու մետաֆիզիկայի։ Եթէ գործը աջողութիւն ունենար—եթէ Եւրօպան միջամտէր ազդու կերպով 1890-ին, 94-ին, 96-ին կամ Սասունի վերջին ապստամբութեան միջոցին,— Անկախների գնահատութեան չափը բոլորովին կը փոխէր։ Եթէ Ռուսաստանը չընդիմանար գէթ մայիսեան մինիմալ

ծրագրի իրագործման, եթէ նրանով Եւրօպան զար խաղաղութիւն ու կարգ մտցնելու հայ վիլայէթներում—երեւակայում եմ, ինչպէս բոլորը, նոյն իսկ Անկախները պիտի օրհնէին հայկական շարժումը և արդէն ոչ թէ կ'որակէին նրան «մետաֆիզիկական», «ուսմանտիկ» արհամարհոտ անուններով, այլ պիտի ասէին, հաւանականօրէն, որ մեր յեղափոխական վերջին 15-ամեակը համապատասխանում է Օգիւստ Կոնտի զուտ գիտական, պօզիտիւստական շրջանին։

Ի՞նչ որակման կարժանանային Անկախների կողմից Բօտէֆներն ու Լէվսկիները, եթէ Բուլգարիայի յեղափոխական կարճատև շարժումը Փիասկօյի հանդիպէր... Ի՞նչ պէս են որակում նրանք Դելչեֆներին ու Սարաֆօֆներին, որոնք երկաթ տարիներից ի վեր մատնել են Մակեդօնիայի քրիստոնեայ ժողովուրդը կուլի յորձանքին, մղել են փայլուն ճակատամարտներ, շատ աւելի փայլուն, քան Բուլղարիայի ազատագրական կռիւները և սակայն մինչև օրս չեն ստացել նոյն անարգ, մարդասպան դիւանագիտութիւնից իրական, ազդու աջակցութիւն՝ այդ տարաբախտ ժողովրդի համար... Արդեօք սրա դէմ կը փաստեն միայն՝ թէ Մակեդօնիայի դիրքը տարբեր է, թէ նրա յեղադրական, աշխարհադրական պայմանները ջոկ են, թէ նա չի յօշոտում նոյն ծաւալով, ինչ որ Հայաստանը... Կարելի է մի քայլ էլ առաջ գնալ և երկտասարդ թիւրքիայի պարագլուխ Ահմէդ Բիգայի պէս—որ նոյնպէս սիրում է իրան «պօզիտիւստ» հուշակել—կարելի է ըմբոստանալ առհասարակ յեղափոխական ամեն մի արիւնալի ճգնաժամի դէմ, կարելի է ուսմանտիկ, տիրացու, դօնքիշօտ և այլ ածականներով կնքել և Բալտեան նահանգների վերջին ապստամբութեան հերոսներին, և Լեհաստանի 1830-ի ու 1863-ի ռահվիրաներին և շատ ուրիշներին...

Այդպէս ահա խեղաթիւրւում է պատմական իրականութիւնը: Այդպէս ահա վարագուրւում է պօզիտիւիզմի և գիտականութեան պատառներով մի բացատրութիւն, որ էապէս հակագիտական է ու մետաֆիզիկական, որ ոչ մի օբեկտիւ արժէք չունի:

Սակայն թողնենք քննադատութեան քննադատութիւնը և փոքր ինչ զբաղւենք մեր դատախազի անձնատրուածքով: Դա բնաւ գուրկ չէ հասարակական ինտերեսից: Երբ մէկը այնքան թունոտ ու յաւակնոտ շեշտերով խօսում է մի ամբողջ գիւցազներգական շրջանի մասին, երբ մէկը համարձակութիւն է առնում՝ զգաստ, աշալուրջ պօզիտիւիստի ծիրանին ծածկել և տակն ու վրայ անել բոլոր սրբութիւնները, և վայր գլորել ամբողջ սերունդներ ոգեւորող ու անուցանող հեղինակութիւնները, — ապա, անշուշտ, հետաքրքրական է իմանալ, թէ ինքը այդ մոլեգին պրօֆուրօրը որքան լուրջ ու անկեղծ է իր մտրակողական պաշտօնի մէջ, թէ որքան նա ինքը եղել է իրօք պօզիտիւիստ մեր նորագոյն պատմութեան ցաւոտ ու արիւնոտ պրօբլեմների առջև... Հետաքրքրական է, մասնաւորապէս, իմանալ, թէ ինչ տիպի հասարակական գործիչներ են «Դաշնակցութեան» վրայ գլխապատառ արշաւող՝ նրա մեծագոյն հակառակորդները:

Ահա թէ ինչ էր գրում նոյն պ. Անկախը 1896 թ. ի ամսուր, «Դաշնակցութեան» կենտր. օրգան «Դրօշակում» *) (առաջնորդող)։

*) Ես միտք չունէի հասարակութեան առաջ բաց անել այժմ բոլորը, չէի էլ կամենայ յիշել «Դրօշակ»-ի անունն իսկ (թէ և դա այսօր ոչ ոքի համար առանձին վտանգ չի ներկայացնում նոյն իսկ Ռուսաստանում), բայց մեր բանակուի ընթացքում պ. Անկախը բացայայտ կերպով խոստովանեց, որ այդ և յետագայ առաջնորդողը ինքն է զրել և գրել է «Դրօշակում»։

I

«Վասպուրականում բարբարոս քրդերն ըստ սովորութեան շարունակում էին իրենց մասնագիտութիւն դարձած սպանութիւնները և աւերումները: Սակայն այս տարի նրանք զարմացքով կատաղի ընդդիմադրութիւն էին գտնում մի քանի հայ գիւղերում, ուր կային դաշնակցական զինւած հայդուկներ: Այդպիսի դէպքերում քրդերին օգնելու համար թիւրքաց կառավարութիւնն ուղարկում է զօրք: Բայց դա ևս հայդուկային աներևոյթ խմբերի կողմից անվեհեր ընդդիմադրութեան հանգիստով՝ ամօթահար միշտ յետ է մղւում: Թիւրքաց կառավարութիւնը, չը կարողանալով բռնել ոչ մի հայդուկ և ցանկանալով ընկճել յեղափոխականներին, իր բոլոր ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց Վանի վրայ, ուր նրա կարծիքով գտնւում էր հայ յեղափոխականների գլխաւոր բունը:

Ծշուած անսխրոթ մերկացումից՝ նա արգարանալու փորձեր արեց, բայց միայն աւելի վարկաբեկ եղաւ, անգիտակցաբար ջնջեց այն բոլորը, ինչ որ ասել էր ութ ամսից ի վեր «Մուրճում» հրատարակած իր տեսութեան մէջ («Մօտիկ անցեալից»)։ Նա առարկեց, թէ «Դրօշակի» խմբագրութիւնը ինքն է մտցրել յիշեալ երկու առաջնորդողների մէջ՝ գրգռիչ ու պաթետիկ շեշտերը, բայց զգալով, որ մեղանշում է ճշմարտութեան դէմ, որ այդ իր յօդւածները ծայրէ ծայր տողորւած են իր ձեռքով նշաւակած «դօնքիշոտութեամբ», — նա աւելացրեց, որ երկու շարաբաստիկ առաջնորդողները գրւած են մի «արտակարգ մօմէնտում», Վասպուրական ջարդի օրերում, երբ անհրաժեշտ էր սիրտ տալ ժողովրդին... Ոչ ոքի, ի հարկէ, չը համոզեց այդ անկար բացատրութիւնը: Յետին դպրոցականը կարող էր նկատել պ. Անկախին, որ Տաճկահայաստանի նորագոյն շրջանը — 1894-ից մինչև 1904 — մի անընդհատ սերիա է այդպիսի արտակարգ մօմէնտների, երբ անհրաժեշտ էր շարունակ «դօնքիշոտական» յորդորներ կարգալ հայ ժողովրդին՝ կազմակերպելու և դիմադրելու: Իսկ այդ փաստը ամենամեծ սանկցեան է «Դաշնակցութեան» գործունէութեան համար և ամենամեծ ապացոյցը՝ պ. Անկախի հրապարակախօսական մարդանքների ոչնչութեան: Մ. Յ.

Մկուկեցիին կատաղի խուզարկութիւններ, որոնք ոչինչ չը աւին կառավարութեան ձեռքը: Այն ժամանակ ձերբակալեց և ծեծի ու անպատուութեան ենթարկեց Զարուհի Տէրոյեան օրիորդը, իբրեւ դաշնակցական գործիչ: Քաղաքն արդէն ծայրայեղ յուզման մէջ էր, երբ յունիսի 2-ին գիշերապահ զինւորները կռիւ են սկսում մի խումբ հայերի հետ. կռիւ ժամանակ ընկնում են 2 տաճիկ զինւոր և մի միլիապիմ: Այդ «ուղղահաւատների» արիւնը բաւական էր գրգռելու թիւրք խուժանի ֆանատիկոսութիւնը. հէնց այդ էր ցանկանում թիւրք կառավարութիւնը: Միւս օրը տաճիկական թաղերում բնակող հայերը առանց ընդդիմադրութիւն ցոյց տալու՝ կոտորւում են քիւրդ և տաճիկ խուժանի ձեռքով. չեն խնայւում նոյն իսկ երեխաները: Եւրօպական հիւպատոսներն այդ բոլորը տեսնելով՝ ոչ մի միջոց ձեռք չեն առնում, զսպել տալու համար խուժանի վայրագութիւնը:

Այլ տեսարան է ներկայացնում հայաբնակ Այդեատանը, ուր մեր յեղափոխականները գինւած ժողովրդի հետ 6—7 օր շարունակ կատաղի կռիւ են մղում թշնամու դէմ, հերոսաբար պաշտպանելով իրենց բռնած դիրքերը: Եւ այդ գինւած ընդդիմադրութեան շնորհիւ Այդեատանը բոլորովին ազատ է մնում կոտորածից:

Ահա այդ ժամանակ սուլթանի հաւատարիմ ծառաները դիմում են եւրօպական հիւպատոսների օգնութեան: Եւ նախկին թրքամու Սօլսրիւրու այժմեան արժանաւոր աշակերտը, Վանի անգլիական «ոստիկան»-հիւպատոսը մեծ ծառայութիւն է ցոյց տալիս գազան սուլթանին: Նա պահանջում է, որ հայերը յանձնեն իրենց զէնքերը, անձնատուր լինեն կատաղած տաճիկ խուժանին ու զօրքին և մասնեն 10 զլխաւորներին, երեւի նոր զոհեր մատակարարելու համար Պոլսի կախաղաններին:

Իսկ ինչ երաշխաւորութիւն էին խոստանում հայերին անգլիական հիւպատոսը և նրան համակարծիք միւս եւրօպական պետութիւնների ներկայացուցիչները.—Ոչինչ: Նրանք միայն սպանում էին, որ հակառակ դէպքում քաղաքը պէտք է ուրախուէր: Եւ չը նախած, որ մեր պաշարւած կտրիճները պահանջում էին մի քանի օր ժամանակ վերջնականապէս պատասխանելու համար, միւս օր արշալոյսին, եւրօպական հիւպատոսների լուռ համաձայնութեամբ, տաճիկական թնդանօթները սկսում են ուժա-

կոծել Այդեատանը, որ իր փրկութիւնը գտել էր մի բուռն առիթաւիւր «Չանֆէդայիների» հրացանների պաշտպանութեան տակ: Մեր քաջերի շուրջը փլոււմ ու այրւում են ուժակոծւած տներ, ոռլւում են թշնամու գնդակները, բայց նրանք ոգևորւած ժողովրդի ազատութեան համար մղած կռուով՝ անվնէր շարունակում էին մարտնչել և երգել: Այն, անհասկանալի պէտք է լինէր բռնութեան վարձկան զինւորների համար մի խումբ գինւած հայերի անեւիւղ կռիւր և, ահեղամեծ վտանգի ժամանակ, նրանց ոգևորւած ազատ երգը: Անջնջելի և խրախուսիչ կը լինի հայ ժողովրդի համար նրա աներկիւղ դաւակնելի ցոյց տաւած այդ կամքի ոյժը և բարոյական վեհութիւնը: Նա տեսաւ գինւած ընդդիմադրութեան փրկարար հետեանքը:

Չուզենալով զէնքը ձեռին անձնատուր լինել, միւս կողմից ցանկանալով դադարեցնել քաղաքի ուժակոծութիւնը՝ մեր կտրիճները ամբողջ օրը անվնէրութեամբ կուկով և գետին գլորելով 200 թշնամու գիակ, գիշերուայ մութին բարձրացան վարագայ սարը, չը հանդիպելով թշնամու ահագին ոյժից ոչ մի ընդդիմադրութեան: 10 օր սպասեցին այնտեղ մեր քաջերը, բաց թընամին աւելի լաւ համարեց անգէն ժողովրդի հետ գործ ունենալ, քանի գինւած հայուկների:

Այս կռիւ մասին անշուշտ շատ մանրամասն իմացան եւրօպական կառավարութիւնները, բայց պարլամենտներում դատարկ փոխասացութիւնից դատ՝ նա ոչ մի քաղաքական հետեանք չունեցաւ: Սակայն հայերիս համար նա ունեցաւ մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ թիւրքաց կառավարութիւնը հայերի գինւած ընդդիմադրութեան շնորհիւ չը կարողացաւ իր նախագծած Վանի ջարդը կատարել այն ծաւալով, որ սպասում էր:

Սուլթանի անամօթ կառավարութիւնը իսկապէս ոչ մի նշանակութիւն չի տալիս եւրօպայի խեղկատակ գեպլօմատիային. հայ արարեկիչի ստորնոնակից ու քաջ հայուկների հրացանի գնդակներից նա ասելի է վախենում, քան իրար ջլատող եւ շեզորացնող վեց մեծ պետութիւններից*):

Վանի կռիւր դարձեալ ցոյց տւեց, որ միայն գինւած հրքոտակային խմբերով կարելի է պաշտպանել ժողովուրդը միայն աննդհատ հրոսակային խմբերով կարելի է տալ վերջնա-

*) Նօտրագիրը ամեն տեղ մերն է:

կան մահացու հարած տնտեսապէս եւ բարոյապէս ընկած սովթանի կառավարութեան:

Ուրեմն, կեցցէ՛ Վանի հայ ժողովուրդը, կեցցէ՛ն Վասպուրականի մեր հայդուկները: Թող նրանց օրինակը եռանդ ու հաւատ ներշնչի հայ յեղափոխականներին, ոյժ տայ հայ անաբեկիչի բազկին եւ ըրբըօքի հայ ժողովրդի սրտում ապստամբական սուրբ կրակը:

Կեցցէ՛ք անվեհեր ընկերներ, Դուք մի պայծառ գիծ եւ թողիք հայ ժողովրդի մռայլ երկնակամարի վրայ: Դուք փառաւորեցրիք հայկական յեղափոխութեան առաջին բայլերը»:

II

Աւելի հետաքրքրական է երկրորդ յօդածը, որի առաջին մասը նոյնպէս բաց ենք թողնում, նա վերաբերում է Եւրօպական դիւանագիտութեան դաւերին:

«Ահա, թշառ ժողովուրդ, վերջին երեք տարիների դառն, արիւնշաղաղ փորձերը միայն եկան քո բազմաշարժար գլխին կրկին ապացուցանելու քեզ քո հարազատ զաւակների՝ հայ յեղափոխականներին՝ մշտական քարոզը. չը հաւատալ անխիղճ դիպլոմատիայի խաբուսիկ խոստումներին, այլ կազմակերպել սեփական ոյժերով անկողնադուլութիւն տմարդ բռնութեան, որովհետեւ շահամուլ Եւրօպան արդարութեան կողմը չէ, այլ միմիայն բուրժուազիայի շահերի. նեղաժնիների կողմը չէ, այլ կոպիտ ոյժի: Նա հետեւելով «ուղղափառ» պետութեան փափաղին՝ զօրացնում է «ուղղահաւատ» դահիճի բազուկը եւ ասում հայ ժողովրդին՝ «խոնարհվիր այդ դադանի առաջ, անմոռնչ ծոփը վիզդ մարդակերի սրի տակ: Որովհետեւ իմ շահագիտական նկատումները այդ են պահանջում»:

Հայ ժողովուրդ, միթէ՛ դու անբան ոչխարի պէս պէտք է խողխողելիս կամ փոքրորդութեամբ յուսահատելիս, դիմելով դադութեանի անպատիւ, սովատանջ մահին: Ո՛չ, քաջ կրեաացին քեզ լինի օրինակ: Դու դէտք է պատասխանես չարչի Եւրօպային եւ նրա հովանաւորութեամբ լրբացած Համիդին. «ես ազատ կեանք եմ ուզում. իսկ թէ ինչպէս մեռնել՝ այդ ձեզնից լաւ գիտեմ»: Անհաշտ կռիւն փրկութեան միակ յոյսն է ճնշւածների համար:

Հայ ժողովուրդ, քեզ անգութ բռնակալը թնդանօթի բերա-

նին է բռնում, սրի անցկացնում, բարձրացնում կախաղան, տանջում բանտերում, ծովը նետում, շղթայակապ անապատներ աքսորում, նրա զօրքը եւ նրա թիկնապահ աւազակ թրդերը այրում են քո տունը, յափշտակում գոյքդ, անպատում ընտանիքդ, իրենց ձիերի ոտի տակ տրորում քո արին քրտինքով մշակած արտերը, բշում տաւարը, սովի ու դաղթի մոտնում քեզ: Ուրեմն ի՞նչ է մնում քեզ անել. մահը քո շուրջն է. լաւ է մեռնել ազատութեան կուռում, քան անարգ բռնութեան ձեռքում: Թող աւերած տունդ, փշրիւր անգործութեան մատնւած գութանդ, սար ու ձոր ցրւիր, կազմիր հրոսակային խմբեր եւ սկսիր խմբային, պարտիզանական (մասնակի) անհաշտ կռիւ քո արիւնարբու թշնամու դէմ. քո անմեղ արիւնդ թափիր ստոր եւրօպայի գլխին: Այժմ արեան փլատակների մէջ թաղւած Հայաստանը պէտք է ծածկի բազմաթիւ հրոսակային խմբերով. հայդուկների արշաւանքներն եւ անաբեկիչների զենքն յուսահատ ժողովրդի հրոսակային խմբերի հետ պէտք է հարածեն նրէջ կառավարութեան սինչեւ որ փչի իր ժանտահոտ շունը: Հայ ժողովուրդ, դու արդէն ուժասպառ էիր արել նրան, երբ վրայ հասան կրեաացին, քուրդը, մակեդոնացին, արաբը եւ վերջապէս երիտասարդ Թուրքիան: Նա պիտի սատկէր, եթէ Եւրօպան արտակարգ միջոցներով չը պահպանէր նրա արեւստական կեսերը: Սակայն նա երկար չի բարձիւ իր անիծեալ գոյութիւնը:

Հայ ժողովուրդ, դու արդէն սիրի մահացու հարած մարդակեր ըննակալին, այժմ դու պէտք է լարես քո բոլոր ոյժերը, մոռանաս ամեն ինչ եւ նիրսես միմիայն սուրբ յեղափոխութեան. դա է քո փրկութեան միակ ճանապարհը: Յոյց տուր, որ մեռնել քո մարդկային իրաւունքներդ զենքով պաշտպանելիս գերադասում ես սպանողանոցում մորթւելուց:

Յիրուցան հայեր, դուք եկէք ձեր ապահով նիրհից տանկահայի օրհասը մօտ է. շտապէ՛ք օգնութեան: Յեղափոխութիւնը գէ՛նը, մարդիկ եւ միջոցներ է պահանջում: Լոկ խօսքով մի ժողովուրդ երբէք չի փրկուի: Կռիւ, անհաշտ կռիւ տմարդ բռնութեան»...

Այս յօդածների հեղինակը — պ. Անկախն է...

Այսպէս են ահա Դաշնակցութեան հակառակորդները, — եւ նրանց մէջ՝ ամենաուժեղները:

Թւում է տռասպել—հոգեբանօրէն միանգամայն անհեթեթ: Ի՞նչ: Լինել թշնամի «յեղափոխական բոմանտիզմի», լինել անողորմ խարազանող հայկական շարժման ռահ-վիրաների, հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնների, թունաւոր ծաղրի ենթարկել նրանց խելագար «դօնքիշօտութիւնը», ապստամբական քարոզները, «տիրացւական» կոչ—յորդորները, ոճիր համարել այդ շարժումը, խօսել ոյժերի «բէալ» պաշտանների և իրականութեան անյաղթելի խոչընդոտների մասին և այլն և այլն, և այդ բոլորի հետ շեշտել, որ ինքը բոմանտիզմի ոճրագործ սակտիկայի այդ մոլեգին խարազանողը միշտ էլ եղել է հետևողական, միշտ հաւատարիմ իր սկզբունքին, միշտ ատող «դօնքիշօտութեան» ու տիրացւութեան, որ նա եղել է, մի խօսքով, սկզբից ի վեր մէկը սակաւաթիւ, լուրջ ու զգաստ «պօզիտիւիստներից»—ասում եմ՝ լինել այդպիսի մէկը և այնուամենայնիւ հայ յեղափոխութեան ձեռնհաս օրգանի մէջ շարադրել այդպիսի կոչ ու հրահանգներ, այդքան ծայրայեղօրէն պաթետիկ ոճով, որ իր «դօնքիշօտութեամբ» ու «բոմանտիկութեամբ» գուցէ եղակի է այդ օրգանի երկարամեայ գոյութեան ընթացքում... դա, կրկնում եմ, թւում է հոգեբանական անկարելիութիւն *):

Եւ երբ էին գրւում այդ խանդավառ ու պաթետիկ շարադրութիւնները... Հէնց այն ժամանակ, երբ ջարդի ուրազանք անցել էր ամբողջ հայ երկրի վրայից, թողնելով իր ետքից հարիւր հազարաւոր յօշոտած դիակ-

*) Թերթի խմբագրութիւնը չէ, ի հարկ է, որ կը համարէր այդ և նման յօդածները դօնքիշօտութիւն ու բոմանտիկութիւն: Մի յեղափոխական թերթ գետեղում է այդ տեսակ յօդածներ՝ համոզմունքով, այն գիտակցութեամբ, որ ժողովրդին տագնապի ընթացքում պէտք է սիրտ տալ, թայլ չը տալ, որ ենթարկւի յոռետեսութեան ու դժօրալիզացիայի:

ներ, աւերակ ու արիւնների գիւղ ու քաղաքներ և լացի, յուսահատութեան մի հսկայական բառաչիւն...

Մենք գործ ունենք, ընթերցող, տիեզերական մետամօրֆօզի մի անօրինակ նմուշի հետ: «Մուրճի» խմբագրատան չորս պատերի մէջ «պօզիտիւիզմի» անեղասաստ ասպետի սրտում կատարւում է հոգեբանական մի օրիգինալ խաղ, որը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ զուտ Անկախեան ըմբռնողութեան օրգաններ:

«Տիրացւութեան» ու «բոմանտիզմի» խարազանող—սա՛ որ ինքը թաթախւած, մկրտւած է «տիրացւական բոմանտիզմի» աւագանում... «Դօնքիշօտական ծրագիրների» ու ապստամբական կոչերի հակառակորդ—սա՛ որ ընդունակ է ամենավարդագոյն պափօսի մէջ շարադրել ամենածայրայեղ, «դօնքիշօտական» հրահանգներ... Չասել արդեօք, որ մեր առջև կանգնած է մի կոպիտ կեղծարար, ճշմարտութեան մի դահիճ: Արդարացում չը կայ... Մենք դեռ կունենայինք մեղմացուցիչ պարագաներ այդ այլանդակ մետամօրֆօզի հերոսի համար, եթէ նա գէթ յայտարարէր, որ 1896-ին գրել է սահմանաքարը իր դօնքիշօտական նախկին շրջանի և նոր «պօզիտիւիստական» էպօխայի միջև...

Մարդկային միտքը շարունակ ենթակայ է էւօլիւցիայի. քաղաքական և հասարակական դաւանանքներն էլ, անտարակոյս, փոփոխւում են յաճախ: Բայց այդ էւօլիւցիան պէտք է կատարւի շատ թէ քիչ կանոնաւոր տեմպով և ոչ այլանդակ, յախուռն թռիչքներով: Միւս կողմից, Դաշնակցութեան անարկու հակառակորդը պէտք է իմանար, որ օրինաւոր քաղաքացիները սիրում են առհասարակ այդ էւօլիւցիայի դեկավար սկզբունք դարձնել՝ ազնիւ ու անկեղծ համոզմունք: Չըմոռանա՛ր, վերջապէս, մեր առածասէր հրապարակախօսը Ռիւկկերտի յայտնի դարձածը՝

I
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹԻՒՐԲԱՀԱՅ ԴԱՏԸ

Սեղադրանքների Շարանը

Թիւրքահայոց հարցը և հայ վերածնութեան ռազմիրաները.— Բաֆֆի, Պատկանիան, Արծրունի, Վարժապետեան—մեղադրեալների նստարանի վրայ.— Մարգարէութիւններ post factum.— Տաճկահայաստանը և կապիտալիզմի «ռէալ շահերը».— Քաղաքական երեխաներ երես 3.

II
ՍԿՉՔՈՒՆՔ ԵՒ ՏԱԿՏԻԿԱ

Սօցիալիզմը Դաւնակցութեան ծրագրի մէջ

«Նացիօնալիզմի» մեղադրանքը.— Թէօրիա և պրակտիկա.— Կարլ Մարքսի խօսքը.— Գործնական նպատակ և տեսական աշխարհայեցութիւն.— Պատմութեան հրահանգը.— Սօցիալիզմը իբրև հեռաւոր իդէալ.— Ոչ մի հակասութիւն սկզբունքի և տակտիկայի մէջ.— Ո՞ւր է նացիօնալիզմը? երես 12

III
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԴԱՏԸ

Ազգային և Դասակարգային

«Հակայեղափոխութեան» մեղադրանքը.— Կոնկ երկու ֆրօնտի վրայ.— Յունիսի 12-ի Ուկազը.— Ինքնապաշտպանութեան կոնիւր.— Յանկարծակի դադար.— Թուրքական գրոհը.— Միջկուսակցային համերաշխութիւն.— Պարիզի Պոր-հրդաժողովը.— Թուրքերի յարձակումները և սօցիալ-դէմօկրատական ըէզոնեօ-րութիւնը: երես 27

IV
ԲԵՒՐՕԿՐԱՏԻԶՄԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ապակենսօրնացում և զեղծումներ

Ո՞վքեր են բիւրօկրատները.— Մտաւոր-բարոյական հեղինակութիւն.— Դաշնակցութիւնը և կենտրոնացման սխառէմը.— Ապակենտրոնացման լաւ և վատ կողմերը.— Ենիշերիներ, լրտեսներ, դաւաճաններ.— Ի՞նչ զարմանք.— Հրահրութիւն և պատիւ: երես 39

V
ՄԻԼԻՏԱՐԻԶՄԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դաւնակցութիւնը և «Ինքնապաշտպանութիւնը»

«Կօնգրօմերատը».— Ժամանակաւորապէս անխուսափելի.— Ընտրութեան

ժամանակ չըկայ.— Ինքնապաշտպանութիւնը՝ ժողովրդի ձեռքը.— Փարիսեցութիւն կամ բանտագուշանք.— Ժողովուրդը անպարաստ է.— Զեղծումներ և բռնութիւններ.— Դաշնակցութիւնը պատասխանատու երես 48

VI
ՄԻ ՅԱՒԱԳԻՆ ԹԻՒՐԲԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆ

Բուրժուազիան և Թիւրքահայ դասը

Ստոյիկեան անտարբերութիւն.— Պատկանեանի գանգատը.— Դրամի պակասը և յեղափոխական շարժումները.— «Վստահելի չեն».— Փողի դասակարգը և հսկայական աղէտը.— Լէզալ ձեռնարկներ.— Pro Armenia.— Դաշնակցութեան առաջնորդը և Նէմէզիդան: երես 54

VII
ՀԱՄԱՏԱՐՐ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐՐ

Կուսակցութիւնները Արեւմուտքում

Ի՞նչ է «Կուսակցութիւնը».— Ամեն տեղ՝ այլատարր.— Սօցիալիստական իդէալը—միակ շաղկապը.— Կուսակցական դիսցիպլին.— Դաշնակցական ինտելիգենցիան.— Ազատ անհատականութիւն և ոչ երամականութիւն.— Դաշնակցական մասսան.— Սօցիալիստական մասսան Արեւմուտքում.— Բէքէլի խօսքը Էրֆուրտի սլարտայտագում: երես 62

VIII
ՀԱՄԱՏԱՐՐ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐՐ

Դաւնակցութեան սկզբունքային կեդրոններ

Սօցիալիզմը և ազգային իրաւունքները.— Դասակարգային կռիւ ըմբռնումը Արեւմուտքում.— Սօցիալիզմը մարդկային անձնաւորութեան պաշտպան՝ ամեն պարագայում.— Կարծիքներ. Վան Կօլ, Տրօյստրա, Վանդերվիլ, Լաւրօվ, Բէքէլ, Կառլեկի.— Պրօլետարիատը և բուրժուազիան հայերիս մէջ.— Եզակի իրականութիւն.— Սօցիալիստ-յեղափոխականների մի ազգարարութիւնը: երես 73

IX
Ն. Ա. Ի. Ա. Գ. Ի. Ծ. Ը

Քննադատութիւն ձախից

Դաշնակցութեան քաղաքական դաւանանքը.— Սօցիալիզմը նախագի մէջ.— Համաշխարհային էսօլիցիան և կովկասեան իրականութիւնը.— Ազրաբային հարցը.— Նրա պատմական զարգացումը Արեւմուտքում.— Մարքսիստական դօժման.— Էնզելսի յօդածը.— Նոր հոսանք.— Ազրաբային հարցը Ռուսաստանում

—Սօցիալ դեմոկրատներ և սօցիալիստ-յեղափոխականներ.—Դաշնակցութիւնն ու զիւղացիութիւնը.—Հողի համայնացում: Երես 88

X

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ծ Ը

Ֆեդերացիա եւ Աւսօնօմիա

Կովկասեան սօցիալ-դեմոկրատները և ֆեդերացիայի դադափարը.—Երկր տարի առաջ և այժմ.—Ազգայնութիւնը ս.-դ. թէօրեականութիւնը.—Ազգայնութեան դադափարը և արեւմտեան սօցիալիստները.—Պատմական էւօ-լիցիայի տեղեկեցիւն.—Կենտրոնացում և ապակենտրոնացում.—Ս.-դ.-ական ծրագրի անկարողութիւնը.—Սօցիալիստ-յեղափոխականները և ֆեդերացիայի սկզբունքը.—Աւստրիական սօցիալ-դեմոկրատիան.—Հ. Յ. Դաշնակցութեան ազ-գային ծրագիրը.—Տերրիտորիալ և կուլտուրական ատօնօմիա... Երես 114

XI

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ծ Ը

Քննադատութիւն ազից

«Զինուորները».—Յանգանք զիւղիպլինի դէմ.—Պառակտման վտանգը ուսանայի և տանկահայի միջև.—Հակայեղափոխական ընթացքը.—Նախադիծը միանգամայն օրինաւոր.—Դասակարգային կուլի դադափարը.—Տանկատանում և այստեղ.—Վերջին Ընդհանուր Ժողովի որոշումները.—Դաշնակցութիւնը կոր-ծանելու միտումները.—Դաշնակցութեան անհրաժեշտութիւնը հայկական կեան-քում: Երես 161

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Ծ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԴԻՐԱԿԱԼ ՇԱՐԺՈՒՄԸ «ԱՆԿԱԽ» ԴԱՏԱԽԱԶԻ ԱՌՋԵԻ

Հայոց պատմութիւնը և Օդիսոս Կոնարը.—Մետաֆիզիկայի շրջանը և հակայական imbroglia-ն.—Ռօմանտիկներ, դոնքիշոտներ, ախրացուներ.—Սակա-ւաթիւ պօղիտիւիստները.—Բռնազրոսիկ անալօգիաները.—Հայ յեղափոխական իդէօլօգիան, նրա ծագումը.—Եւրոպական նալիօնալիզմը և Բալկանեան ազ-գերի ազատագրութիւնը.—Ազգային Սահմանադրութիւն.—16-րդ և 61-րդ յօդ-ւածները.—Կարելի էր նախատեսել.—Պատմական իրականութեան խեղաթիւ-րում.—«Դատախազի» անձնաւորութիւնը.—Հողերանական մի առեղծւած.—Ո՞վ է դոնքիշոտը: Երես 172

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0202461

